

Igor Duda (ur.)

Stvaranje socijalističkoga čovjeka

Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma

Za izdavače

prof. dr. sc. Damir Agičić

prof. dr. sc. Alfio Barbieri

Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma
CeKaPISarnica, br. 10

© Autorska prava: izv. prof. dr. sc. Igor Duda i Srednja Europa, d.o.o., 2017.

Urednik

izv. prof. dr. sc. Igor Duda

Recenzenti

prof. dr. sc. Ulf Brunnbauer

dr. sc. Ivana Dobrivojević

izv. prof. dr. sc. Blaženka Martinović

Lektura

Samanta Milotić Bančić

Prijevod i lektura sažetaka

Maja Jelčić

Ana Predovan Miletić

Grafička priprema

Banian Itc.

Naslovnica

Slobodna domena – Zadruga za otvoreni kod i dizajn

Na naslovnici je korištena fotografija Pioniri u posjetu članovima radničkog savjeta radnog kolektiva u Zagrebu 1962., objavljena u knjizi Emila Paravine *Pioniri zemlje naše* (Republički savjet Saveza pionira Glavnog odbora Saveza društava Naša djeca NR Hrvatske, Zagreb, 1962.)

ISBN 978-953-7963-60-6

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 000963369.

Objavljivanje knjige finansijski su pomogli
Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH te Hrvatska zaklada za znanost
u projektu *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija
jugoslavenskoga socijalizma* (1718).

Knjiga je tiskana u Tiskari Zelina u lipnju 2017.

STVARANJE SOCIJALISTIČKOGA ČOVJEKA

Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenškoga socijalizma

uredio
Igor Duda

Zagreb – Pula 2017.

Sadržaj

IGOR DUDA

Uvod: od nazadnosti do svemira, od projekta do zbornika . . . 5

IGOR DUDA

Kameni temeljci. Stupovi jugoslavenškoga društva
i pioniri kao mali socijalistički ljudi 23

LADA DURAKOVIĆ

“Odgajati za muziku, odgajati pomoću muzike”. Glazbeni
odgoj u osnovnim školama u ranome socijalizmu 51

ANDREA MATOŠEVIĆ

Posrednici u stvaranju socijalističkih ljudi na omladinskim
radnim akcijama: utopija, dijalektika i vrijeme 75

IGOR STANIĆ

“Aktivan i odgovoran proizvođač i upravljač”. Izgradnja
socijalističkoga radnika-samoupravljača na primjeru
brodogradilišta Uljanik 1960-ih godina 97

BORIS KOROMAN

Nacrt za povijest tiska namijenjenog radnicima:
slučaj istarske radničke periodike 123

TEODORA FONOVIĆ CVIJANOVIĆ I VANESSA VITKOVIĆ MARČETA

Jezik socijalističkoga čovjeka: slučaj istarske periodike. . . . 153

MAGDALENA NAJBAR-AGIČIĆ

Agitprop među novinarima.

Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima. . . . 177

HRVOJE KLASIĆ

Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja
u stvaranju jugoslavenskog socijalističkog društva
1945.–1952..... 201

ANITA BUHIN

Jugoslavenska popularna kultura između zabave i ideologije . .221

IGOR DUDA

Potrošači kao nositelji socijalizma. Zaštita potrošača u
sustavu društvenoga samoupravljanja i udruženoga rada . . . 245

ABSTRACTS..... 273

PODACI O AUTORIMA 281

Uvod: od nazadnosti do svemira, od projekta do zbornika

“Iz takvih društvenih i političkih odnosa neizbježno moraju postepeno nicati i nove humanističke kvalitete u odnosima među ljudima. Nova osnovna društvena uloga tvornice, zadruge, komune, škole, društvenih organizacija kao i porodice sastoji se u razvijanju odnosa iskrenosti, povjerenja, čovjekoljublja, razumijevanja, trpeljivosti, uzajamne suradnje i pomoći, jednom riječi – ljudskih simpatija i drugarstva među ljudima.”¹

U Savezu komunista Jugoslavije, među komunistima kao najboljim socijalističkim ljudima, upravo su tako zamišljali društvene i međuljudske odnose u jugoslavenskome socijalizmu. No, na tome u Programu iz 1958. nisu stali pa su značajke socijalističkoga društva i socijalističkoga čovjeka te svoje zadatke na njihovu stvaranju ispisali na raznim mjestima u više od dvije stotina stranica duhu tekstu. Na tragu marksističke teorije, “socijalistički čovjek” opisan je kao “slobodna stvaralačka ličnost” koja djeluje u društvu u kojem nema klasnog izrabljivanja i u kojem čovjek slobodno stoji nasuprot prirodi podčinjavajući je sebi.² Upravo je “stvaralačka aktivnost” proglašena ključnom snagom novoga društva, a naglasak stavljen na “vjeru u čovjeka i njegovu stvaralačku snagu i sposobnost da izmijeni svijet i da ljudski život učini razumnim, sadržajnim i čovječnim za sve”.³ Najveća je pak vrijednost toga drugačijeg svijeta čovjek koji se u izmijenjenom okruženju osjeća kao “svoj”, no ne kao usamljen i otuđen pojedinac već kao društveno biće jer uz angažman na borbi, suradnji i pomoći on “bivajući društven, postaje sve više

¹ *Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22–26. travnja 1958. u Ljubljani)*, Stvarnost, Zagreb, 1965., 144.

² Isto, 240.

³ Isto, 157, 237.

svoj – bivajući svoj, postaje sve više društven”.⁴ Takav socijalistički čovjek svoj osobni interes ne ostvaruje na štetu zajedničkog općeg dobra i ne podliježe “sitnovlasničkom egoizmu”.⁵ Radi sudjelovanja u socijalističkoj demokraciji, posebno u izravnome upravljanju, on mora biti “aktivan, materijalno i moralno zainteresiran pojedinac, čovjek i građanin”, dok kao samoupravljač i član samoupravnih tijela mora imati “visoko razvijeni osjećaj odgovornosti”.⁶ Na takav način “udruženi radni ljudi kao proizvođači i kao potrošači” upravljaju društvenim vlasništvom i društvenom proizvodnjom.⁷ Time se ujedno zadovoljavaju materijalne potrebe i podiže životni standard, izgrađuje blagostanje te se stvara “lična sreća čovjekova” kao “najviši cilj socijalizma”.⁸ Međutim, ta sreća morala bi biti opipljiva jer se socijalizam “ne stvara radi nekih apstraktnih ciljeva nego za živog čovjeka”.⁹ On ili ona stoga imaju pravo na bolje životne uvjete, na zadovoljenje svojih socijalnih, zdravstvenih, obrazovnih, kulturnih, stambenih, komunalnih i drugih potreba. Mladima se tako jamčila mogućnost “svestrane afirmacije” i punoga razvoja, bez “apstraktnog dociranja”, ženama puna ravnopravnost, a majkama i obitelji društvena pomoć i zaštita.¹⁰ Svima se Programom nudila sloboda misli, vjerskih i drugih uvjerenja te pravo na udruživanje radi ostvarivanja interesa, kao i zaštita “nepovredivosti i integriteta ljudskog dostojanstva i ljudske ličnosti”.¹¹ Pojedinac nije smio podleći ničem što je “uskogrudno nacionalističko”, no također ništa nije smjelo ugrožavati “nesmetani razvitak svake nacionalnosti”.¹² Vjera je shvaćena kao osobna i privatna stvar svakoga građanina, no komunisti joj osobno nisu smjeli podleći ni dopustiti da vjerske organizacije budu “uporište antisocijalističkih snaga” i da se vjerskim osjećajima koriste u političke svrhe.¹³ Crkva je morala biti odvojena od države i škola

⁴ Isto, 145, 172.

⁵ Isto, 36, 132.

⁶ Isto, 170, 163.

⁷ Isto, 124.

⁸ Isto, 29-30, 132.

⁹ Isto, 175.

¹⁰ Isto, 229-231.

¹¹ Isto, 170.

¹² Isto, 185.

¹³ Isto, 238.

od crkve. Osnovno školovanje svima je bilo obavezno, a nakon toga put prema znanosti bio je otvoren “svakom našem građaninu koji za to ima sposobnosti i sklonosti”.¹⁴ Tijekom školovanja trebalo je u pojedinca usaditi sve vrijednosti koje će ga činiti socijalističkim čovjekom.

“Osnovni ciljevi obrazovanja i odgoja u našim uslovima jesu: razvijanje stvaralačkog odnosa mlade generacije prema budućem pozivu i prema radu uopće; razvijanje socijalističke društvene svijesti i osposobljavanje omladine za učešće u društvenom životu zemlje, u organima društvenog samoupravljanja i upravljanja; upoznavanje i usvajanje dostignuća naših naroda i cjelokupnog čovječanstva na raznim područjima socijalnog, naučnog, tehničkog, umjetničkog i ostalog kulturnog stvaralaštva; razvijanje duha bratstva i jedinstva jugoslavenskih naroda; razvijanje internacionalizma, duha međunarodne solidarnosti radnih ljudi i ideje ravnopravnosti i zbliženja svih naroda u interesu mira i napretka u svijetu; usvajanje osnova naučnog, materijalističkog pogleda na svijet; razvijanje svestrane, aktivističke ličnosti s intelektualnim i moralnim osobinama građana socijalističke zajednice; poboljšavanje fizičkog zdravlja, naročito razvijanjem fizičke kulture i tjelesnog odgoja kao uslova za normalan stvaralački život.”¹⁵

Tako oblikovan pojedinac u konačnici je imao pravo na život u “carstvu slobode”, prostoru bez otuđenoga rada i području gdje je razvitak ljudske snage samom sebi svrha.¹⁶ Međutim, jugoslavensko socijalističko društvo – nastalo uspostavom diktature proletarijata, odnosno vlasti “specifičnog saveza radničke klase kao rukovodeće društvene snage s ostalim radnim ljudima” – tijekom svojega 45-godišnjega izgrađivanja ostalo je na razini tranzicijskoga društva, bilo je “samo prijelaz k uništenju svih klasa i besklasnom društvu”.¹⁷ Bilo je društvo koje se temeljilo na načelu “svatko prema sposobnostima, svakome prema radu” i nije uspjelo prerasti u komunističko društvo u kojem bi svatko dobivao prema svojim potrebama.¹⁸ U toj prijelaznoj fazi postupno su trebala nestajati obilježja kapitalističkoga

¹⁴ Isto, 212.

¹⁵ Isto, 209-210.

¹⁶ Isto, 241.

¹⁷ Isto, 109-110.

¹⁸ Isto, 53.

građanskog društva, posebno ona “klasna i antagonistička”, te prevladavati značajke budućega komunističkog društva kao “elementi jedne nove civilizacije koju svjesno grade milijuni ljudi prema svojim potrebama”.¹⁹ I baš zato Program nije bio predviđen kao “kodeks dogmi konačnih istina” i bio je spreman da “bude nadživljen novim, još većim stvaralaštvom u praksi i teoriji razvitka socijalizma”.²⁰

“Živimo u najsudbonosnijem i najveličanstvenijem vremenu dosadašnje historije čovječanstva. Suvremena djela ljudskog uma i ruku nadmašuju i najsmjelije vizije sanjara; čovjek osvaja svemir; on praktično postaje gospodar neslućenih energija, dovoljnih da cijelo čovječanstvo oslobode svih poniženja, oskudica i neimaštine, svih dosadašnjih materijalno-tehničkih ograničenja. [...] Kada naša buduća pokoljenja budu čitala historiju borbe za socijalizam, neće se zbog nas stidjeti.”²¹

Jugoslavenski su komunisti 1958. bili uvjereni da su na dobrome putu i da se kotač povijesti ne može vratiti unatrag.²² Međutim, procjenjivali su također da su “antagonističke snage” i dalje dovoljno jake i opasne za socijalizam te su stoga smatrali da još uvijek nije vrijeme da se radnička klasa odrekne vodeće uloge Saveza komunista.²³ Očekivali su da su u utrci za napretkom pred njima i dalje dugotrajna borba protiv “antisocijalističkih pojava i tendencija” i “zaostale društvene svijesti masa”, potom “obračun s idejnim konzervativizmom i s tendencijama svake stagnacije” te naporu u “savladvanju zastarjelog i preživjelog”.²⁴ Na tom se putu postupno morala mijenjati uloga komunista koji su vlast u ime naroda morali unaprijediti u vlast radnoga naroda, dakle pripremiti socijalističkoga čovjeka da sam sobom upravlja oslobađajući se tako jake uloge partije, ali i države koja će odumirati i svoje ovlasti prepuštati društvu, samoupravljačima i udruženim proizvođačima.²⁵

“U borbi za dalji razvitak socijalizma komunisti moraju stalno provjeravati svoju političku liniju neprekidno jačajući svoju odgo-

¹⁹ Isto, 144.

²⁰ Isto, 11, 13.

²¹ Isto, 242-243.

²² Isto, 33.

²³ Isto, 219-220.

²⁴ Isto, 37, 176, 232, 238, 240.

²⁵ Isto, 222, 112.

vornost pred širokim masama radnog naroda. Poučavani praksom i proturječnostima koje se javljaju u socijalističkom razvitku, oni treba da odgajaju radne ljude kako bi mogli sve više, sve neposrednije i sve samostalnije upravljati društvom, misliti i u praksi djelovati socijalistički, sve dok svaki pojedini građanin ne nauči da upravlja poslovima društvene zajednice. Odnos komunista prema ljudima, prema tome, ne može biti ni odnos vladajuće partije prema onima kojima se vlada, niti odnos učitelja prema učeniku, već se taj odnos mora sve više javljati kao odnos između ravnopravnih.”²⁶

Da bi mogli uspješno pripremati i odgajati građane za preuzimanje namijenjene im uloge, komunisti su kao “avangardna snaga” morali biti odlični poznavatelji teorije i prakse socijalističkoga razvoja, što im je trebalo pomoći u vođenju realistične politike koja ne bi zastajala za sviješću masa, ali ni bila sklona istrčavanju ispred stvarnih uvjeta u društvu. Važno je bilo pitanje pravoga ritma i usklađivanje procjena njegove brzine. Povrh svega, u odnosu s građanima društvena uloga komunista nije smjela biti ona “superiorne, od naroda odvojene elite”.²⁷ Komunist je bio vojnik radničke klase, revolucije i partije te stoga nije smio podleći nezdravim ambicijama i karijerizmu.

Upravo su to neke od značajki koje je u raznim prigodama u ranome socijalizmu, vjerojatno ne dvojeći u sebe kao primjer, spominjao Josip Broz Tito opisujući lik komunista i njegovu ulogu u izgradnji novoga čovjeka. Upravo tada, u formativnim godinama, ključna je bila uloga mladih komunista koji su djelovali na sveučilištima.

“U pogledu izgradnje novih ljudi ja ne bih mogao da pohvalim omladinu na univerzitetu. A to nije sitnica. Krupna je stvar i veliki zadatak dobiti hiljade ljudi od kojih treba izgraditi nove ljude, kod kojih treba izgraditi lik komuniste. Mi to tražimo od svakog člana Partije. To je dosta dugotrajan proces, ali mi ga moramo izvršiti. Ja sa lomljenjem i gvozdenom metlom nisam suglasan. Treba pomagati ljudima. Oni kojima se ne može dokazati, ne moraju biti članovi Partije. Ja sam protiv toga shvatanja da svaki onaj ko nema kvalifikacije za člana Partije nije za socijalizam. To su dobri građani naše

²⁶ Isto, 117-118.

²⁷ Isto, 217, 221.

zemlje, ali ne mogu da podnesu taj teret, teret člana partije, nisu za njega. Zbog toga ne treba da budu u Partiji.”²⁸

Kao da ove smjernice nisu padale na plodno tlo, ni četvrt stoljeća kasnije među sljedećim naraštajem nije nestala potreba za isticanjem moralno-političkoga i revolucionarnoga lika komunista, njegove borbenosti i aktivnoga djelovanja među radničkom klasom i najširim slojevima ljudi te njegove sposobnosti za kritiku i samokritiku koje su sredstvo revolucionarne izgradnje svakoga komunista.²⁹

Svim “dobrim građanima”, kako ih je Tito nazvao, koji nisu bili u Savezu komunista na raspolaganju su stajale druge organizacije preko kojih se pojedinac mogao aktivirati u društveno-političkome životu i postati aktivnim članom zajednice. Povrh svega, bio je tu Socijalistički savez radnog naroda, isprva Narodna fronta, no i cijeli niz društvenih organizacija koje su pomagale u stvaranju tjelesno i moralno zdravoga, hrabroga i kreativnoga socijalističkog čovjeka, onoga koji ima bogat unutarnji život, koji je otvoren novim idejama, koji voli svoju domovinu i poštuje druge narode, koji izrasta iz dobrog pionira i omladinca i koji je dovoljno jak i sposoban mijenjati svijet. Sva osnovnoškolska djeca bila su članovi Saveza pionira, potom su se na pragu puberteta učlanjivala u Savez omladine, a usput su mogla biti aktivna u Savezu izviđača, Ferijalnom savezu, Narodnoj tehnici, Muzičkoj omladini, kulturno-prosvjetnim i sportskim društvima. Te su organizacije imale zadatak pridonijeti njihovoj društvenoj odgovornosti, kreativnoj snazi, kulturnom uzdizanju i, povrh svega, “formiranju socijalističke ličnosti mladog čovjeka” kako bi se pripremio za sudjelovanje u društveno-političkom životu.³⁰ U svijetu radno sposobnih čekao ih je Savez sindikata sa svojim granskim organizacijama i njihovim podružnicama te sa zadaćom usklađivanja interesa radničke klase kojoj, smatralo se, više nije bila potrebna klasična

²⁸ “Partiji ne treba gvozdena metla” (Iz razgovora sa delegacijom I kongresa Saveza studenata Jugoslavije, Beograd, 15. III 1952.), Josip Broz Tito, *O liku komuniste*, Mladost, Beograd, 1976., 56.

²⁹ Rezolucija VII. kongresa SKH, *Sedmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 7–9. IV. 1974. Stenografske bilješke, knjiga I*, ur. Mira Šuvar, CK SKH, Zagreb, 1974., 544; Rezolucija VIII. kongresa SKH, *Osmi kongres Saveza komunista Hrvatske, Zagreb, 24–26. travnja 1978. Stenografske bilješke, knjiga I*, ur. Branka Počuča, CK SKH, Zagreb, 1978., 211–212.

³⁰ Program SKJ, 230.

sindikalna zaštita.³¹ U slobodnom vremenu zaposlenima su na raspolaganju bila radnička odmarališta u subvencioniranom sustavu socijalnoga turizma, izletišta i kupališta, igrališta i radnički sportski klubovi. Radnice i aktivistice čekala je Antifašistička fronta žena, kasnije Konferencija za društvenu aktivnost žena. Sudjelovanje aktivnih i stručnih žena bilo je posebno dobrodošlo u organizacijama za odgoj i brigu o djeci, poput Saveza društava Naša djeca Hrvatske, potom u odborima Porodica i domaćinstvo ili kasnijim konferencijama Mjesna zajednica i porodica te Crvenom križu i Podmlatku Crvenog križa. Građani su sudjelovali u sustavu općenarodne obrane i društvene samozaštite, najmasovnije putem civilne zaštite i redovitih akcija Ništa nas ne smije iznenaditi (NNNI). Sve organizacije i svi aktivni građani zajedno su bili pod okriljem SSRN kao krovne organizacije, svojevrsnog “općenarodnog socijalističkog parlamenta” i “političke podloge” sustava socijalističke demokracije.³²

“Članovi Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije prihvaćaju od komunista snagu socijalističkog uvjerenja pretvarajući ga u široku socijalističku svijest radnog naroda.”³³

Na popisu prostora za javno i društveno, profesionalno i amatersko djelovanje slijede strukovne udruge, društva, razne ustanove i, kao najistaknutije, radne organizacije i organizacije udruženoga rada sa svojim radničkim savjetima te općine kao društveno-političke zajednice i prostor za široku primjenu društvenoga samoupravljanja.

Zadržavajući se kratko samo na odabranim ključnim trenucima, začeci ovakvoga komunističkog viđenja novoga svijeta mogu se postaviti u polovicu devetnaestoga stoljeća, u djelovanje Karla Marxa i Friedricha Engelsa na koje se i *Program SKJ* mjestimice izravno poziva. Već u londonskome izdanju *Komunističkoga manifesta* 1848. ističe se potreba za zamjenom građanskoga društva, njegovih klasa i klasnih suprotnosti novim društvom u kojem je “slobodan razvoj svakoga pojedinca uvjet slobodnoga razvoja svih”.³⁴ Četvrt stoljeća poslije francuski stihovi *Internacionale* počeli su pozivati “bezbroy-

³¹ Isto, 227.

³² Isto, 225.

³³ Isto.

³⁴ Marx, Karl, Friedrich Engels, *Komunistički manifest*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2010., 71.

no roblje” na okupljanje pod “crvenim stijegom”, na ustanak koji će biti “posljednji i odlučni teški boj” i čiji će konačni rezultat biti neko bolje društvo: “Nek’ svijetu starom nema traga, svoj bijedi sutra bit će kraj! [...] Pod suncem nek’ zablista svijet!” Od Londona i Pariza preko Moskve i SSSR-a, kao prve države pod komunističkom vlašću, povijest dolazi i do prvoga stranačkog organiziranja jugoslavenskih komunista 1919. i Komunističke partije Jugoslavije 1920. godine. U njezinu sastavu od 1937. djeluje Komunistička partija Hrvatske koja u svojem osnivačkom proglasu – više uronjenom u stvarne prilike u zemlji nego usmjerenom k poetskom viđenju novoga svijeta – poziva u borbu “za slobodu i demokraciju, za nacionalnu ravnopravnost, socijalni napredak i mir”, u borbu “za nacionalno i socijalno oslobođenje”.³⁵ Međutim, dalekosežne vizije društvenoga razvoja nisu bile rijetkost nakon Drugoga svjetskog rata, tim više što je 1945. doživljena kao nulta godina u kojoj je započelo novo doba, osnovana i priznata nova Jugoslavija, uspostavljena nova vlast pa se razrađivati i primjenjivati mogao koncept novoga društva i novoga čovjeka.

Ideje o oblikovanju širokoga prostora društvene i političke aktivnosti te stvaranju socijalističkoga čovjeka mogu se pronaći u javnim nastupima ključnih političara u prvim poratnim godinama. Tada se politika vodi pod parolama “zemlja seljacima”, “tvornice radnicima”, “tehnika narodu”, “znanost narodu”, “odmor za sve” i drugima. Kreće modernizacijski zamah u širokim potezima vođen idejom industrijalizacije i elektrifikacije. U opsežnom društvenom planiranju urbanizacija i deagrarizacija prate ih u stopu oblikujući nove gradove i gradska naselja, ali i ostavljajući selo na sporednome kolosijeku na kojemu će se naći sve ono što se smatralo nazadnim. “Socijalističko takmičenje” – natjecanja u učinkovitosti rada i širini znanja – udara ritam napretku čiji je konačni cilj podizanje životnoga standarda i stvaranje društva blagostanja. Radnici u tome pronalaze svoj glavni interes pa čak i onda kada su u izravnoj ulozi samoupravljača. Upravo bolji život, bolju prehranu, odijevanje i stanovanje, jaču zdravstvenu skrb, obrazovanje i kulturu obećao je na proljeće 1947., prilikom donošenja prvoga petogodišnjeg plana, predsjednik Savezne planske

³⁵ “Proglas osnivačkog kongresa Komunističke partije Hrvatske”, *Na vrelima hrvatske povijesti*, ur. Hrvoje Matković, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006., 341-342.

komisije Andrija Hebrang te pozvao “slobodan i ujedinjen narod” na zbijanje redova oko “prave narodne vlasti” izazvavši tako dugotrajan pljesak. Nije zaboravio ni novi život i nove ljude:

“Pretvorimo našu domovinu, u borbi za izvršenje plana u veliku kovačnicu novog života u kojoj će se kovati nove veličanstvene stvari i novi ljudi.”³⁶

Samo godinu i pol kasnije, najesen 1948., na prvim stranicama prvoga broja *Kulturnoga radnika*, časopisa Saveza kulturno-prosvjetnih društava Hrvatske, objavljeni su ulomci govora Milovana Đilasa, člana Politbiroa CK KPJ, pred komunistima Druge proleterske divizije.³⁷ U procesu socijalističke izgradnje, smatrao je Đilas, partija svojim organiziranim i sustavnim odgojnim radom stvara novoga čovjeka s novim osobinama koje moraju postati “sastavni dio svakodnevnog života, sam život”. Takvoga čovjeka opisao je kao nesebičnoga, iskrenoga, hrabroga, skromnoga, istinoljubivoga, budnoga i otvorenoga. Takav čovjek neumoljiv je prema “svakoj laži, kleveti i podvali”, a čuvajući narodnu imovinu istupa “protiv lakomosti, gramzljivosti, prevarantstva i sitnih krađa”. Neustrašiv je u borbi za socijalizam i heroj je izgradnje koja potiče “masovni heroizam”. Prihvaća napredak i spremno radi za opće dobro pretpostavljajući ga osobnom interesu.

“On voli svoj rad i svoju zemlju, ali voli i druge narode i ne podcjenjuje ih. On je uvjeren u svoju snagu, ali tim uvjerenjem ne podcjenjuje snagu i vrijednost drugih ljudi. Njemu nije važno da se lično istakne, nego da pobijedi opća stvar za koju se bori. [...] Uvijek ići naprijed, stalno učiti, stalno se razvijati, da bi što više dao zajednici – to je cilj novog čovjeka.”

Širu razradu ove karakterizacije Đilas je izložio 1949. u svojem referatu na trećem plenumu CK KPJ. Za njega je ideal “čovjek bogatog unutrašnjeg života, fizički i moralno zdrav, krepak i čio”.³⁸ Govoreći o obrazovnoj politici i koncipiranju nove socijalističke škole čija su

³⁶ “Govor Andrije Hebranga”, *Petogodišnji plan razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije u godinama 1947–1951.*, Borba, Beograd, 1947., 23.

³⁷ “Iz govora druga Milovana Đilasa na sastanku partijskog aktiva Druge proleterske divizije”, *Kulturni radnik*, 1, listopad 1948., 1-2.

³⁸ Đilas, Milovan, “Problemi školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji (Referat na III plenumu CK KPJ)”, *Savremena škola*, 8–10, (4) 1949., 13.

polazišta u narodnoj revoluciji, Đilas naglašava potrebu za izmjenom “ljudske svijesti” i “ljudskoga mišljenja”, no također dodaje da to nije moguće učiniti brzo i u čvrsto zadanim rokovima jer uspjeh ne ovisi o nekoj administrativnoj mjeri već će biti posljedica metodičnog odgojnog rada u dugom razdoblju “idejne borbe”.³⁹

“Očevidno, ni u tom pogledu nemamo obrasca, na koji bi se u svemu mogli ugledati. Očevidno, i u tom pogledu moramo naći svoje forme i metode koje odgovaraju našim i opštečovječanskim ciljevima u borbi za socijalističku izgradnju i socijalizam uopšte. [...] Jedno je, svakako, sigurno: mi treba da vaspitavamo slobodne, socijalističke ljude, ljude koji smjelo i odvažno misle i rade, koji su široki i raznovrsni u shvatanjima, a ne ljude čiji će umovi biti potiššani na isti način.”⁴⁰

Prekidom sa Sovjetskim Savezom nestao je uzor, s njim i univerzalni kalup za oblikovanje svijesti. Rezolucija istoga plenuma stoga opisuje slobodnog i odvažnog čovjeka širokih shvaćanja koji ne prihvća “birokratizam i ukalupljenost misli”, odnosno “svestrano razvijenog čovjeka – graditelja i branioca socijalizma”.⁴¹ Krenula je tada izgradnja jugoslavenskoga socijalističkoga čovjeka sa svim njegovim vrlinama i manama, provedenim teorijskim smjernicama, njihovim zanemarivanjima i kršenjima. Čovjeka nedvojbeno otvorenijeg i slobodnijeg od prethodnika iz poraća, no i dalje podložnoga političkim prosudbama odozgo.

Ove su ideološke smjernice i preobrazbe u kraćem vremenskom odsječku ili dugom gotovo polustoljetnom trajanju, baš kao i pojedine uloge socijalističkoga čovjeka predmet ovoga zbornika. On je rezultat rada na trogodišnjem uspostavnom istraživačkom projektu *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* koji se, uz financiranje Hrvatske zaklade za znanost, provodi od lipnja 2014. i sada se primiče svojem kraju. Zbornik i projekt dijele zajednički naslov i zajedničko su djelo veće skupine suradnica i suradnika koji su radom ili doktorskim studijem vezani uz različite sastavnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli,

³⁹ Isto, 7.

⁴⁰ Isto, 13.

⁴¹ “Rezolucija Trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu”, *Savremena škola*, 8–10, (4) 1949., 1.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Sveučilište Sjever i European University Institute u Firenci. Jezgru projekta i njegovu institucionalnu bazu čini Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma koji od 2012. djeluje pri pulskom Sveučilištu i kojemu je ovaj projekt dosad najveći istraživački poduhvat, a ovaj zbornik – čije se objavljivanje poklapa s petom obljetnicom Centra – još jedno u nizu izdanja biblioteke CeKaPISarnice. U istoj biblioteci dosad su se kao rezultat rada na istraživanju socijalističkoga čovjeka pojavile dvije monografije, obje u drugoj polovici 2015. i s odjekom u akademskoj i široj javnosti tijekom sljedećih godinu-dvije: antropološka studija *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalaštva* Andree Matoševića i moj historiografski naslov *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*.⁴² Obradene su tako – uz različiti pristup, metodologiju i izvore – dvije uloge u kojima se socijalistički čovjek mogao naći: kao radnik udarnik u ranom socijalizmu i kasnijim interpretacijama te uloge i kao član Saveza pionira od godina Narodnooslobodilačke borbe do kraja socijalizma. Dvije monografije i ovaj zbornik nisu jedini pisani rezultati projekta i spomenute dvije uloge nisu jedine koje su zaokupile pozornost istraživanja jedanaest suradnika na projektu. Još je dvadesetak znanstvenih radova pred objavljivanjem ili su već objavljeni u znanstvenim časopisima i zbornicima u Hrvatskoj i inozemstvu.⁴³

⁴² Matošević, Andrea, *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalaštva*, Institut za etnologiju i folkloristiku i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli (CeKaPISarnica, br. 5), Zagreb i Pula, 2015.; Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli (CeKaPISarnica, br. 7), Zagreb i Pula, 2015. Prikazi u znanstvenim časopisima: *Narodna umjetnost*, 2, 2015.; *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 2016.; *Historijski zbornik*, 1, 2016.; *Tokovi istorije*, 2, 2016.; *Histria*, 6, 2016.; *Libri & Liberi*, 2, 2016. Izbor iz tiskanih medija: *Pogled, Novi list/Glas Istre*, 10.10.2015.; *Pogled, Novi list/Glas Istre*, 19.12.2015.; *Nacional*, 26.1.2016.; *Novosti*, 23.2.2016.

⁴³ Dosad objavljeno, redoslijedom objavljivanja: Duda, Igor, "S Bucom i Bongom protiv krize. Hitrecovi smogovci, djetinjstvo i svakodnevnica kasnog socijalizma", *Historijski zbornik*, 2, 2014., 401-418; Matošević, Andrea, "Omladinske radne akcije: kontinuiteti i odmaci iz iskustva akcijaša", *Traditiones*, 44, 3, 2015., 93-111; Najbar-Agičić, Magdalena, "Osnivanje, djelovanje i prekid rada Novinarske škole u Zagrebu 1949.-1952.", *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 2015., 275-292; Buhin, Anita, "'A Romantic, Southern Myth': One Day by the Troubadours of Dubrovnik", *TheMA*, IV/1-2, 2015.; Fonović Cvijanović, Teodora, "Jezična analiza lista Naš glas", *Tabula*, 13/1, 2015., 45-62; Koren, Snježana, "Twentieth-century wars in history teaching and public memory of present-day Croatia", *Studi sulla Formazione*, XVIII, 2, 2015., 11-32; Duraković, Lada, "Glazbena nastava i ideologijske mijene: Hrvatska u formativnim godinama socijalizma (1945.-1960.) i razdoblju

Suradnici na projektu održali su šezdesetak izlaganja na znanstvenim skupovima na tri kontinenta te desetak pozvanih predavanja.⁴⁴ Na preddiplomskome studiju povijesti na pulskom Filozofskom fakultetu pokrenut je izborni predmet *Socijalistički čovjek: jugoslavenski slučaj* koji ove godine sluša već treća generacija studenata, a rezultati istraživanja koriste se u nastavi i na drugim studijskim programima i sveučilištima.

Pored pionirske organizacije i ideologizacije djetinjstva te ranosocijalističkoga fenomena udarništva, suradnici na projektu istraživali su još deset tema: političke aspekte obrazovanja, glazbeno obrazovanje i glazbenu periodiku u formativnim godinama socijalizma, ulogu novinarstva i medija u oblikovanju novoga čovjeka u istome razdoblju; potom nekoliko tema vezanih uz povijest i kulturu rada – omladinske radne akcije, radničko samoupravljanje, posebice u pulskome brodogradilištu Uljanik, radničku kulturnu praksu preko odabranih istarskih tvorničkih i radničkih časopisa te jezik tih publikacija koje su bile plod radničkoga novinarskog rada i stvaralaštva; nadalje, dio projekta bilo je istraživanje odnosa politike i sporta u procesu omasovljivanja fiskulture i rekreacije, potom odnos socijalizma i popularne kulture, posebice na području glazbe, televizije i

afirmacije političkoga pluralizma (1991.-2006.)”, *Sinteza tradicionalnog i suvremenog u glazbenom odgoju i obrazovanju 21. stoljeća* (4. međunarodni simpozij glazbenih pedagoga), ur. Vito Balić i Davorka Radica, Umjetnička akademija u Splitu, Split, 2016., 381-399; Buhin, Anita, “Opatijski festival i razvoj zabavne glazbe u Jugoslaviji (1958.-1962.)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 2016., 139-159; Najbar-Agičić, Magdalena, “Od pravovjernosti do disidentstva – preobrazbe Naprijeda”, *Medijska istraživanja*, 22, 1, 2016., 115-143; Duraković, Lada, “Music as the Educational Mean in the Making of the ‘Socialist Man’: Music Education in Primary Schools of Croatia (1945-1965)”, *History of Education & Children’s Literature*, XI, 2, 2016., 267-289; Matošević, Andrea, “Više od zbroja infrastrukturnih postignuća: omladinske radne akcije i fenomenologija moralne ekonomije dara”, *Narodna umjetnost*, 53, 2, 2016., 61-77; Stanić, Igor, “Sport za svakoga. Sportske aktivnosti radničke klase u Hrvatskoj od 1945. do početka 1960-ih”, *Historijski zbornik*, 1, 2016., 121-139; Vitković Marčeta, Vanessa, “Istarski borac kroz jezičnu prizmu”, *Jezik, umjetnosti i tradicija u građanskom odgoju i obrazovanju*, ur. Ivana Paula Gortan-Carlin i Ivana Bančić Čupić, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2016., 67-80; Klasić, Hrvoje, “The Tito-Stalin Football War”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 48, 2016., 387-404; Stanić, Igor, “‘Jedan od najtežih dana u Uljaniku!’ – štrajk u brodogradilištu Uljanik 1967. godine”, *Problemi sjevernog Jadrana*, 15, 2016., 73-95; Koroman, Boris, “Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi u Hrvatskoj 70-ih i 80-ih godina 20. st.”, *Acta Histriae*, 24, 3, 2016., 615-642.

⁴⁴ Popis je dostupan na mrežnim stranicama projekta: <http://www.unipu.hr/index.php?id=socialistman>.

mode te, naposljetku, socijalističko shvaćanje koncepta proizvođača-potrošača i zaštita potrošača u sustavu društvenoga samoupravljanja. Drugim riječima, istraživanjima su obuhvaćene različite pojavnosti socijalističkoga građanina i građanke: od djetinjstva do umirovljenja, u radu te u dokolici i sportu, kao stvaratelja i primatelja kulture, od teoretskih ideala visoke politike do uspješne ili problematične prakse. Koncept socijalističkoga čovjeka kao aktera iz prošlosti u ovome projektu uključuje tako razne skupine: djecu kao učenike i pionire; mlade kao sudionike radnih akcija; radnike kao udarnike, ali i samoupravljače te primatelje i stvaratelje kulturnih praksi; radnike u trokutu između rudarenja, brodogradnje i turizma, ali i kulturne, pedagoške i sportske radnike; intelektualni život radničke klase, ali i slobodno vrijeme radnika; masovno sudjelovanje u poratnoj fiskulturi, potom drugačijim oblicima dokolice, popularnoj i potrošačkoj kulturi. Sve ove aspekte istraživački tim nastojao je imati na umu.

Zajednički nazivnik svim istraživačkim temama bila su nastojanja u stvaranju novoga socijalističkog čovjeka poslije Drugoga svjetskog rata, posebno u Hrvatskoj kao jednoj od jugoslavenskih republika. Koncept stvaranja novoga čovjeka tijekom dvadesetoga se stoljeća na globalnoj razini propitivao i ponavljao u različitom političkom i zemljopisnom okruženju. Jedan od modela, onaj sovjetski, bio je neposredno nakon rata najizravniji jugoslavenski uzor, no to se uskoro izmijenilo pa se nakon sukoba Tito – Staljin prilazi osmišljavanju drugačijega sustava čija je glavna trajna odrednica bilo samoupravljanje, od šezdesetih k tome tržišni socijalizam, a od sedamdesetih je posrijedi zaokruženi koncept samoupravljanja s udruženim radom u policentričnoj federaciji s konfederalnim elementima i državnošću republika. Svijest o protoku vremena i mijenama koje je on donosio nužna je za razumijevanje društvenoga razvoja jer mnoge su odrednice političkoga sustava bile promjenjive. Nakon što se već u šezdesetima, s izlaskom iz formativne socijalističke faze, sve rjeđe pronalazi izraz “novi socijalistički čovjek”, njega je u sedamdesetima gotovo u potpunosti zamijenio “radni čovjek i građanin”, da bi osamdesete donijele naznake razgradnje nekoliko desetljeća oblikovanja koncepta socijalističkoga čovjeka. Hrvatska je ovdje uzeta kao manji, no po mnogočemu reprezentativan okvir za studiju o jugoslavenskome društvu. S druge strane, pojedine su teme obrađene preko

studija slučaja unutar Hrvatske: pojedinih poduzeća, pojedinih listova ili kraćega razdoblja. Istra se pokazala kao zanimljiv primjer, ne samo zato što je baza dijela istraživača i projekta, već i stoga što je ona nakon Drugoga svjetskog rata bila novi jugoslavenski teritorij na kojemu su se – uz obilježavanje prostora i društva jugoslavenskim sadržajem – usporedo provodili izgradnja socijalističkoga čovjeka i dovršetak još 1918. prekinutoga procesa hrvatske nacionalne integracije. Međutim, unutarhrvatska regionalnost nikako nije ključno obilježje nekoliko lokaliziranih poglavlja jer su ona prije svega samo primjer koji predstavlja cjelinu. Širi pak jugoslavenski kontekst u svim je obrađenim temama nužan za razumijevanje prilika u Hrvatskoj i shvaćanje položaja njezinih građana koji su s više ili manje žara – glasnog ili spontanog slaganja i tihog ili aktivnog neslaganja – izgrađivali socijalizam, ali i sudjelovali u višenacionalnoj federaciji okupljenoj pod idejom bratstva i jedinstva. Ovo nije poredbeno istraživanje, no gdje god je to bilo potrebno uključen je i kontekst širi od jugoslavenskoga, onaj drugih socijalističkih društava kojima su vladale komunističke stranke.

Suradnici na projektu i autori pojedinih poglavlja u zborniku dolaze iz nekoliko humanističkih disciplina. Multidisciplinarnost i interdisciplinarnost u pristupu – ako već ne unutar svake pojedine teme – sigurno su prisutni na razini projekta i zbornika u cjelini. Širok je, stoga, i izbor korištenih izvora: pisanih, od službenih arhivskih spisa državnih tijela, društvenih organizacija i poduzeća do udžbenika i popularnih časopisa, potom audiovizualnih i usmenih izvora koji su analizirani i interpretirani iz perspektive političke, gospodarske, društvene, kulturne i intelektualne povijesti, društvene i kulturne antropologije, kulturalnih studija, filologije i muzikologije. Upotrijebljen je pristup odozdo i odozgo, iznutra i izvana, no različitost disciplina i pristupa dovodi i do različitih krajnjih rezultata. Sigurno je da bi ista projektna podtema u rukama druge discipline bila drugačije obrađena jer riječ je o različitim polazištima, interesima i znanstvenom instrumentariju. To istodobno može biti dobra i loša strana multidisciplinarnosti ovoga projekta, no čak i znanstvenici iz iste struke istoj bi temi dali svoj osobni pečat. Iz svih ovih područja dolazi i korištena literatura koja se u zborniku navodi na kraju svakoga poglavlja. Dobra je okolnost što su istraživanja socijalističke

Jugoslavije tijekom posljednjih petnaestak godina urodila mnogim naslovima – monografijama, zbornicima i člancima – objavljenima na raznim jezicima i pod okriljem različitih projekata. Namjera nam je bila osvijetliti ona mjesta koja su humanističke znanosti dosad ostavljale po strani i nadati se da smo u tome uspjeli.

Zbornik otvara moj rad o Savezu pionira Jugoslavije te njegovoj ulozi u oblikovanju lika idealnoga socijalističkog djeteta svjesnoga ideološke, povijesne i političke osnove jugoslavenske federacije, što je prikazano pomoću analize prisutnosti onih sadržaja u radu pionirske organizacije koji su se oslanjali na Tita, Narodnooslobodilačku borbu, bratstvo i jedinstvo, samoupravljanje i nesvrstanost kao kamene temeljce jugoslavenskoga socijalizma. Među najmlađima se zadržava i sljedeće poglavlje u kojem muzikologinja Lada Duraković istražuje glazbeno opismenjivanje i obrazovanje u osnovnim školama u ranome socijalizmu kada je, ne bez stručnih metodičkih prijedora i uz nedostatak osposobljenih nastavnika, u udžbenicima i nastavnim planovima naglasak stavljen na zajedničko muziciranje i zorno pjevanje, često društveno angažiranih pjesama kojima se oblikovala politička svijest. Oblikovanjem svijesti mladih socijalističkih ljudi, koji u novome društvu na omladinskim radnim akcijama gradeći važne infrastrukturne projekte istodobno izgrađuju sebe, u svojoj se antropološkoj studiji bavi Andrea Matošević pristupajući temi preko kategorija utopije, dijalektike i vremena te ističući superioran osjećaj avangardnosti u stvaranju novoga te u upravljanju prirodom, unutarnjom ljudskom, ali i onom izvanjskom prostornom. Rezultate svojega povijesnog istraživanja svijeta rada i radničkoga samoupravljanja donosi Igor Stanić postavljajući u središte svojega zanimanja stvaranje socijalističkoga radnika koji je, uz pomoć Saveza sindikata i aktivnim sudjelovanjem u radničkom savjetu, istodobno trebao biti i proizvođač i upravljač, a u ovome poglavlju može se vidjeti kako je proces prepuštanja upravljačke moći tekao u pulskome brodogradilištu Uljanik šezdesetih godina. Tvorničkim novinama, časopisima poduzeća i radničkim listovima, pretežito na odabranim istarskim primjerima, u svojoj se kulturološkoj analizi bavi Boris Koroman skicirajući faze u razvoju ove vrste tiskanih medija kroz cijelo razdoblje socijalizma te analizirajući diskurs, novinarske žanrove i medijsko komuniciranje čime prati utjecaj državne politike na

slojeviti mikrosvijet radnoga kolektiva i lokalne zajednice. Teodora Fonović Cvijanović i Vanessa Vitković Marčeta na sličnom su materijalu, odabranim časopisima i listovima istarskih radnih i društvenih organizacija, istraživale jezik i pravopis te njihovu usklađenost s onodobnim normama i pravilima hrvatskoga jezika, posebno se osvrćući na pravopisnu, morfološku, tvorbenu, sintaktičku, leksičku i stilsku razinu, ali i na članke o filološkim temama koji svjedoče o brizi o jeziku. Tiskani mediji i položaj novinarstva u poratnoj Hrvatskoj u razdoblju djelovanja Komisije za agitaciju i propagandu Komunističke partije tema su povjesničarke Magdalene Najbar-Agičić koja je svoje istraživanje usmjerila na praćenje ukidanja i pomaganja različitih novina i listova te na funkcioniranje mehanizama kontrole, poput primjene sredstava prisile, dodjele papira i indoktrinacije kadrova među ionako malobrojnim novinarima. Istim poratnim godinama u svojem se povijesnom istraživanju omasovljivanja tjelesne kulture bavi Hrvoje Klasić prateći aktivnosti krovnih fiskulturnih organizacija i državnih ustanova čiji su ciljevi bili razvijanje opće dostupnosti i sportskog amaterizma te stvaranje zdravih fiskulturnika koji mogu preuzeti ulogu graditelja i branitelja Jugoslavije. Povjesničarka Anita Buhin obradila je na primjerima zabavne glazbe, televizije i mode položaj jugoslavenske popularne kulture između zabave i ideologije tijekom pedesetih i šezdesetih godina koje određuje ključnim vremenom za uspostavljanje ideoloških i kulturnih paradigmi koje su trebale osigurati kvalitetnu zabavu i zadovoljiti društvene potrebe socijalističkih ljudi. Zbornik kao autor zatvaram svojim poglavljem o djelovanju savjeta i vijeća potrošača te nastojanjima na uspostavi sustava zaštite potrošača, koja su posebno izražena bilo u sustavu društvenoga samoupravljanja i udruženoga rada kakav je oblikovan tijekom sedamdesetih godina, pri čemu je do izražaja dolazila dvojnost socijalističkoga čovjeka koji je istodobno bio proizvođač i potrošač.

U nizu je tema zamjetan raskorak između planiranog i ostvarenog društvenog preobražaja: zapinjanje u nastavi glazbenog odgoja čiji su cilj bili kultiviranje publike i jačanje kolektivne svijesti muziciranjem; teškoće u osiguravanju masovnoga pristupa tjelovježbi radi zdravlja, bolje radne i obrambene spremnosti; nedovršeno samoupravljanje kojim bi radnik uistinu bio aktivan upravljač

proizvodnoga procesa; do kraja neizgrađen sustav zaštite potrošača koji ne smiju doći u sukob s radnicima; postojano porozan nadzor nad medijima. Od škola do radne organizacije i slobodnoga vremena mnogo je toga ovisilo o nedostatku kadrova i financijskih sredstava te bivalo prepušteno entuzijazmu i individualnom interesu, dobroj volji pri ispunjavanju predviđenih mogućnosti. Ipak, postojao je zadani okvir, osmišljeni sustav i njegovi nedvojbeni uspjesi, a imperativ modernosti obuzeo je društvo. Mijene su stizale različitim brzinom, ovisno o kvaliteti kolosijeka, no omogućavale su suvremen način života te oblikovale industrijsko društvo s razvijenom radničkom kulturom i traganjem za ravnotežom u popularnoj i potrošačkoj kulturi. Pioniri su očekivali društvo sreće i radosti, omladinske radne akcije bile su vizija budućnosti, oblik privremene zajednice koja predočuje učinkovito i solidarno društvo koje dolazi. Društvena stvarnost preslikavala se na medije i njihov izričaj, pa i na radnički tisak i radničku svakodnevicu, baš kao i na društvene organizacije. Socijalistički je čovjek tako istodobno gradio i iskušavao poluge društva, mijenjao i prilagođavao prakse i procese, a društvena je stvarnost – iako po mnogočemu zadana, sigurna i jasna – ipak bila odraz složenosti i prilagodljivosti socijalističke Jugoslavije, njezinih komunističkih vlasti i utjecaja međunarodnih okolnosti. Otvorenost i zatvorenost, sustavnost i samovolja, odlučnost i nesnalaženje, požurivanje i kočenje, želje i mogućnosti, ponos i sumnja, nadzor i žmiranje, ozbiljnost i traljavost, suvremenost i nazadnost – kako gdje, kako kad, kako tko, kako kome – bile su trajne odlike dvojnosti i različitih lica jugoslavenskoga socijalizma. Vjerojatno i nije moglo biti drugačije u zajednici koja je ubrzano napredovala, koja je sve do svoje kasne faze pokazivala veliku moć inovacije i transformacije te kao cjelina gotovo preskakala određene stepenice u društvenome razvoju, a pritom joj je bilo stalo da se, jednostavno rečeno, svidi sebi samoj i najširemu okruženju.

Naposljetku, neizbježno i nakon ovoga projekta i zbornika mnoge teme ostaju neistražene. Među njima su one čije istraživanje uopće nije bilo predviđeno projektom, ali i one koje smo djelomično obradili, no pristup se može širiti dugotrajnijim proučavanjem novih primjera, novih izvora, drugih razdoblja unutar socijalističkih desetljeća, ili pak koristeći se drugom disciplinom i njezinom

metodologijom. Neka sljedeća istraživanja suradnika i autora proisteći će iz radova za ovaj zbornik, a nadam se da će poslužiti i kao motivacija drugim kolegicama i kolegama koji će na ovim stranicama pronaći određenu nit vodilju te potom potvrditi ili opovrgnuti naše analize i interpretacije. Među njima će, nadam se, biti i studenti kojima bi zbornik mogao biti dobro ishodište za upoznavanje odabranih tema iz jugoslavenskoga socijalizma. Zbornik i rezultate našega rada predajemo novim čitateljima i novim istraživačima pozivajući ih na svestranost, kreativnost, otvorenost, kritičnost, poštenje i želju za novim, o čemu je barem kao o idealima ovdje dosad već bilo riječi.

Kameni temeljci. Stupovi jugoslavenskoga društva i pioniri kao mali socijalistički ljudi

Tito, Narodnooslobodilačka borba, bratstvo i jedinstvo, samoupravljanje i nesvrstanost nesumnjivi su kameni temeljci jugoslavenskoga socijalističkog društva i države. Na svakome od njih građena je slika jugoslavenske posebnosti i iznimnosti, ali i stvarana povijest složene višenacionalne državne zajednice s jakim oslanjanjem na Titovu ličnost i partizansko-savezničku pobjedu u Drugome svjetskom ratu te na osmišljavanje drugačijega socijalizma obilježenoga samoupravljanjem i nesvrstavanjem u blokovski podijeljenome svijetu. Međutim, temelji ovakvoga društva ne bi bili potpuni bez novih graditelja koji su trebali nastavljati ondje gdje je prethodni naraštaj stao. Pet kamena temeljaca stoga je moralo dobiti novo živo vezivno tkivo koje je na svoj način također predstavljalo temelj društva. Bila su to djeca, a baš sva su bila članovi Saveza pionira Jugoslavije kao jedne od masovnih društvenih organizacija.¹

Savez je bio definiran kao “odgojna, samoupravna, patriotska i društveno-zabavna organizacija, zasnovana na potrebama djeteta za udruživanjem i bavljenjem najraznovrsnijim društvenim i stvaralačkim aktivnostima”, sa zadatkom da “doprinosi socijalističkom odgoju djece osnovnoškolskog uzrasta” i “njeguje kontinuitet [...] revolucije među najmlađima” te usmjeren na “organizirano ispunjavanje dijela slobodnog vremena igrom i zabavom, novim saznanjima

¹ Glavni je rezultat mojega istraživanja Saveza pionira Jugoslavije u sklopu projekta Stvaranje socijalističkoga čovjeka monografija *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli (CeKaPISarnica, br. 7), Zagreb i Pula, 2015. Najveći dio izvora za ovo poglavlje ondje je temeljito analiziran i interpretiran. Ovdje su korišteni iz ponešto drugačije perspektive. U nastavku teksta ne navodim reference na ovu knjigu.

i stvaralaštvom, radostima i životnim optimizmom”.² Nastojeći to sve ispuniti, djelovao je kao svojevrsni most između škole i šire zajednice, nastavnih i izvannastavnih aktivnosti. Drugim riječima, između politike i zabave, dogmi i kreativnosti, države i svakodnevice, povijesti i budućnosti. Donekle sličnu ulogu imale se razne europske i svjetske dječje organizacije pomoću kojih se, baš kao i razvijanjem školstva, tijekom 19. i 20. stoljeća najmlađe uključivalo u izgradnju nacije i političkoga sustava te se pouzdanim sadržajem nastojalo ispuniti njihovo slobodno vrijeme.

Iako je u međuratnoj Jugoslaviji bilo okupljanja djece komunistički i socijalistički orijentiranih roditelja te sindikalnih aktivista, povijest Saveza pionira seže u ratne godine. Osnovan je 1942. na Prvom kongresu Ujedinjenoga saveza antifašističke omladine Jugoslavije u Bihaću, prošao je kroz četrdesete uglavnom slijedeći sovjetski uzor te ipak uspio opstati nakon reforme koja je 1950. zahtijevala njegovo pretvaranje u pravu dječju organizaciju koja bi se oslobodila krutosti te pružila više radosti, igre i zabave. Krenulo je tako osmišljavanje novoga pristupa, isprva najizrazitije u Hrvatskoj i Sloveniji, te smještanje Saveza pionira u organizacijski trokut sa školom i školskim vlastima u jednom i omladinskom organizacijom u drugom kutu. U trećem kutu iza pionirske organizacije stajali su općinski, republički i savezni Savjeti Saveza pionira koji su osmišljavali program rada, a bili su jedna od sekcija unutar Saveza organizacija za odgoj i brigu o djeci Jugoslavije, odnosno Saveza društava Naša djeca na razini Hrvatske i svake njezine općine. Svi zajedno bili su nositelji sustava za društvenu brigu o djeci. Sam Savez pionira činili su pionirski odredi i manji kolektivi, a postajanje članom u prvom razredu osnovne škole za dijete je značilo društvenu inicijaciju i početak puta oblikovanja idealnoga lika pionira koji je trebao biti pošten, iskren, odvažan, napredan, istrajan i radišan te odrasti u socijalističkoga čovjeka.

O svemu tome govore priručnici iz Biblioteke Saveza pionira Hrvatske i serije Akcije i manifestacije pionirskog odreda, dječja periodika te razni filmski, glazbeni i književni izvori. Pogled iznutra u ovome poglavlju pružaju arhivski izvori iz fondova Hrvatskoga

² *Pravila i programska osnova Saveza pionira Jugoslavije*, Radnička štampa, Beograd, 1973., 11, 13.

državnog arhiva i Arhiva Jugoslavije: Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, Republička konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Savez organizacija za odgoj i brigu o djeci Jugoslavije. Od neprocjenjive je važnosti bila mogućnost korištenja arhive Saveza društava Naša djeca Hrvatske koja sadrži i spise Republičkoga savjeta Saveza pionira (RSSP). U Muzeju Staro selo Kumrovec čuvaju se pionirske Spomenice rada i drugarstva. U svim je izvorima moguće tražiti pet spomenutih kamena temeljaca na koje se oslanja i struktura ovoga poglavlja.

Najdraži drug Tito

Pionirski zavjet iz 1946. završavao je službenim pionirskim pozdravom *Za domovinu s Titom – naprijed*, taj je pozdrav bio ispisan na znaku Saveza pionira i koristio se u svim službenim prilikama, no sve do kraja 1983. – kada su pioniri počeli davati časnu riječ da će “razvijati [...] ideje za koje se borio Tito” – predsjednik nije bio dio zavjeta ili svečanoga pionirskog obećanja.³ Ova dodatna posmrtna počast tek je mali detalj u višedesetljetnim čvrstim izravnim vezama između Tita i pionira. Još u NOP-u djeca su nazivana Titovim pionirima, izražavala mu svoju zahvalnost i želju da dugo poživi. Njegovo ime i slika bili su neizbježni u poratnim proslavama i mimohodima. Godine 1967. on je odlikovao SPJ Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem. Djeci je slao mandarine i druge darove, podupirao gradnju igrališta i parkova, a pioniri su sudjelovali u službenim ispraćajima i dočecima, o njemu pisali, darivali ga i posjećivali. Tito je bio prisutan u čitankama, udžbenicima i časopisima, pjesmama i filmovima.⁴ O njegovu djetinjstvu, posebno o nekim epizodama koje su davale pouku i postavljale se kao uzor za ponašanje novih naraštaja, čitalo se u školskoj lektiri na čijem su popisu bili

³ Zavjet iz 1946., usp. Ogrizović, Mihajlo, Emil Paravina i dr., *Četrdeset generacija pionira*, SDND SRH, Zagreb, 1982., 42. *Pravila i programske osnove Saveza pionira Jugoslavije*, SDND SRH, Zagreb, 1985.

⁴ Npr. Vučetić, Radina, “ABC Textbooks and Ideological Indoctrination of Children: ‘Socialism Tailor-made for Man’ or ‘Child Tailor-made for Socialism’”, *Childhood in South East Europe. Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, ur. Slobodan Naumović i Miroslav Jovanović, Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Universität Graz, Abteilung Südosteuropäische Geschichte, Beograd i Graz, 2001., 249-263.

France Bevk s *Knjigom o Titu* i Milivoj Matošec s *Dječakom sa Sutle*. Sam Tito pionire je upućivao da za uzor uvijek uzimaju boljšega od sebe te da neprestano upijaju nova znanja: “Učiti, učiti i učiti – to je vaš zadatak. [...] Pionir mora biti uvijek prvi, on mora biti najbolji u učenju, na radu i svagdje.”⁵ Ovakva predsjedničko-očinska briga širila se u nastojanja oko postizanja uvjeta koji će osigurati djetinjstvo sretnije od onoga kakvo su imali stariji te svoj djeci pružiti jednaku priliku za razvoj i preuzimanje uloge nastavljača izgradnje boljšega društva. U toj povezanosti djece s budućnošću i vječnošću leži ključ odnosa najmlađih i kulta vladara koji upravo preko djece može postati besmrtni. Kult vladara u modernoj državi tumači se kao “atavizam starog patrijarhalnog društva”, a Titov lik znanstveno je opisan kao lik heroja i osloboditelja, zaštitnika i dobrotvora, običnoga i posebnoga čovjeka.⁶ Uza sve to, Titov lik građen je kao personifikacija i simbol države i društvenoga sustava.⁷ Njegova povezanost s masama bila je nedvojbeni. Svima potrebitima, svima koji su osjetili blagodat brze jugoslavenske modernizacije, a ponajviše djeci, Tito je bio “najbolji prijatelj i zaštitnik”.⁸

Radi odavanja poštovanja, izgradnje i održavanja kulta ličnosti potrebni su bili programi koji su okupljali veći broj učenika u izvannastavnim aktivnostima. Među svejugoslavenskim manifestacijama isticao se pionirski pohod Po Titovom rodnom kraju, koji se od 1958. održavao kao program za beogradsku djecu, no od 1969. okupljao je pionire iz cijele zemlje, odnosno njihovo izaslanstvo od pedesetak sudionika koji su tjedan do dva boravili u Hrvatskom zagorju te uoči Dana mladosti putovali u Beograd.⁹ S ovom proslavom i Titovim rođendanom bile su povezane dvije najmasovnije

⁵ Paravina, Emil, *Savez pionira Hrvatske u uvjetima društvene brige za odgoj djece (1950-1957)* (BSPH 43), SDND NRH, Zagreb, 1957., 110.

⁶ Milosavljević, Olivera, “Otac – genije – ljubimac. Kult vladara – najtrajniji obrazac vaspitavanja dece”, *Žene i deca*, 4. *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Biblioteka Helsinške sveske, br. 23, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006., 188.

⁷ Brkljačić, Maja, “Tito’s Bodies in Word and Image”, *Narodna umjetnost*, 40, 1, 2003., 102.

⁸ Ristović, Milan, Dubravka Stojanović, ur., *Djetinjstvo u prošlosti: 19. i 20. stoljeće. Dodatni nastavni materijal za srednje škole*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2001., 65.

⁹ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1231 Republička konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske (RK SSOH), 1231-5.3.15 KRP, 572, SURSP Zagreb, Izvještaj o radu, 28.5.1979.; Arhiv Jugoslavije (AJ), 637 Savez organizacija za odgoj i brigu o djeci Jugoslavije (SOOBDJ), 53, SOOBDJ, Informacija o delegaciji SPJ, 16.4.1969.

manifestacije u organizaciji hrvatskoga RSSP-a: Pionirska štafeta od 1953. i Spomenica rada i drugarstva, kao njezina zamjena od 1982. godine. Iako je takvih prijedloga bilo, one se nisu proširile u druge republike, ali pioniri cijele Jugoslavije redovito su od 1945. sudjelovali u Titovoj štafeti i proslavama predsjednikova rođendana te od 1957. iz njih proizašla Dana mladosti i Štafeti mladosti.¹⁰

Pionirska štafeta nastala je u vrijeme osmišljavanja novoga načina djelovanja pionirske organizacije i bila je učinkovit način za mobilizaciju iznimno velikoga broja učenika i nastavnika. Već prve godine u svim je programima diljem Hrvatske sudjelovalo oko 300.000 pionira koji su izradili i nosili oko 5.000 štafetnih palica pa su glavni organizatori ponosno mogli zaključiti da “nema sela u našoj Republici, u kojemu i pioniri nisu doživjeli tu proslavu”.¹¹ Oko pola milijuna sudionika, 4.000 pisama i palica te 5.000 priredaba bile su brojke Pionirske štafete 1965. dokad se ona već učvrstila kao tradicija koja “simbolizira ljubav mladih prema svemu što imamo i što smo stvorili u našoj domovini”.¹² Na koji su način pioniri to činili? Uz pjesmu i uzbuđenje, sve se odvijalo prema uputama RSSP-a koje se, kao ni opće ozračje, s godinama nisu previše mijenjale.¹³

“Svuda je vladalo veselje, užurbanost, i zaposlenost. Pioniri su dolazili pod zastavama, sa maramama, kapama i svojim oznakama. Svud se orila pjesma. Bila je to velika manifestacija ljubavi prema Titu.”¹⁴

“U štafeti pionira
naše ljubavi je znak,
jer nas vodiš, družo Tito,
naš je narod sretan, jak.”¹⁵

¹⁰ Panić, Ana, “Štafeta – simbol zajedništva”, *Štafete 1945–1987. Titova štafeta – Štafeta mladosti*, ur. Momo Cvijović, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2008., 13-18.

¹¹ *IV. godišnja konferencija društava Naša djeca u NR Hrvatskoj* (BSPH 23), SDND NRH, Zagreb, 1954., 14 (Mladen Koritnik, Izvještaj o radu).

¹² Paravina, Emil, *Pionirska štafeta* (AMPO 9), SDND SRH, Zagreb, 1965., 9.

¹³ Npr. SDND, *Štafeta pionira Hrvatske u čast predsjednika Republike druga Tita*, 1954., brošura; *Pionirska štafeta. Pozdrav pionira SR Hrvatske drugu Titu 1978. godine*, brošura; Paravina, Emil, *Kako da pioniri proslave Titov rođendan* (BSPH 3), SDND NRH, Zagreb, 1951.

¹⁴ Paravina, *Pionirska štafeta*, 96.

¹⁵ “U štafeti pionira” (Emil Paravina, Marijan Burić), Paravina, *Pionirska štafeta*, 41-42; Dječji zbor RTZ, *Pionirske masovne i izviđačke pjesme*, Jugoton, Zagreb, 1981.

Tijekom višemjesečnih priprema pioniri su učili o Titovu životu i djelu, natjecali se u stečenome znanju, pripremali priredbe i sportska natjecanja. Najbolje od sebe trebalo je dati između ožujka i svibnja kada bi svaki pionirski odred izradio svoju štafetnu palicu, sastavio pozdravno pismo te organizirao počasnu stražu. Posjet, priredba i druženje ponavljali su se od škole do škole nakon čega su slijedili općinski, kotarski ili zbor zajednice općina te naposljetku republički zbor u Zagrebu. Nekoliko desetaka odabranih pionirki i pionira odlazilo bi potom na Dan mladosti Titu u Beograd.

“Dogovorili smo se kojim ćemo redom predavati štafetne simbole i darove drugu Titu, ali kad je on naišao, onako nasmijan i drag, svi smo zastali, kao zanijemili od divljenja. I sve se pobrkalo. Prilazili smo mu kako je tko stigao, a pripremljene govore izgovarali u jako skraćenom obliku. [...]”

Sjedili smo pod velikim šatorom. Na dugačkim stolovima bilo je puno jagoda, banana, malinovca, kolača, trešanja. Drug Tito je sjeo za naš stol i radostan nas nudio voćem i davao nam tanjure.”¹⁶

Pozdravna pisma, koja su šezdesetih i sedamdesetih uručivali “dragom i voljenom”, “najmilijem drugu” Titu, odaju lik idealnoga pionira odgojenoga u duhu odanosti domovini, bratstvu i jedinstvu, borcima palima za slobodu te nadasve u duhu ponosa na sve postignuto i spremnosti na još veće uspjehe u budućnosti u kojoj će, isticali su, i dalje biti ustrajni na Titovu putu. Poruke su redovito slično oblikovane, često uz aktivno sudjelovanje nastavnika zbog čega je u napucima naglašavana važnost njihova što manjeg uplitanja.”¹⁷

“Kad se naši pogledi zaustavljaju na novim svijetlim zgradama, kad god pročitamo o novoj bolnici, tvornici ili školi, kad se veseli zaljublamo na ljujački u novom igralištu ili kad naši stariji drugovi omladinci odlaze na nova radilišta, uvijek i svuda Tvoj lik izrasta pred nama. Ti si simbol svega najljepšeg u našem djetinjstvu i ono što je bilo i onog što će još biti, i mi puni povjerenja u Tebe i Partiju, čiji će članovi mnogi od nas jednom postati, puni povjerenja u narod koga Ti vodiš – gledamo u svoju budućnost. Hvala Ti za to, druže Tito!”¹⁸

¹⁶ Paravina, *Pionirska štafeta*, 86, 88.

¹⁷ HR-HDA, 1231 RK SSOH, 1231-3 CK NOH, 188, Plan učešća pionira u proslavi

20. godišnjice revolucije, 1960-61.

¹⁸ SDND, Pozdravna pisma Titu, Dragi naš, voljeni druže Tito, 1963.

Titovom smrću dio programa obilježavanja morao se mijenjati. Zadržana je svečanost sa sletom u Beogradu te do 1987. Štafeta mladosti, no u Hrvatskoj su odlučili prekinuti tradiciju Pionirske štafete. Od 1982. zamijenila ju je Spomenica rada i drugarstva, manifestacija čije je konačno odredište bio Kumrovec i u čijem su središtu bili uvezani literarni i likovni radovi na temu igre i slobodnoga vremena, prijateljstva i obitelji, prirode i ekologije, slobode i mira, NOB-a i Tita. Do 1990. sve je bilo organizirano prema dobro poznatom modelu Pionirske štafete: učenici su Spomenicu nosili od pionirskog odreda do odreda, u svakoj školi umetali su se novi odabrani radovi, organizirale priredbe i počasne straže. Radove su uvezivali na razini općine i sva su se općinska izaslanstva naposljetku u povodu Dana mladosti okupljala na jednodnevnome kumrovečkom republičkom zboru. Program je posebno svečan bio 1987. kada je u čast 45. godišnjice SPJ, 50. godišnjice KPH i dolaska Tita na čelo KPJ postavljen kamen temeljac Zdenca radosti, novoga spomen-obilježja na zapadnom ulazu u selo, svečano otkrivenoga godinu poslije.¹⁹ Još jedna svečanost uslijedila je 1989. kada je otvoren muzej Spomenica rada i drugarstva.²⁰ Time je bila zaokružena priča o Kumrovcu kao spomen-parku u kojem je još 1953. za posjetitelje bila otvorena Titova rodna kuća koja je postala glavno odredište političkoga hodočašća u kojem je u prvoj polovici osamdesetih sudjelovalo čak milijun i pol posjetitelja godišnje.²¹ Pored Spomen-doma boraca i omladine, Političke škole SKJ i drvoreda 88 stabala crvenolisnoga javora za jednaki broj Titovih godina, novi dječji sadržaji s kraja osamdesetih trebali su jamčiti dugoročno održavanje povezanosti s Titom i njegovom političkom baštinom.

¹⁹ SDND, Spomenica rada i drugarstva 1987.; SDND, RK SDND, delegacijama regija, Spomenica, 19.5.1987.; SDND, Zajednički program učesnika Spomenice i pohoda pionira Jugoslavije Po Titovom rodnom kraju, 25.5.1987.

²⁰ SDND, Upute delegacijama pionira ZO iz SRH – donosiocima knjiga pionirskih Spomenica rada i drugarstva za 25. maja 1989. godine u Kumrovcu.

²¹ Škrbić Alempijević, Nevena, Petra Kelemen, "Titovu rodnom selu u pohode. Konstrukcija Kumrovca kao političkoturističkog odredišta", *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 157-186.

Slavno djelo partizana

Pioniri su u prvim inačicama svojega zavjeta obećavali da će čuvati “slobodu i nezavisnost naše domovine, stečene krvlju naših najboljih sinova”, a od ranih šezdesetih svečano izgovarali da će “slijediti put najboljih pionira, cijeniti slavno djelo partizana”.²² U kraćenju i izmjenama obećanja krajem 1983. izgubila se ratna pobjeda partizanskih boraca, poginulih i preživjelih, još nedoraslih i odraslih, no takav sadržaj sigurno nije iščeznuo iz rada s pionirima, iako se njegova učestalost s vremenom mijenjala. No, i poslije smanjivanja razine militarizacije u godinama nakon reforme 1950., Savez pionira zadržao je mnoga izvorno vojna obilježja i razvijao programe nadahnute NOB-om. Učenici su i u sklopu redovite nastave crtali velike ratne bitke i vojne mimohode, pisali stihove i pjevali o slobodi i vojsci, čitali lektiru ratne tematike, obilježavali Dan Jugoslavenske narodne armije i njezinih pojedinih rodova, obilazili vojarne, a časnici i vojnici te nekadašnji borci uzvraćali su posjetom školama. Izgrađivanje veze suvremenoga trenutka i NOB-a bilo je stalno prisutno: pioniri su izražavali zahvalnost djeci koja su sudjelovala u ratu, ali i spremnost da u slučaju potrebe i sami krenu takvim putom; iskazivali su zahvalnost partizanima za pobjedu kojom je stvorena nova Jugoslavija te bili poučavani suvremene vojnike gledati kao uzor za moguću buduću obranu zemlje.

“Jedva čekam da završim školu i da idem u vojsku. Tamo ću učiti kako da branim domovinu. Htio bih biti vojnik Titove garde. Imao bih plavu uniformu. Možda bih imao tu čast da čuvam Titov grob. Biti vojnik, znači čuvati domovinu, njezin narod i ljepotu slobode.”²³

Sjećanja na rat održavala su se učenjem vojne povijesti na školskoj satu i u izvannastavnim aktivnostima, no posebno je zanimljivo bilo prikazivanje uloge pionira u NOB-u. Naime, prvi pioniri bili su djeca, mnoga bez roditelja, koja su na slobodnome teritoriju pohađala školu, pripremala priredbe, prikupljala pomoć za borce i

²² Četrdeset generacija, 42; Paravina, Emil, *Za bolji rad Saveza pionira* (AMPO 1), SDND SRH, Zagreb, 1964., 15.

²³ MHZ-MSSK, Zbirka Spomenice rada i drugarstva, “Domovina i armija”, Hrvoje, IV. razred, *SRD općine Đurđevac*, 1989.

ranjenike, skupljala ljekovito bilje ili staro željezo.²⁴ Pjevali su i pisali o pobjedama nad fašizmom, o surovim ratnim slikama ispunjenima krvlju, mitraljezima i bombama.²⁵ Učili su o prijateljstvu, poštenju i solidarnosti, o ponosu, samopouzdanju i hrabrosti, no dovedena do krajnosti takva je obuka govorila i o prijeziru i otvorenoj mržnji prema neprijatelju, što će postupno nestajati s odmicanjem od rata tijekom pedesetih. No, slijedeći upute i stvarajući mentalnu snagu za bržu pobjedu, u ratu je među pionirima trebalo razvijati osjećaj “bezgranične mržnje prema okupatorima i njegovim pomagačima”, “duh otpora i mržnje” te ih učiti “kako treba mrziti neprijatelja”.²⁶ Kada je riječ o vojnim vještinama, najmanji su se samo igrali ratnih igara – što se održalo i desetljećima kasnije – a nešto veći učili su rukovati puškom i bombom te postajali borci, izviđači, kuriri i bombaši. Mnogi su bili uspješni te su proglašeni narodnim herojima i postali uzorom budućim vršnjacima. Među pet takvih pionira i četiri pionirke – Milka Bosnić, Sava Jovanović-Sirogojno, Fana Kočovska-Cvetković, Dimitrije Lazarov-Raša, Zlate Mihajlovski, Ibe Palikuća, Vuko Torović – bilo je dvoje iz Hrvatske: Olga Ban i Boško Buha.²⁷ Potonji je 1978. postao i filmski junak u po njemu nazvanom igranom filmu o onima “što su mali, mali za vojnike, a veliki za junake”.²⁸ Pored promicanja borbe za slobodu, Boško Buha je bio dobar primjer uspjeha u borbi jugoslavenških naroda protiv zajedničkih neprijatelja: naime, kao hrvatski Srbin iz Gradine kraj Virovitice pobjegao je od ustaškoga terora u Srbiju, borio se po Bosni i Hercegovini u Drugoj proleterskoj brigadi 1942. i 1943., sudjelovao na Prvome zasjedanju USAOJ-a u Bihaću te naposljetku stradao od četnika. Drugi filmski junak iz Hrvatske bio je glavni lik igranoga filma *Kapetan Mikula Mali*, snimljenoga 1974. godine.²⁹ Riječ je o dalmatinskome dječaku koji je pomagao svojem djedu u prevoženju izbjeglica na slobodni Vis i usput spašavao britanskoga vojnog pilota. Sličnim poduhvatima najmlađih boraca zahvalnost je javno

²⁴ Ogrizović, Mihajlo, *Pioniri Hrvatske u narodnoj revoluciji*, SDND SRH, Zagreb, 1977., 7, 67-86.

²⁵ Isto, 166-167.

²⁶ Isto, 10, 17.

²⁷ Isto, 17, 191; *Četrdeset generacija*, 33.

²⁸ Bauer, Branko, red., *Boško Buha*, Centar film i dr., 1978.

²⁹ Gluščević, Obrad, red., *Kapetan Mikula Mali*, Jadran film, 1974.

izražavao i Tito nazivajući ih nadljudskim heroizmom onih koji u ratu uopće nisu trebali sudjelovati.³⁰

Kada se početkom pedesetih, također na inicijativu iz Saveza društava Naša djeca, osnovao Savez izviđača, mnoge pionirske aktivnosti u prirodi prepuštene su novoj i u cijelosti dobrovoljnoj organizaciji s izraženijom vojnom strukturom i djelovanjem. Savez pionira istodobno je prolazio kroz proces reforme i sve više postajao organizacija za kulturno-zabavne i političko-svečarske sadržaje, no zadržao je dio svojih programa u prirodi. Oni su bili prilika za zabavan boravak na svježem zraku radi jačanja zdravlja, otpornosti i optimizma, ali i prilika za poštivanje tradicije NOB-a.³¹ Očuvani su tako i pohodi stazama partizana u sjećanje na ratne dane partizanskih odreda. Godine 1958. na Titovu inicijativu i u povodu 15. godišnjice Bitke na Sutjesci osmišljena je čak cijela serija pionirskih logora Sutjeska.³² Svaka republika imala je svoj logor i u svakome se okupljalo po deset pionira iz svake republike, ponekad uz gostovanje djece iz inozemnih organizacija. Pokrovitelji su često imali izravnoga dodira s NOB-om kao, primjerice, 1989. kada su to bili JNA preko svoje Vojno-pomorske oblasti Split i ratni veterani preko hrvatskoga Republičkog odbora Saveza udruženja boraca NOR-a.³³ Ovdje nije bila riječ o opuštenome ljetovanju u dječjem odmaralištu, već o ispunjenih nekoliko ljetnih tjedana tijekom kojih su sudionici upoznawali povijest mjesta u kojem su boravili, dotične republike i Jugoslavije te Bitku na Sutjesci, razgovarali s nekadašnjim partizanima, odlazili na izlete, pripremali priredbe, izložbe i svoj list, učili plivati i bavili se sportom, družili se međusobno i s lokalnim pionirima.³⁴ Obilazili su obližnje vojarne i vojne brodove, a i ročnici su orga-

³⁰ *Četrdeset generacija*, 33.

³¹ Paravina, Emil, *Na pohod! Upute za organiziranje pionirskih pohoda* (BSPH 51), SDND NRH, Zagreb, 1961., 12-16.

³² HR-HDA, 1231 RK SSOH, 1231-3 CK NOH, 183, *Za bolji rad Saveza pionira*, Bilten Republičkog i kotarskih savjeta SP, Održan je plenum RSSPH, 14-15.4.1958.; SDND, *Međunarodni logor prijateljstva djece Sutjeska*, Pula, 1976.

³³ SDND, Sutjeska 89, Prvić luka, bilten; SDND, 13. sjednica Predsjedništva SDND SRH, 14.3.1990., Izvještaj o realiziranim programskim aktivnostima RK SDND 3/1989-3/1990.

³⁴ HR-HDA, 1231 RK SSOH, 188, Izvještaj o pionirskom logoru Sutjeska, Baška Voda, 1958.; Paravina, Emil, prir., *Pionirski logor Sutjeska (Priručnik i dnevnik)*, SDND, Pula 1977.

nizirano posjećivali logor, ponekad izazivajući posve nepovijesno i civilno zanimanje starijih pionirki:

“Primijetila sam da su svi mornari mladi i lijepi, pogledi nas djevojaka su letili prema njima. Na svečanost otvaranja logorovanja, došli su i naši drugovi mornari. Našem veselju nije bilo kraja. Nakon programa više smo se družili. Od jednog mornara sam dobila adresu i poklon.”³⁵

Daleko od ljetnih logora, u hladnim jesenskim danima česta je bila vojna prisutnost na svečanosti primanja u Savez pionira. Naime, budući pioniri ponavljali su redak po redak zakletve za odraslom osobom koja je to zavrijedila svojim zaslugama ili položajem. Prema anketi iz 1987. na svakom trećem jugoslavenskom primanju pred pionire je stao časnik JNA, no u Hrvatskoj se to događalo u čak dva od tri slučaja.³⁶ Časnik je čitajući zakletvu tako preuzimao ulogu uzora i spone između NOB-a i nekih budućih vojnika koji su pred njim upravo postajali tek pioniri. Niz je drugih vojnih obilježja bilo prisutno na svečanosti: stupanje, postrojavanje, prijavak časniku i pionirski pozdrav sa stisnutom šakom prislonjenom na sljepoočnicu. Svi su oni opstali nakon reforme iz 1950. koja je, primjerice, ukinula stupanje u mnogim drugim prigodama ili posebne oznake za različite dužnosti, poput triju uspravnih usporednih crvenih crta na lijevom rukavu načelnika odreda. Nadalje, dio pionirske odore koji je podsjećao na partizane bila je kapa čiji su se oblici i boje mijenjali i koja je tek pravilima iz 1973. postala obavezna u obliku bijele ili plave titovke.³⁷ U Hrvatskoj su plave titovke prevladale već u drugoj polovici pedesetih i postale jedine službene pionirske kape. Prethodile su im bijele titovke i bijele troroge kape čiji je oblik također nastao prema partizanskome predlošku.³⁸ Postavljena na njihovu prednju stranu, crvena petokraka zvijezda bila je dodatna

³⁵ SDND, Sutjeska 89, Prvić luka, bilten; SDND, 13. sjednica Predsjedništva SDND SRH, 14.3.1990., Izvještaj o realiziranim programskim aktivnostima RK SDND 3/1989-3/1990.

³⁶ SDND, RSSP, Emil Paravina, Svečanost primanja u SPJ. Rezultati i zaključci istraživanja, 1989.

³⁷ *Pravila*, 1973., 15.

³⁸ *Četrdeset generacija*, 50; Ogrizović, *Pioniri Hrvatske u narodnoj revoluciji*, 23.

simboličko-povijesna poveznica vojne i pionirske kape s NOB-om, ali i “zvijezda vodilja” na putu u budućnost.³⁹

Bratstvo i jedinstvo

Bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda i narodnosti bilo je stalni motiv pionirskih zavjeta. Četrdesetih su pioniri obećavali da će “čuvati bratstvo i jedinstvo naših naroda”, šezdesetih da će “voljeti svoju domovinu, njene bratske narode sve”, sedamdesetih da će voljeti “bratske narode i narodnosti”, osamdesetih da će “razvijati bratstvo i jedinstvo”.⁴⁰ Čuvati, voljeti, razvijati – možda je redosljed mogao biti drugačiji, ali i on govori o mijenama u jugoslavenskome društvu. Bratstvo i jedinstvo bilo je temelj na kojem je stvorena druga Jugoslavija koja nije smjela podleći ni unitarizmu ni nacionalizmu i koja je morala razvijati federalizmom zajamčeno pravo na nacionalnu afirmaciju, ravnopravnost svih naroda i šest republika kao okvira u kojem se razvija njihova državnost. Tako zamišljeni pristup morao je održavati ravnotežu između pripadnosti republici i federaciji, a takvu se svijest nastojalo razvijati i među pionirima koji su učili da treba “biti privržen užoj domovini Hrvatskoj i široj Jugoslaviji, voljeti i poštovati sve naše narode i nacionalnosti”.⁴¹ U školi i na svečanostima pjevali su jugoslavensku i hrvatsku himnu. Recitirali su o neugasivu plamenu šest buktinja koji je “simbol jedinstva i čvrste sloge slika” jugoslavenskih naroda i republika, ali i o grbu “zemlje Hrvata” u kojoj “na svom smo opet svoji” nakon tisućgodišnjih bitaka te uz “bratske narode” slavimo slobodu.⁴² Indikator razine savezne i republičke privrženosti često je bio na kušnji i položaj kazaljke nisu svi čimbenici u društvu iščitavali na jednak način, no složena formula bratstva i jedinstva morala se poštivati. Često je na nju podsjećao Tito, pa i u izravnom obraćanju pionirima, primjerice u Kumrovcu 1946. i Palači federacije na Dan mladosti 1970. kada

³⁹ Paravina, Emil, prir., *Naša organizacija Savez pionira Jugoslavije. Program, upute, pitanja, zadaci, odgovori*, SDND SRH, RSSP, Zagreb, 1987., 43.

⁴⁰ *Četrdeset generacija*, 42; Paravina, *Za bolji rad SP*, 15; *Pravila*, ²1985., 9.

⁴¹ SDND, Pozdravna pisma Titu, Voljeni naš druže Tito [1969-70.]

⁴² Paravina, Emil, *Kako da pripremimo svečano primanje u Savez pionira* (AMPO 3), SDND SRH, Zagreb, 1964., 62-64 (Nikola Miličević, Bratska sloga).

je istaknuo da bi bez sloge prijetila opasnost ponavljanja teških stradanja iz prošlosti.

“Ne držite se samo onoga što je hrvatsko, nego učite djecu da upoznaju Srbe, Slovence, Crnogorce i Makedonce. Učite ih iskreno bratstvu i čvrstom jedinstvu. Učite djecu da vole u prvom redu svoju domovinu, a zatim da vole i poštuju druge narode.”⁴³

“A vi ste ti mladi naraštaji koji posjećujete svake godine sve naše republike, vi ste ti nosioci, taj cement koji će cementirati našu zajednicu da te razne nacionalističke, još sitne i takorekoć pojedinačne pojave nestanu iz našeg svakodnevnog života.”⁴⁴

Osim redovite nastave, učenike su aktivnosti Saveza pionira dodatno usmjeravale prema suradnji i upoznavanju svojih vršnjaka iz drugih dijelova Jugoslavije. Tome su služile mnoge manifestacije na saveznoj razini, no na njih su pioniri dolazili kao izaslanstva svojih republika, baš kao što su na republičke susrete često dolazili u ime svojih općina. Djelovanje Saveza pionira u tome je bilo preslika šire primjene jugoslavenskoga republičkog ključa. Primjerice, u svibnju 1989. na 32. pohodu Po Titovom rodnom kraju okupilo se oko 75 pionira i njihovih devet voditelja zaduženih za šest republičkih izaslanstava, dva pokrajinska i jedno beogradsko.⁴⁵ Hrvatsku su predstavljala djeca iz općine Kutina, Sloveniju općina Metlika, Bosnu i Hercegovinu Zvornik, Srbiju Negotin, Crnu Goru Ulcinj, Makedoniju Prilep, Kosovo Peć i Vojvodinu Odžaci. Iste godine u srpanjskome pionirskom logoru Sutjeska, održanom u dječjem odmaralištu u Prvić Luci nedaleko od Šibenika, okupilo se 65 pionira.⁴⁶ Hrvatsku su predstavljali sudionici iz Nove Gradiške, Sloveniju iz Ljubljane, užu Srbiju iz Beograda, Vojvodinu iz Kovačice, Bosnu i Hercegovinu iz Brčkoga, Crnu Goru iz Nikšića, Makedoniju iz Tetova. Međutim, u logoru su sva djeca bila pomiješana u desetine da bi se međusobno bolje upoznala. Anketiranje sudionika pokazalo je da je ovakav model bio uspješan.

⁴³ Paravina, *SPH u uvjetima društvene brige*, 110.

⁴⁴ Stanojević, Tihomir, prir., *Tito. Riječ i djelo. Ploča VI*, Interpres, Beograd, 1971.

⁴⁵ SDND, Spisak učesnika, Po Titovom rodnom kraju, 1989.

⁴⁶ SDND, Sutjeska 89, Prvić luka, bilten; SDND, 13. sjednica Predsjedništva SDND SRH, 14.3.90., Izvještaj o realiziranim programskim aktivnostima RK SDND 3/1989-3/1990.

“Družimo se i ne gledamo ko je ko po narodnosti. Dobro je. Dobro je i to što u svakoj desetini ima iz svakog grada ili republike.”

“Ovdje sam upoznala mnogo prijatelja i prijateljica iz cijele Jugoslavije. Super je!”⁴⁷

Razvijali su se različiti programi suradnje među pionirskim odredima unutar općine, na republičkoj i saveznoj razini: bratimljenja odreda jednakoga naziva, međusobni posjeti, dopisivanje, razmjena knjiga i glasila.⁴⁸ Područje dječjega stvaralaštva – najčešće literarnoga, likovnoga, glazbenoga – bilo je plodno polje kulturne razmjene. Najveća takva manifestacija bile su Jugoslavenske pionirske igre s počecima u drugoj polovici pedesetih i redovitim održavanjem od 1961. godine.⁴⁹ Među njihovim dvogodišnjim temama našle su se, primjerice, *Moje mjesto jučer danas sutra*, *Volimo domovinu svoju i njene bratske narode sve te Domovino naša pod suncem slobode*.⁵⁰ Iz dugoga popisa manifestacija moglo bi se izdvojiti Zbor pionira Jugoslavije, susrete Bratstvo – jedinstvo, susrete osnovnih škola nazvanih po narodnim herojima, susrete pionira narodnosti, pionira ferijalaca, vatrogasaca, zadrugara, prirodoslovaca, historičara, štediša i pionira iz iseljeništva, različite tematske smotre, Zmajeve dečje igre u Srbiji i Kurirčkovu poštu u Sloveniji. U kumrovečki Zdenac radosti osamdesetih je ugrađeno 400 mozaika od oblutaka koje su izradila djeca iz cijele Jugoslavije.⁵¹ Bio je to “izraz bratstva i jedinstva svih naših naroda i narodnosti”, a zdenac mjesto za “radosne trenutke drugarskih susreta”.⁵² Svi su oblici suradnje, neovisno o tome koliko su u svakome svojem izdanju bili uspješno ili masovno organizirani, među djecom podizali svijest o složenosti jugoslavenske zajednice i potrebi za međusobnim upoznavanjem i razumijevanjem. Učinci se sigurno ne mogu svesti samo na emotivne frazeme kao pisane trago-ve takve svijesti.

⁴⁷ SDND, Sutjeska 89, Prvić Luka, 1989.

⁴⁸ HR-HDA, 1231 RK SSOH, 1231-5.3.15 KRP, 572, SURSP Zagreb, Izvještaj o radu, 28.5.1979.

⁴⁹ AJ, 637 SOOBDJ, 52, 20 godina pionirske organizacije [1962.].

⁵⁰ Paravina, *Naša organizacija*, 53-54.

⁵¹ SDND, Provođenje akcije Djeca Jugoslavije Titu za izgradnju Zdenca radosti 1981-84., 7.5.1984.

⁵² SDND, Zajednički program učesnika Spomenice i pohoda pionira Jugoslavije Po Titovom rodnom kraju, 25.5.1987.

“Mi imamo prijatelje među srpskim i makedonskim pionirima, susrećemo se s malim Slovencima, dopisujemo se s crnogorskim djevojčicama i dječacima, a bosansko-hercegovačka djeca pričaju nam o ljepotama Romanije i o spaljenim deblima ponad kanjona Sutjeske.”⁵³

Povezivanju jugoslavenskih pet, od kraja šezdesetih službeno priznatih šest naroda pridodati treba narodnosti, odnosno nacionalne manjine. U manjinskim školama u Hrvatskoj pionirski sadržaji bili su prilagođeni manjinskim jezicima. Na jezike naroda i narodnosti prevođen je tekst svečanog obećanja. Među brojnim izdanjima slikovnice *Ja sam pionir*, našlo se i talijansko.⁵⁴ Godine 1956. u Hrvatskoj je izlazilo osam dječjih listova i časopisa, neki u nakladi do 40 tisuća primjeraka, no neki i na talijanskome kao *Il pioniere* i češkom jeziku kao *Detsky koutek*.⁵⁵ I njihov je sadržaj bivao podvrgnut političkoj procjeni i testiran na bratstvo i jedinstvo. Prema analizi iz politički vrlo osjetljive 1949. češki je list bio “štetan i neprijateljski”, “neodređen, bezbojan” i više građanski no pionirski obojen, dok se od talijanskoga očekivalo više sadržaja o talijanskoj manjini, njezinu odnosu prema Jugoslaviji te bratstvu i jedinstvu prema Hrvatima u Istri.⁵⁶ Škole na jezicima narodnosti također su bile uključene u sve programe Saveza pionira pa se i u Spomenicama rada i drugarstva mogu pronaći radovi na tim jezicima te na latinici i ćirilici.

Samoupravljanje u zajednici

“Da ću voljeti svoju domovinu, samoupravnu socijalističku Jugoslaviju”, svečano su prisezali pioniri od 1975. te to na vrlo sličan način ponavljali i nakon izmjena u tekstu obećanja 1983. godine.⁵⁷ Zemlja je samoupravljanje gradila još od 1950., isprva radničko, a potom i široko shvaćeno društveno samoupravljanje u čemu su svoju

⁵³ SDND, Pozdravna pisma Titu, Voljeni naš druže Tito, 1972.

⁵⁴ Paravina, Emil, prir., Josip Bifel, ilustr., *Ja sam pionir*, Naša djeca, Zagreb, 1966.; Paravina, Emil, prir., Josip Bifel, ilustr., Giacomo Scotti, prev., *Io sono pioniere*, SDND SRH, Zagreb, 1978.

⁵⁵ Paravina, *SPH u uvjetima društvene brige*, 81.

⁵⁶ HR-HDA, 1220 Centralni komitet Sveza komunista Hrvatske (CK SKH), Agitprop, Podaci o agitaciji i štampi, 7, popisi i zbirni podaci o novinama, 1949.

⁵⁷ *Četrdeset generacija*, 42; *Pravila*, 1985., 9.

ulogu imale društvene organizacije. Među njima i Savez pionira koji je izgrađujući samoupravljanje u svojim redovima ujedno bio vježbaonica za društvene odnose u svijetu odraslih. Smatralo se da je to “odgajanje za samoupravljanje samoupravljanjem”.⁵⁸ Krenulo se od koncepta dječje samouprave i poticanja na “samorad” pionira koji bi tako stjecali povjerenje u vlastite sposobnosti i moć odlučivanja.⁵⁹ U šezdesetima je zaokružen koncept samoupravljanja u pionirskim kolektivima s ciljem pozitivnog utjecaja na ukupni odgoj.

“Samoupravljanje razvija kod pionira ličnu i kolektivnu odgovornost prema obavezama, i omogućuje razvijanje kritičkog stava prema negativnim pojavama. Ono podstiče razvijanje inicijative, individualnih sposobnosti i postepeno osamostaljuje pionire.”⁶⁰

I u sedamdesetima se držalo da se sudjelovanjem u samoupravljanju pioniri “navikavaju i uče da usklađuju svoje odnose u kolektivu i svakodnevnom radu i igri, u školi i izvan nje”.⁶¹

Ključni za pionirsko samoupravljanje bili su pionirski kolektivi i biranje njihova vodstva. Do donošenja Pravila i programskih načela iz 1963. bile su to desetine na čelu s desetarom, čete i odredi s načelnikom štaba kojemu su pomagali ekonom, blagajnik i predvodnici interesnih grupa poput prirodnjaka, fiskulturnika ili šahista. Novim su pravilima struktura i nazivlje demilitarizirani pa su ukinute desetine i štabovi, umjesto čete na razini razreda uvedena je pionirska zajednica s predsjednikom na čelu dok je na razini škole odred opstao, ali i njemu je na čelu bio predsjednik s odborom, kasnije predsjedništvom.⁶² Predsjednik pionirskog odreda bila je najviša dužnost na koju je pionir mogao biti izabran jer svi odredi činili su Savez pionira koji nije imao svoje dječje vodstvo na razini općine, republike ili federacije. U svakome su razredu predsjedniku pionirske zajednice pomagali njegov zamjenik ili sekretar, blagajnik i higijeničar. Cilj je bio da ih pioniri sami izaberu i da se u tome procesu uloga nastavnika, koji su mogli biti skloniji izvrsnim učenicima, svede samo na

⁵⁸ *Četrdeset generacija*, 58.

⁵⁹ *I. zemaljska konferencija Savjeta Saveza pionira NR Hrvatske* (BSPH 1), SDND NRH, Zagreb, 1951., 11.

⁶⁰ Paravina, *Za bolji rad SP*, 22.

⁶¹ *Pravila*, 1973., 17.

⁶² *Četrdeset generacija*, 46-48.

tehničku pomoć u provođenju izbora. Već 1950. iz republičkih su tijela nastavnike savjetovali da ne mora biti izabran najbolji učenik ili najbolji pionir, već onaj koji ima organizacijske sposobnosti i podršku birača.⁶³ Anketa iz 1982. pokazala je da je u dvije trećine pionirskih zajednica izbor ovisio samo o pionirima, u 23 posto učenici i nastavnici dogovarali su se oko prijedloga, a u samo 2,6 posto razrednik je sam predlagao kandidate.⁶⁴ U RSSP-u proceduru su općenito ocjenjivali kao urednu, samoupravnu i demokratsku. Pioniri su glasovali javno ili tajno, brzim postupkom unutar razreda ili u svečanijem ozračju i usklađeno na razini škole.

“Između pet predloženih izabrali smo jednog, glasanjem.”

“Bitali smo tajnim glasanjem.”

“Napisali smo imena na papiriće i tko je imao najviše glasova taj je postao predsjednik.”

“Pisali smo na ploču imena kandidata.”

“Sastao se stari prošlogodišnji odbor i predložio, a mi smo to odobrili.”⁶⁵

Ista anketa otkriva da su pioniri mahom bili zadovoljni radom svojih vodstava. Međutim, jasno je da je njihovo područje djelovanja bilo ograničeno i da je ovisilo o suradnji s nastavnikom i njegovu entuzijazmu. To je najviše do izražaja dolazilo u pripremi sadržaja za sat pionirske zajednice za koji su anketirani pioniri priželjkivali više razgovora o učenju, disciplini i međusobnim odnosima. Međutim, u prosjeku su se takvi sastanci održavali deset do petnaest puta tijekom školske godine, što mnogima nije bilo dovoljno. Unutar zajednice pioniri i nastavnici dogovarali su razne akcije i aktivnosti, proslave i priredbe, društveno koristan i proizvodni rad, izlete, prikupljanje staroga papira i druge oblike ekološki osviještenoga djelovanja. Ostvarena novčana sredstva štedjela su se za zajedničke aktivnosti i nisu se smjela upotrebljavati za redovite školske troškove.

“Mi smo te odnose između pionirske organizacije i odraslih postavili prilično revolucionarno. Naš je princip, da pioniri sami treba da

⁶³ HR-HDA, 1231 RK SSOH, 1231-3 CK NOH, 185, Zapisnik s prve sjednice Savjeta pionira, 12.8.1950.

⁶⁴ Paravina, *Pioniri i nastavnici o Savezu pionira*, 43.

⁶⁵ Isto, 45.

vode svoju organizaciju, da pioniri, a ne učitelj, prikupljaju članarinu i drže pare svoje organizacije. Mi smatramo, da je briga učitelja, a ne pionirske organizacije, tko će voditi računa o tome, da tabla u razredu bude uvijek čista i da kreda bude spremna.”⁶⁶

Osim u školi, pionirski kolektivi mogli su se osnivati prema interesnome i područnome načelu u pionirskim domovima, dječjim sekcijama raznih društvenih organizacija, stambenim i mjesnim zajednicama. Međutim, škola je ipak ostala glavno, najčešće i jedino mjesto udruživanja u Savez pionira. Ondje su 1982. uvedene zajednice učenika kao nov oblik samoupravnog organiziranja i utjecanja na rad škole, no one su se u prvih sedam razreda zapravo preklopile s pionirskim zajednicama i na neki način neizravno najavile mogućnost njihova ukidanja. Pored suradnje s nastavnicima, razvijanja samostalnosti i odgovornosti, raspravljanja i odlučivanja o odgoju i učenju te djelovanju u školi i izvan nje, zadaća zajednice učenika bila je usmjeriti članove “da usvajaju socijalističke moralne stavove i uvjerenja, marksistički pogled na svijet, i da tako izgrađuju samoupravne odnose i u sebi osobine cjelovite ličnosti”.⁶⁷ Kako god se zajednica nazivala – pionirskom, učeničkom ili razrednom – osamdesetih se procjenjivalo da je učenička samouprava znatno slabija od očekivane.⁶⁸ Stanje je bilo bolje nego pedesetih kada se tvrdilo da su pionirske funkcije postale “strašilo”, ili šezdesetih kada se zaključivalo da su “puka formalnost”.⁶⁹ No, ostaje činjenica da mogućnosti vježbanja samoupravljanja nisu bile do kraja iskorištene, dobrim dijelom i zbog same primjene načela samoupravljanja u pionirskim odredima uslijed čega sve ono što je pravilima i uputama bilo predviđeno, nije pod svaku cijenu moralo zaživjeti.

⁶⁶ HR-HDA, 1231 RK SSOH, 1231-3 CK NOH, 184, Stenografski zapisnik Savjetovanja s predstavnicima kotarskih savjeta SP, 7.11.1959. (delegat iz Splita).

⁶⁷ Paravina, Emil, ur., *Pionirska zajednica*, SDND SRH, Zagreb, 1983., 9.

⁶⁸ Usp. Puškar, Stjepan, *Aktivnost u samoupravljanju učenika osnovne škole. Magistarski rad*, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989.

⁶⁹ VI. godišnja konferencija Saveza društava Naša djeca NRH (BSPH 39), SDND NRH, Zagreb, 1957., 49 (Emil Paravina, Savez pionira i neposredni zadaci); HR-HDA, 1231 RK SSOH, 1231-4.5.7 KOO, 1231-4.5.7.5 Rad s pionirima, 362, Republičko savjetovanje o unapređenju rada SP, Zadaci Saveza omladine u unapređenju rada pionirske organizacije, 28.5.1964.

Nesvrstanost i internacionalizam

Svjetska se perspektiva u svečanom obećanju pojavila 1963. i sljedećih dvadeset godina ostala neizmijenjena u recima u kojima su se pioniri obvezivali cijeniti “napredne ljude svijeta, koji žele slobodu i mir”.⁷⁰ Potom je uslijedila mala, ali znakovita izmjena kojom je nestao ideološki jak atribut naprednoga te je proširen na “sve ljude svijeta” koji su i dalje imali istu želju.⁷¹ Jugoslavija je od 1956. i konačno od 1961. s Pokretom nesvrstanih značajno zakoračila u globalnu politiku gdje je istupala protiv blokovske podjele i utrke u naoružavanju, promicala ideju svjetskoga mira, miroljubive aktivne koegzistencije i dekolonizacije. Takva su stajališta nalazila svoj odjek u djelovanju Saveza pionira. Uoči prve konferencije Pokreta nesvrstanih u tezama o međunarodnoj pionirskoj suradnji predstavljeni su ciljevi i načela prema kojima je trebalo organizirati razmjenu literature, stipendista, suradnika, dopisivanje pionira, ljetovanja te sudjelovanje na smotrama, izložbama i sličnim događanjima.

“Upoznavati svetsku javnost i progresivne pokrete sa rezultatima naše društvene brige za odgoj i sretno detinjstvo mlade generacije, sa našim naporima, društvenim, pedagoškim i psihološkim iskustvima, te sadržajima i oblicima rada sa pionirima.

Doprineti zbližavanju dece i progresivnijih dečjih organizacija, razvijajući princip socijalističkog internacionalizma. [...]

Naša saradnja trebala bi u prvom redu doprinositi upoznavanju drugih sa razvojem naše socijalističke brige za odgoj i sretno detinjstvo mlade generacije. [...]

Saradnja sa progresivnim pokretima i dečjim organizacijama – posebno proširiti i razviti sa vanblokovskim zemljama i decom azijskih i afričkih zemalja.”⁷²

U programska načela Saveza pionira ušli su potom socijalistički patriotizam i internacionalizam te je međunarodna djelatnost organizacije u potpunosti usklađena s državnom vanjskom politikom. U suradnji su povezane vodeće međunarodne organizacije, prijateljske

⁷⁰ Paravina, *Za bolji rad SP*, 15; *Četrdeset generacija*, 42.

⁷¹ *Pravila*, 1985., 9.

⁷² AJ, 637 SOOBDJ, 51, Međurepublička i međunarodna saradnja pionira: teze [1960].

zemlje, dječje organizacije prijateljskih političkih stranaka i oslobođilačkih pokreta, među kojima su bili namibijski SWAPO, zapadnosaharski POLISARIO i palestinski PLO. Postojala je suradnja s organizacijom Dječji međunarodni ljetni kampovi (*Children's International Summer Village*, CISV) te kontakti s prosovjetskim Međunarodnim odborom dječjih i omladinskih pokreta (*Comité international des mouvements d'enfants et d'adolescents*, CIMEA), koji je 1958. proizišao iz Svjetske federacije demokratske omladine (*World Federation of Democratic Youth*, WFDY).⁷³ Početkom listopada održavao se Dječji tjedan, a u studenome se u suradnji s UNICEF-om obilježavao Međunarodni dan djeteta. Među izvješćima o suradnji našli su se Klubovi međunarodnoga prijateljstva djece, Klubovi Ujedinjenih naroda i Mladi ambasadori, zatim sudjelovanje u projektima i izložbama poput *Pismo drugu*, *Naši vršnjaci u svijetu* ili *Kako zamišljamo Sedmi kontinent*.⁷⁴ Iz kontakata je proizlazila mogućnost putovanja na međunarodne susrete i ljetne kampove, primjerice, u Belgiji, Danskoj, Švedskoj, Norveškoj, Finskoj, SR i DR Njemačkoj, Francuskoj, Italiji, Poljskoj, Mađarskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj, Sovjetskome Savezu i Kubi.⁷⁵ U svim ovim prigodama, prema unutra i prema van, službeno se stvarala slika o zemlji i djeci ispunjenima ponosom, pravednošću, ustrajnošću, solidarnošću sa slabijima i spremnošću za natjecanje na ravnopravnoj osnovi sa svima na svijetu. Takve su poruke bile stalna mjesta svih međunarodnih programa, nastavnih i izvannastavnih aktivnosti.

Kada je 1985. u Zagrebu održan Deseti međunarodni susret prijateljstva djece, u organizacijskom odboru i RSSP-u zaključili su da je to prinos upoznavanju s nesvrstanom Jugoslavijom i pionirima koji su "mali ambasadori mira" te gostima iz dvadeset zemalja i tri oslobodilačka pokreta poručili da u svoju sredinu prenesu poruke i želje "za sretno djetinjstvo sve djece svijeta, za mir, ravnopravnost i jednakost, za slobodu čovjeka".⁷⁶ Prvi takav susret održan je

⁷³ Paravina, Emil, *Savez pionira – faktor odgoja u slobodnom vremenu. Doktorski rad*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980., 84-85.

⁷⁴ Isto, 212; SDND, Stenografski zapisnik redovne sjednice RSSP SRH, 20.9.1983.

⁷⁵ SDND, SOOBDJ, Informacija o ostvarenim aktivnostima SSPJ januar-novembar 1989.; AJ, 637 SOOBDJ, 56, Zapisnik, 3.12.1982.

⁷⁶ AJ, 637 SOOBDJ, 95, Izvještaj o Desetom međunarodnom susretu prijateljstva djece, Zagreb, 1985.

ljeti 1976. u Puli, u sklopu hrvatskog izdanja pionirskoga logora Sutjeska. Dvadeset i jedan odgojitelj brinuo je jednako toliko dana o 90 djece, među kojima je 44 stiglo preko svojih nacionalnih pionirskih organizacije ili sekcija CISV-a iz Njemačke DR, Italije, Francuske, Finske, Poljske, Rumunjske, SSSR-a, Kube i SAD-a. U izvješću RSSP-u stoji da je "prevladavalo drugarstvo, točnost i dobro raspoloženje" te da je kamp "dokazao da i najmlađi mogu uspješno ostvarivati koncepciju naše politike međunarodne egzistencije i nesvrstanosti u borbi za mir".⁷⁷ Od 1958. ljeti se u Šibeniku održavao Festival djeteta na čijem su programu bile kazališne i lutkarske predstave, glazbene priredbe, filmske projekcije, radio-nice i izložbe, stručne rasprave i savjetovanja. Deset godina poslije u danima Dječjega tjedna u Beogradu je započeo međunarodni susret Radost Evrope koji je otada tradicionalno okupljao više stotina djece iz blokovski opredijeljenih i neutralnih država.⁷⁸ Više je zabilježenih primjera posjeta Šibeniku i Beogradu u akcijama solidarnosti.⁷⁹ Na šibenskome su festivalu 1983. sudjelovala djeca iz Čilea koja su kao izbjeglice bila udružena u Pionirsku brigadu Salvador Allende, dok su u Beogradu, gdje su bila stalno smještena, za njih bili organizirani tečajevi o povijesti, kulturi i zemljopisu njihove zemlje. Palestinski pioniri dolazili su na Međunarodne susrete prijateljstva djece te, primjerice, početkom osamdesetih posjetili Ohrid, Tjentište i Beograd. Afrička su djeca posjećivala razne krajeve zemlje te osjetila "u potpunosti solidarnost i podršku naših naroda".

Međutim, pri odlasku u inozemstvo nije uvijek sve bilo idealno, a razlozi su bili u određenim unutarnjim organizacijskim slabostima i vanjskom djelovanju onih koji nisu dijelili jugoslavenska gledišta na međunarodne odnose. Oprez i pasivnost zadržani su u odnosima sa Sovjetima koji su pokazivali zanimanje za jačom suradnjom i brojnijom razmjenom pionira, no u SOOBDJ na to nisu pristajali i posao su radije prepuštali drugim tijelima.

⁷⁷ SDND, Međunarodni logor prijateljstva djece Sutjeska, Pula, 1976.

⁷⁸ AJ, 637 SOOBDJ, 53, Radost Evrope 1969., 1970.

⁷⁹ AJ, 637 SOOBDJ, 95, Neke aktivnosti koje je SSP realizovao u okviru solidarnosti sa oslobodilačkim pokretima 1980-1983., 7.9.1983.

“Ovako štura i skromna saradnja sa Savezom pionira SSSR nije ustvari bez razloga. Mi smo uvek bili za jednu umerenu i odmerenu saradnju kada su u pitanju deca ili njihove organizacije. [...] Bez sumnje je da deca u tome mogu mnogo da doprinesu ali mi smo i sada mišljenja da je razvijanje prijateljskih veza dve zemlje pre svega stvar i briga vlada, Partije i drugih organa a ne dece.”⁸⁰

Odnose u praksi dobro može ilustrirati stanje za vrijeme boravka jugoslavenskih pionira u sovjetskoj pionirskom kampu Artek na Krimu 1970., o stotoj godišnjici Lenjinova rođenja. Usprkos internim primjedbama o lošoj pripremi, nedostatku protokolarnih darova i neujednačenim odorama, u kampu su djeca “stekla veliku popularnost” jer su bila živa, vesela i raspjevana, odlična u natjecanjima i sposobna sporazumijevati se na ruskome, engleskome i francuskome jeziku.⁸¹ Međutim, nad svime se nadvilo nešto jugoslavenskom izaslanstvu neprihvatljivo: politička samopromocija zemlje organizatora.

“U Arteku se vrlo uspješno propagira duh bratstva među ljudima i ljubav za mir u svetu, ali je to među našom decom, celom našom stvarnošću, već vrlo dobro izgrađeno, čini mi se u suštini i bolje. U Arteku, bar po meni, ima i stvari koje odvlače na to da je pre svih i više od svih na svetu Sovjetski Savez taj koji se bori za bratstvo ljudi, pravdu i mir.”⁸²

Zanimljiva su iskustva jugoslavenski pioniri i njihovi voditelji ponijeli s Desetoga svjetskog festivala omladine i studenata, održanog u Istočnome Berlinu 1973. na kojem su sudjelovali kao promatrači.⁸³ Čini se da na sastancima nisu naišli na dovoljno razumijevanja za decentralizirano i samoupravno djelovanje SPJ jer su druga izaslanstva bila sklonija sovjetskoj modelu, a u raznim prilikama nailazili su na reakcije koje su ocijenjene provokacijama te su prijetili napuštanjem manifestacije. Djeca su se najviše družila s istočnonjemačkim, japanskim i palestinskim vršnjacima, kontakata sa Sovjetima nije

⁸⁰ AJ, 637 SOOBDJ, 53, Dosadašnje veze između pionirske organizacije SSSR i SPJ [1967 ili kasnije].

⁸¹ AJ, 637 SOOBDJ, 53, Izveštaj o boravku grupe jugoslovenskih pionira u Arteku, [1970].

⁸² Isto.

⁸³ AJ, 637 SOOBDJ, 95, Izveštaj rukovodioca pionirske delegacije na X SFOS-u u Berlinu 1973.

bilo, osim onih koji su opisani kao nekorektni jer “veoma su bučni i svojom nepažnjom remete miran san naših pionira”.

Zapinjalo je sa Sovjetima, no ponekad se zaključivalo da je i suradnja s nesvrstanim neiskorištena ili samo djelomično ostvarena mogućnost čiji su “sadržaji stereotipni”.⁸⁴ Odlasci u inozemstvo ponekad se nisu mogli ostvariti zbog nedostatka financijskih sredstava. Broj sudionika bio je ograničen i morao se usklađivati na razini federacije. Političke poruke i smisao takve suradnje bili su jasno definirani, no za najveći broj pionira međunarodni su vršnjački kontakti najčešće značili prikupljanje pomoći u akcijama solidarnosti, mogućnost susreta s djecom koja su dolazila u posjet te izradu likovnih i literarnih radova koji su promicali ideju nesvrstanosti, mira i rane ravnopravnosti.

Zaključak: budući socijalistički ljudi

“Nov život pun sreće i radosti” dvadeset je godina, sve do 1983., bio završna poruka pionirskog obećanja. Značajan dio djelatnosti Saveza pionira bio je posvećen upravo tomu cilju i usklađen sa sustavom društvene brige o djeci i republičkim organizacijama poput Saveza društava Naša djeca koje su bile nositeljima takvih aktivnosti. Kao neobavezna dopuna obaveznomu školovanju i redovitoj nastavi razvijen je niz programa koji su poticali dječje stvaralaštvo te razvoj kulturnih, umjetničkih, tehničkih i sportskih znanja i vještina. Pored škola, središta ovih aktivnosti bili su pionirski domovi, sobe i kutići širom Hrvatske te Pionirski grad u Zagrebu, mjesta koja su kvalitetnim sadržajem ispunjavala dio slobodnoga vremena te tako pridonosila ostvarivanju ciljeva Saveza pionira, odnosno širenju dostupnosti dječjih knjižnica, čitaonica, kazališta, kina, radionica i igrališta. Ukratko, modernizaciji i emancipaciji djetinjstva. Novca, stručnjaka i prostora uvijek je nedostajalo, no entuzijazam ih je često uspijevao nadomjestiti. Manjak svih navedenih čimbenika i decentralizirano djelovanje bili su razlog neujednačenosti u djelovanju od škole do škole, od općine do općine, od godine do godine.

⁸⁴ HR-HDA, 1231 RK SSOH, 1231-5.3.15 KRP, 572, SURSP Zagreb, Izvještaj o radu, 28.5.1979.

U taj kontekst potrebno je smjestiti one akcije i manifestacije Saveza pionira po kojima su ga mnogi brže prepoznavali, a koje su najčešće ovisile o ritmu pionirske godine te se odvijale od praznika do praznika, od prigode do prigode. Iako nabijene simbolikom, zbog svoje su prigodnosti najčešće zauzimale upravo sasvim simboličan dio slobodnoga vremena. Bile su najčešće vezane uz državu, društveni sustav, predsjednika, vojsku i povijest te tako dopunjavale nastavne i odgojne sadržaje programima koje u svakome kontekstu neizbježno obilježavaju političnost, indoktrinarnost i izravni propagandni učinak. U jugoslavenskome socijalizmu taj je učinak mogao biti samo još izraženiji. Kao i sam sustav, oslanjao se na pet kamena temeljaca – Tito, NOB, bratstvo i jedinstvo, samoupravljanje, nesvrstanost – na kojima je dio svojih aktivnosti gradio i Savez pionira te tako sudjelovao u izgradnji socijalističkoga čovjeka i pripremao najmlađe za ulogu odrasloga građanina. Jačali su se tako osjećaj nacionalne i nadnacionalne pripadnosti, ponosa i snage, poštivanje kulta Titove ličnosti, ideja internacionalizma, mira, slobode, ravnopravnosti, solidarnosti, antifašizma i drugih vrijednosti koje je u svojim osnovnim dokumentima, ne uvijek uspješno i u praksi, promicao Savez komunista. Konačnu kušnju ove su vrijednosti doživljavale krajem osamdesetih kada su iz Saveza pionira naglašavali potrebu njihova daljnjega njegovanja, no nestajanjem uvjerenja o jugoslavenskim narodima koji samo zajedno mogu biti jači, gubila se i slika o pionirima koji su, iako mali, u slozi postajali jaki kolektiv. Temelji su popuštali. Neke će vrijednosti dulje odolijevati, no mnogi naraštaji pionira nisu uspjeli dorasti do uloge “radnog čovjeka i građanina” koja je za većinu onih s pravom glasa u tome trenutku predstavljala potrošen i prevladan koncept.

Izvori

- Arhiv Jugoslavije (AJ), 637 Savez organizacija za odgoj i brigu o djeci Jugoslavije (SOOBDJ)
- Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1231 Republička konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske (RK SSOH)
- Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1220 Centralni komitet Sveza komunista Hrvatske (CK SKH)
- Muzeji Hrvatskog zagorja – Muzej Staro selo Kumrovec (MHZ – MSSK), Zbirka Spomenice rada i drugarstva

Savez društava Naša djeca Hrvatske (SDND)

Pravila i programska osnova Saveza pionira Jugoslavije, Radnička štampa, Beograd, 1973.

Pravila i programske osnove Saveza pionira Jugoslavije, SDND SRH, Zagreb, ²1985.
I. zemaljska konferencija Savjeta Saveza pionira NR Hrvatske (BSPH 1), SDND NRH, Zagreb, 1951.

IV. godišnja konferencija društava Naša djeca u NR Hrvatskoj (BSPH 23), SDND NRH, Zagreb, 1954.

VI. godišnja konferencija Saveza društava Naša djeca NRH (BSPH 39), SDND NRH, Zagreb, 1957.

Dječji zbor RTZ, *Pionirske masovne i izviđačke pjesme*, Jugoton, Zagreb, 1981.

Bauer, Branko, red., *Boško Buha*, Centar film i dr., 1978.

Glušćević, Obrad, red., *Kapetan Mikula Mali*, Jadran film, 1974.

Paravina Emil, prir., Josip Bifel, ilustr., *Ja sam pionir*, Naša djeca, Zagreb, 1966.

Paravina, Emil, prir., Josip Bifel, ilustr., Giacomo Scotti, prev., *Io sono pioniere*, SDND SRH, Zagreb, 1978.

Ogrizović, Mihajlo, *Pioniri Hrvatske u narodnoj revoluciji*, SDND SRH, Zagreb, ³1977.

Ogrizović, Mihajlo, Emil Paravina i dr., *Četrdeset generacija pionira*, SDND SRH, Zagreb, 1982.

Paravina, Emil, *Kako da pioniri proslave Titov rođendan* (BSPH 3), SDND NRH, Zagreb, 1951.

Paravina, Emil, *Savez pionira Hrvatske u uvjetima društvene brige za odgoj djece (1950–1957)* (BSPH 43), SDND NRH, Zagreb, 1957.

Paravina, Emil, *Na pohod! Upute za organiziranje pionirskih pohoda* (BSPH 51), SDND NRH, Zagreb, 1961.

Paravina, Emil, *Za bolji rad Saveza pionira* (AMPO 1), SDND SRH, Zagreb, 1964.

Paravina, Emil, *Kako da pripremimo svečano primanje u Savez pionira* (AMPO 3), SDND SRH, Zagreb, 1964.

Paravina, Emil, *Pionirska štafeta* (AMPO 9), SDND SRH, Zagreb, 1965.

Paravina, Emil, prir., *Pionirski logor Sutjeska (Priručnik i dnevnik)*, SDND, Pula 1977.

Paravina, Emil, ur., *Pionirska zajednica*, SDND SRH, Zagreb, 1983.

Paravina, Emil, prir., *Naša organizacija Savez pionira Jugoslavije. Program, upute, pitanja, zadaci, odgovori*, SDND SRH, RSSP, Zagreb, 1987.

Literatura

1. Brkljačić, Maja, "Tito's Bodies in Word and Image", *Narodna umjetnost*, 40, 1, 2003., 99-127.
2. Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli (CeKaPISarnica, br. 7), Zagreb i Pula, 2015.
3. Milosavljević, Olivera, "Otac – genije – ljubimac. Kult vladara – najtrajniiji obrazac vaspitavanja dece", *Žene i deca*, 4. *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, Biblioteka Helsinške sveske, br. 23, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006., 188-291.
4. Panić, Ana, "Štafeta – simbol zajedništva", *Štafete 1945–1987. Titova štafeta – Štafeta mladosti*, ur. Momo Cvijović, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2008., 12-21.
5. Paravina, Emil, *Savez pionira – faktor odgoja u slobodnom vremenu. Doktorski rad*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980.
6. Puškar, Stjepan, *Aktivnost u samoupravljanju učenika osnovne škole. Magistarski rad*, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989.
7. Ristović, Milan, Dubravka Stojanović, ur., *Djetinjstvo u prošlosti: 19. i 20. stoljeće. Dodatni nastavni materijal za srednje škole*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2001.
8. Škrbić Alempijević, Nevena, Petra Kelemen, "Titovu rodnom selu u pohode. Konstrukcija Kumrovca kao političkoturističkog odredišta", *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 157-186.
9. Vučetić, Radina, "ABC Textbooks and Ideological Indoctrination of Children: 'Socialism Tailor-made for Man' or 'Child Tailor-made for Socialism'", *Childhood in South East Europe. Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*, ur. Slobodan Naumović i Miroslav Jovanović, Udruženje za društvenu istoriju, Institut für Geschichte der Universität Graz, Abteilung Südosteuropäische Geschichte, Beograd i Graz, 2001., 249-263.

Sažetak

Jugoslavenski socijalistički sustav počivao je na djeci i mladima kao budućim graditeljima društva, ali i na pet neupitnih vrijednosti koje se mogu nazvati njegovim kamenima temeljcima: Tito, Narodnooslobodilačka borba, bratstvo i jedinstvo, samoupravljanje i nesvrstanost. Na njima je dobrim dijelom počivala djelatnost Saveza pionira Jugoslavije kao opće organizacije djece osnovnoškolske dobi, koja je osnovana pod okriljem Narodnooslobodilačkoga pokreta i Komunističke partije da bi potom nastavila djelovanje sve do kraja socijalizma pridonoseći oblikovanju lika idealnoga pionira i djeteta, a u konačnici budućega odrasloga socijalističkog čovjeka. Odgojni,

kulturno-umjetnički i zabavni sadržaji u programu rada imali su stoga jasnu političku notu koja se kroz desetljeća prilagođavala svim mijenama u društvu. Uz motiv stvaranja “novoga života punoga sreće i radosti” jačani su osjećaj nacionalne i nadnacionalne pripadnosti, poštivanje kulta Titove ličnosti, ideja internacionalizma, mira, slobode, ravnopravnosti, solidarnosti, antifašizma i drugih vrijednosti. Međutim, u decentraliziranome i samoupravno ustrojenome djelovanju Saveza pionira uspješnost rada često je ovisila o entuzijazmu nastavnika, lokalnim financijskim i prostornim mogućnostima. Na koji su način temelji političkog i društvenog uređenja bili povezani s aktivnosti pionirske organizacije otkrivaju odabrani izvori: arhive Saveza komunista i omladinske organizacije te Saveza društava Naša djeca Hrvatske i Saveza organizacija za odgoj i brigu o djeci Jugoslavije, unutar kojih su djelovali republički i savezni Savjet Saveza pionira, potom priručnici za rad s pionirima, dječji likovni i literarni radovi, filmski, glazbeni i književni izvori.

“Odgajati za muziku, odgajati pomoću muzike”. Glazbeni odgoj u osnovnim školama u ranome socijalizmu

“Svakog mladog čovjeka kojeg odgajamo moramo promatrati s četiri strane. Treba ga razvijati u fizičkom pogledu, da bude zdrav, jak i okretan; u intelektualno-tehničkom, da stekne sumu znanja, vještina i radnih navika, da može samostalno misliti i raditi; zatim u etičkom pogledu, da bude osposobljen za život u našem društvu, za čestit društveni život; i konačno u estetskom, da bude sposoban uživati u ljepotama prirode i umjetnosti, da bude sposoban učestvovati u kulturnom životu svoje zemlje i, ako je nadaren, da može umjetnički stvarati....”¹

Sinergijom odgojno-obrazovnog kvadrifolija, koji u ovome citatu opisuje Dragutin Franković, poratni je školski sustav trebao podupirati formaciju budućih građana socijalističkog društva, svestrani ljudi koji će dati prinos izgradnji nove i sretnije budućnosti. U procesu kulturnog preobražaja društva prosvjeta je bila platforma za širenje političkih i idejnih sadržaja, poligon za implementaciju socijalističkog sustava.²

Glazbeni je odgoj u osnovnim školama spadao u područje estetskog odgoja. Njime se poticao razvoj stvaralačkih sposobnosti kod djece, izgrađivao komunikativan odnos prema umjetnosti i kulturnoj

¹ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1231 Republička konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske (RK SSOH), 1231-3, Komisija za kulturno prosvjetni rad, 1954.–1961., 170, Predavanje Dragutina Frankovića “O etičkom i estetskom odgoju”, 12.10.1956.

² O ciljevima i zadaćama obrazovanja u ranome socijalizmu vidi npr: Clausse, Arnauld, *Socijalistička doktrina odgoja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1962; Hofman, Ivan, “Osnovno i srednje obrazovanje u Jugoslaviji 1945.–1952.”, ur. Branka Doknić, *Kulturna politika Jugoslavije: 1945–1952.*, Beograd, Arhiv Jugoslavije, 2009., 68-93; Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb, 2012.

baštini, razvijalo osjetilno doživljavanje svijeta, kreativnost i samoizražavanje. Nastavni se predmet u prvim poratnim godinama nazivao Pjevanje, a od 1951. za glazbenu nastavu u višim razredima uveden je naziv Muzički odgoj.³ Svojim je sadržajem trebao pomoći ostvarivanju općih i glazbenih odgojno-obrazovnih ciljeva i dati prinos oblikovanju harmonične mlade osobnosti: “odgojiti ličnost bogatog unutrašnjeg života”, “razvijati zdrav umjetnički ukus i svestrano oplemeniti omladinu”, “pridonijeti da mlad čovjek doživi i proživljava djetinjstvo i omladinsku dob što punije, zdravije i radošnije” i sl. Glazbeni je odgoj pripremao učenika da u svojem slobodnom vremenu bude konzument i stvaratelj kulturno-umjetničkih vrijednosti. Te su zadaće bile nadgradnja usvajanju znanja s područja glazbene teorije i tehničkih pravila u pjevanju, zbornom pjevanju ili vladanju instrumentom. Posjedovanje glazbenih kompetencija trebalo je poduprijeti jačanje samopouzdanja učenika i pomoći im da u budućnosti doprinose kulturnom razvoju i oplemenjivanju sredine u kojoj žive i djeluju.⁴

Kontrolu i usmjeravanje školstva provodila su odgovarajuća partijska tijela, prvotno Agitprop – Odjeljenje za agitaciju i propagandu koji je djelovao u sastavu Centralnog komiteta KPH, a od 1956. Ideološka komisija CK SKH. Te su strukture imale nadzor nad objavljivanjem udžbenika te nastavnih planova i programa. Njihova pregnuća bila su potpomognuta napisima u revijama i časopisima, u kojima se obrazlagala metodička primjena nastavnih sadržaja, tumačila odgojna uloga glazbe, stimuliralo unaprjeđenje nastave. Sačuvano je arhivsko gradivo iz tog razdoblja – brojni dopisi, izvješća, zapisnici sa sjednica – posebno vrijedan dokument vremena koji

³ *Nastavni plan i program za osnovne škole u Narodnoj Republici Hrvatskoj*, Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, Zagreb, 1946., 37; *Nastavni plan i program za osmogodišnje škole i niže razrede gimnazija*, Ministarstvo prosvjete NRH, Odjel za školstvo, Školska knjiga, Zagreb, 1951., 6.

⁴ O ciljevima i zadaćama glazbenog odgoja u osnovnim školama u prvim poratnih petnaest godina vidi npr: Kolenc, Božena, “Zadaci muzičkog odgoja”, *Muzičke novine*, 6, 1946., 4; Grgošević, Zlatko, “Muzički odgoj djece”, *Kulturni radnik*, 12, 1951., 618-620; “Prvo savezno savjetovanje muzičkih pedagoga u Hrvatskoj”, *Muzika i škola*, 4-5, 1956., 1-2; Požgaj, Joža, “Metodika nastave muzičkog odgoja”, ur. Pero Šimleša, *Metodika elementarne nastave*, Pedagoško književni zbor, 1959., 220-224.

omogućuje sagledavanje stanja i uvjeta u kojima se odvijala glazbena nastava u različitim krajevima Hrvatske u ranom socijalizmu.⁵

Pregled ovih izvora rezultirao je nekim odgovorima na pitanja na koji je način i kojim sredstvima obrazovna politika nastojala glazbenim odgojem dati prinos formiranju socijalističkog čovjeka. Nedostatak dosad objavljenih muzikoloških i glazbenopedagoških studija ovo je istraživanje usmjerio na sistematiziranje i analizu temeljne građe koja pruža uvid u različite aspekte glazbenog odgoja u osnovnim školama u formativnom razdoblju socijalizma. U namjeri da posluži kao polazišno uporište za daljnja istraživanja ove dosad potpuno zapostavljene teme, rad donosi rekonstrukciju sadržaja nastavnog predmeta, pojašnjava ulogu učitelja i nastavnika kao prenositelja stavova i vrijednosti te koncepciju glazbenog obrazovanja “za muziku” i “pomoću muzike”.

Glazbeni odgoj za socijalističko društvo

Promjene u poratnom obrazovnom sustavu rezultirale su preobrazbom ciljeva, zadataka, sadržaja, organizacije i metoda rada u nastavi. Obrazovna je politika promicala stav da ne postoje bezidejni i apolitični nastavni predmeti, već da svaki od njih ima svoje specifične idejne i odgojne mogućnosti koje valja primjenjivati u radu s učenicima.⁶ Iako se od svih predmeta očekivalo da doprinesu konceptu socijalističke idejnosti i političnosti u nastavi, upravo je skupina nacionalnih predmeta – u koje se uz materinski jezik, povijest i zemljopis ubraja i glazbeni odgoj – imala osobito važnu ulogu.⁷ Diskurs je u glazbenom obrazovanju bio usklađen s premisama socijalističkog realizma, čija je koncepcija od umjetnika zahtijevala da svojim djelima konkretno opisuje društvenu zbilju i da društvene pojave vrednuje u skladu s političkim potrebama. Posebna se važnost pri-

⁵ U radu je korištena građa koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i Državnom arhivu u Pazinu te nastavni planovi i programi koji su bili u uporabi od 1945. do 1960. Tijekom istraživanja konzultirani su časopisi i revije: *Muzičke novine* (1946.–1948. i 1951.–1952.), *Muzička revija* (1950.–1951.), *Muzičke novosti* (1953.), *Kulturni radnik* (1951.–1965.), *Muzika i škola* (1956.–1965.), *Pedagoški rad* (1946.–1965.), *Život i škola* (1952.–1965.), *Školski vjesnik* (1951.–1965.), *Školske novine* (1950.–1960.).

⁶ Franković, Dragutin, *Bitna obilježja socijalističke idejnosti i političnosti nastave*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1977., 155.

⁷ Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, 68.

davala vokalnoj glazbi i glazbeno-scenskim predstavama, odnosno glazbi koja je svojim sadržajem mogla uspješno buditi nacionalnu svijest ili evocirati uspomene na Narodnooslobodilački rat. Izbor je glazbenih žanrova bio sužen, skladateljsko-tehnička sredstva pojednostavljena kako bi bila razumljiva i pristupačna svima.⁸ Glazbeni se odgoj sagledavao iz vizure dijalektičkog materijalizma. Njegove su temeljne odrednice proizlazile iz marksistički zasnovanog diskursa o društvenoj uvjetovanosti umjetnosti, uvjerenja kako glazba nije fenomen odijeljen od sveukupnog životnog zanimanja čovjeka, već uvijek izražava mišljenja i vrednote sredine u kojoj nastaje. Učenike je valjalo podučavati da je glazba dala “visoko idejna” i kvalitetna djela onda kada se vezala uz progresivnu klasu u borbi protiv nazadnjaštva. U nastavnoj je praksi trebalo naglašavati kako je u svakom društvu glazba služila nekom cilju te da je svjesno ili nesvjesno bila tendenciozna da bi postigla određenu namjenu. Smatralo se kako glazba nije tek izolirani izvor estetskog doživljaja, već je njezina primarna funkcija u odražavanju i reproduciranju stvarnosti. Ozbiljno-glazbenom literaturom, koja je dugo bila dostupna samo sloju povlašćenih, mladi su se trebali upoznavati s djelima “glazbenih velikana” čiji je umjetnički opus sadržavao humanu poruku i podupirao tezu o glazbi kao snažnom sredstvu u borbi za preobražaj društva. Kako bi se socijalistička glazbena umjetnost mogla graditi na pozitivnim vrijednostima iz prošlosti, ostvarenja tzv. visoke kulture bilo je potrebno ne samo slušno prepoznavati nego i razumjeti, što je zahtijevalo verbalna pojašnjenja i tumačenja.⁹

Neizostavni je lajtmotiv narativa o nastavi glazbe bila potreba nadilaženja klasnih, rodnih i intelektualnih barijera u glazbenom obrazovanju s krajnjim ciljem promjene socijalnog sastava publike i profesionalnih glazbenika. Naglašavalo se kako je nasuprot ranijoj glazbenoobrazovnoj praksi u kojoj se “ugađalo ukusu muzički neobrazovanog korisnika iz odabranog društvenog sloja

⁸ Vidi npr: Gligo, Nikša, *Pojmovni vodič kroz glazbu 20. stoljeća s uputama za pravilnu uporabu pojmova*, Muzički informativni centar Koncertne direkcije Zagreb, Zagreb, 1996., 262; *Socialist Realism and Music*, ur. Mikuláš Bek, Colloquium Musicologicum Brunense, 36, Koniasch Latin Press, Prag, 2004.

⁹ Vidi npr. Danon, Oskar, “Uloga savremene muzike u društvu”, *Muzika*, 1, 1948., 5-16; Požgaj, Joža, *Metodika muzičke nastave*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1950., 162; Državni arhiv u Pazinu (HR-DAPA), 829, Arhiv Slavka Zlatića, 7, 2.4.3.2.1.1, Ciklus emisija “Muzika i mi, Muzička putovanja”, 25.5.1958.

koji je muzici nametao svoje konzervativne ograde ekskluzivnosti i individualizma”¹⁰, u socijalističkom društvu stjecanje glazbenih znanja bilo omogućeno svima:

“Novi društveni odnosi pružili su neslućene mogućnosti za razvoj muzičkog života u našoj domovini. Muzičkom odgoju naše djece pružaju se uslovi, kakvi ne postoje ni u mnogim velikim nacijama kulturnog svijeta. Te nas činjenice obvezuju na nesebični rad, kako bi časnom zvanju muzičkih pedagoga dali našoj zajednici ne samo kadrove valjanih muzičara, nego i generacije muzikom oplemenjenih ljudi, kao naš doprinos izgradnji ljepšeg života i sretnijeg čovječanstva.”¹¹

Glazbeni je odgoj trebao biti brižljivo umješten u opći odgojni sustav. Smatralo se da bi njegovo izdvajanje iz općeg odgojnog postupka vodilo u preuranjeni, artistički profesionalizam nadarenih pojedinaca, neprimjeren formiranju novog socijalističkog čovjeka.¹² Nastavnicima se preporučivalo da se na nastavi glazbe posvećuju podjednako svim učenicima. Umjesto ocjenjivanja na osnovi predispozicija, nastavnicima se preporučivalo da kontinuirano prate učenikov glazbeni razvoj, zalaganje, da vode računa o njegovu zdravstvenom stanju, socijalnim i ekonomskim uvjetima u kojima odrasta i dr.¹³

“Aktivno i radosno sudjelovati u muzičkom životu škole” trebali su i učenici nerazvijena sluha. U prvim se poratnim godinama promicao stav da će uz “pravilnu muzičku nastavu po programu” s vremenom postati nepotrebno isključivati ih iz javnih nastupa.¹⁴ Naknadno je ta preporuka revidirana jer je uloga u “uveličavanju” protokolarnih manifestacija, koju su zborovi imali na brojnim priredbama, zahtijevala selekciju učenika koji će podići razinu izvedbe. Učenik kojega je za pjevanje u zboru odabrao nastavnik mogao je te obaveze biti oslobođen samo ako je živio daleko od škole, ili je bio

¹⁰ Kolenc, 4.

¹¹ Požgaj, Joža, “Ličnost muzičkog pedagoga kao dominantni odgojni faktor”, *Muzika i škola*, 4, 1959., 71.

¹² Grgošević, Zlatko, “Muzički odgoj djece”, *Kulturni radnik*, 12, 1951., 618-620.

¹³ HR-HDA, 291, Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (MPRO NRH), 35, Polugodišnji i godišnji izvještaji o uspjehu (Osnovne škole); *Osnovna škola. Program-ska struktura* (1958.), Zavod za unapređivanje nastave i općeg obrazovanja NRH, Zagreb, 228-239.

¹⁴ *Nastavni plan i program za osnovnu školu*, 1948., 62.

preopterećen pohađanjem neke druge škole (npr. glazbene) ili pak ako je bio članom neke druge školske grupe (likovna, recitatorska i dr).¹⁵

Također, nastavnike se upućivalo da pri uvježbavanju solističkih točaka ili zbornih nastupa ne biraju pretenciozan program jer bi intenzivne vježbe mogle u konačnici rezultirati odbojnošću učenika prema nastavnom predmetu i prema pjevanju u zboru.¹⁶

“Nezdrava atmosfera oko raznih smotri navodi mnoge nastavnike da po čitavu školsku godinu uvježbavaju dvije-tri kompozicije, kako bi se na smotri polučila što bolja ocjena. [...to je] primjer negativnog muzičkog larpurlartizma.”¹⁷

Osobitu važnost u odgojnom djelovanju glazbe imali su tekstualni predlošci, posebice sadržaji pjesama koji su promicali vrijednosti drugarstva, osjećaje domoljublja i borbene požrtvovnosti. Ideja konstruiranja nacionalnog identiteta u velikoj se mjeri provodila gradivom kojim je bilo moguće ostvariti nacionalno jedinstvo. Pjesme koje su evocirale uspomenu na NOB bile su označitelj kolektivne nacionalne svijesti i jačanja ideje jugoslavenstva. Zbližavanju raznih krajeva države također je pridonošilo i izvođenje tradicijskih napjeva uz pomoć kojih su učenici upoznawali specifične ritmove, melodije i tekstove.¹⁸ Jedna od važnijih karakteristika narativa o glazbenoj nastavi u poratnim godinama bilo je apostrofiranje ideje kolektiviteta po kojemu se prepoznavala i iskazivala pripadnost skupini. Nastavu je valjalo organizirati kao kolektivni rad u kojem se učenici navikavaju na uzajamno pomaganje, na ravnopravne drugarske odnose, borbu mišljenja, svjesnu disciplinu.¹⁹ Aktivno zajedničko muziciranje, posebice zorno pjevanje smatralo se poželjnim jer je učilo podređivati svoju volju i vlastite ambicije interesima kolektiva:

¹⁵ Vidi npr. *Odgojno-obrazovna struktura. Osnovna škola* (1960.) Savjet za prosvjetu NRH, 190.

¹⁶ Požgaj, “Ličnost muzičkog”, 69.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Završki, Josip, “Odgovori na neka pitanja nastavnika muzičkog odgoja”, *Školske novine*, 26, 1953., 2.

¹⁹ O važnosti kolektivnog rada u nastavi i glazbenoj nastavi vidi više: Franković, *Bitna obilježja*, 246. Pataki, Stevan, “Formiranje novog čovjeka u odgojnom sistemu Makarenka”, *Pedagoški rad*, 4-5, 1949., 210-219; Požgaj, *Metodika*, 195-196; HR-DAPA, 829, 13, “Društveno politička uloga zbornog pjevanja”, nepotpisano.

“Učesnici se žrtvuju za stvar zajednice i priučavaju disciplini, suradnji i redu uviđajući, da samo pod tim uvjetima uspijeva zajedničko nastojanje. Putem javnih nastupa školski zbor vrši važan kulturni zadatak jer sudjeluje s muzikom dobrog umjetničkog kvaliteta u kulturnom životu radnog naroda. [...] Omladina, koja je proživjela radost sudjelovanja u dobru školskom zboru, imat će potrebu da i kasnije sudjeluje u zbornom pjevanju i bit će nosiocem zbornopjevačke kulture, tradicije napretka.”²⁰

S posebnom je pozornošću valjalo pristupiti solističkim i zborskim natjecanjima. Ona su u nastavni rad unosila živost i zadovoljstvo te kod učenika poticala osjećaj ponosa na vlastiti razred i školu, ali su mogla i razvijati negativne karakteristike poput egoizma, umišljenosti, zavisti, nezdravog karijerizma i ambicioznosti. Stoga se nastojalo da način i metode natjecanja sadržavaju odgojnu dimenziju. Učenicima je trebalo ukazivati da se rezultati postižu samo intenzivnim i planskim radom.²¹ Nakon natjecanja s njima je trebalo razgovarati o postignutim rezultatima, navikavati ih na zdravu “drugarsku kritiku” kako se kod poraženih ne bi razvijao osjećaj zavisti, a kod pobjednika nadmoć i podsmijeh.²²

Ukratko, zadatak učitelja i nastavnika glazbe bio je dvojak: trebalo je mladim ljudima pomoći da usvoje osnovni glazbeni vokabular kako bi im se omogućilo da glazba postane dio njihove svakodnevice te njome odgojno djelovati:

“Dvoznačnost zadatka muzičkih odgojitelja mogao bi se izraziti i na taj način da se kaže: “Treba odgajati ZA MUZIKU i treba odgajati POMOĆU MUZIKE”! Ovo poslijednje znači: treba znati kako će se muzički odgoj staviti u službu oblikovanja i odgoja takve ličnosti, koja će predstavljati ne samo u moralnom i ideološkom, već i u kulturnom pogledu ideal našeg socijalističkog čovjeka.”²³

²⁰ Požgaj, *Metodika*, 195-196.

²¹ Peteh, Mira, “Korištenje takmičenja u nastavi”, *Pedagoški rad*, 9-10, 1963., 428.

²² Schmidt, Vlado, *Socijalistička pedagogija između etatizma i samoupravljanja*, Pedagoški fakultet, Osijek, 1985., 94.

²³ Reich, Truda, “O zadatku muzičkog odgojitelja”, *Muzika i škola*, 1, 1956., 8. Osim Požgajeva opsežnog metodičkog priručnika do konca pedesetih godina učiteljima su i nastavnici pomoć u radu bili i priručnici *Metodičke upute za rad s dječjim zborom u općeo-brazovnim školama* Josipa Završkog; priručnik *Prvi koraci u muzici* autorice Vere Makjanić te *Muzička čitanka* Trude Reich. Godine 1959. objavljen je i priručnik za nastavnike *Školski instrumentarij* Thea Tabake koji je služio kao pomoć nastavnicima za podučavanje sviranja te rad s instrumentalnim grupama i ansamblima.

Učitelji i nastavnici glazbe – zahtjevi i kompetencije

U prvom je poratnome priručniku namijenjenom nastavnicima glazbenog odgoja, *Metodici nastave muzike* iz 1950. Joža Požgaj opisao osobine koje bi trebao posjedovati dobar nastavnik glazbe:

“Nastavnik muzike treba da bude – možda u većoj mjeri nego nastavnik i jedne struke – ne samo nastavnik, već i dobar čovjek, otac i prijatelj djece...Nastavnik muzike treba da bude svijestan, da upravo muzička nastava može u velikoj mjeri u školu unijeti život, radost i ljepotu. Svojim držanjem prema učenicima nastavnik treba da steče potreban autoritet, ali i simpatiju, a njegova vanjština i ponašanje treba da svjedoče o profinjenom estetskom ukusu. U krugu nastavničkog zbora treba da bude pažljiv i prijatan drug...”²⁴

Zahtjevi koji su se postavljali pred poučavatelje glazbenog odgoja iziskivali su mnogo više od opće kulture i lijepih manira. Nastavni su se planovi i programi u prvim godinama nakon rata učestalo mijenjali i nadopunjavali. Već su programi iz 1948. u glazbenu nastavu uveli iznimno ambiciozne zahtjeve elementarnoga glazbenog opismenjivanja od trećeg, odnosno četvrtog razreda uz pomoć Tonika-Do metode, “služeći se notama, intonatorom i fonomimijom”.²⁵ Zbog nejednakih uvjeta na terenu, općeg siromaštva, pomanjkanja učiteljskog kadra, udžbenika i nastavnih sredstava ti su prvi poratni planovi i programi predstavljali tek svojevrsan nacrt, primarno ishodište kojim su se učitelji i nastavnici rukovali u skladu s mogućnostima okoline u kojoj su djelovali.²⁶ Za izvršavanje zadaća koje su planovi propisivali nastavni su kadrovi trebali imati temeljito glazbeno obrazovanje i posjedovati specifične stručne kompetencije. O Planom i programom predviđenoj metodi opismenjivanja glazbeni su pedagozi imali oprečno mišljenje, a učitelji i nastavnici nedovoljno su je poznavali. Mnogi među njima ni sami nisu bili

²⁴ Požgaj, *Metodika*, 21.

²⁵ *Nastavni plan i program za osnovne škole*, Ministarstvo prosvjete NRH, Zagreb, 1948., 60; *Nastavni plan i program za sedmogodišnje škole*, Ministarstvo prosvjete NRH, Zagreb, 1948., 62-63.

²⁶ U prvim se poratnim godinama nastava glazbenog odgoja u mnogim školama nije provodila ili je bila vrlo skromna. Sastojala se od zajedničkog pjevanja jednostavnih pjesama, odnosno zbornih recitacija revolucionarnog sadržaja.

dovoljno glazbeno opismenjeni i nisu razumjeli kako bi tu metodu trebalo provoditi.²⁷

Zahtjevi su se u pedesetim godinama povećali nastojanjima da se u nastavi glazbe ostvaruje princip zornosti. Od 1951. predviđalo se povremeno slušanje ploča, radijskih emisija²⁸ ili koncerata, nastavnik je trebao izvoditi kratke kompozicije na kakvu instrumentu s ciljem sustavnog razvijanja kulture slušanja kod učenika. Aktivan odnos prema glazbenom djelu trebao se postići radom na razvijanju glazbenog pamćenja i prepoznavanja, sposobnosti razlikovanja ritmova, melodijskog kretanja i glavnih obrisa glazbene forme, skladateljskih tehnika itd. U to se vrijeme, međutim, mali broj nastavnika mogao služiti sredstvima za reprodukciju glazbe jer ih škole nisu posjedovale. Mnogim su školama nedostajali instrumenti potrebni za odvijanje nastave tamburice, harmonike, harmonija, klavira ili kojeg drugog instrumenta te dječjeg instrumentarija.²⁹ Tumačenje i pojašnjavanje ozbiljnog glazbene literature kao “općečovječanskog dobra”, kapitala koji treba biti dostupan svima, predstavljalo je problem učiteljima i nastavnicima koji ostvarenja tzv. visoke kulture ni sami nisu poznavali i razumjeli.

Zahtjevi su se dodatno usložnjavali koncem pedesetih. Nakon donošenja Općeg zakona o školstvu kojim je uspostavljen jedinstveni školski sustav u čitavoj Jugoslaviji, 1958. osmišljen je i nacrt koncepcije glazbene nastave u osnovnoj školi koji se počeo provoditi nakon donošenja Nastavnog plana i programa 1960. godine. U tom je planu, uz pjevanje, stvaralaštvo, slušanje glazbe, opismenjivanje i upoznavanje različitih pojmova iz glazbene kulture, uvedeno i sviranje pa su učitelji i nastavnici pozornost morali posvećivati i kompliciranom zadatku podučavanja izvedbe pjesama na školskom instrumentariju.³⁰

²⁷ HR-HDA, 1220 Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), Agitprop, 12, Komisija za agitaciju i propagandu 1945.–1954. Izvještaj o stanju i problemima školstva na području NR Hrvatske. O prijedporima vezanim uz uvođenje Tonika-Do metode vidi bilješke 53 i 54.

²⁸ Radio Zagreb putem Školskog radija u pedesetim je godinama započeo s emitiranjem ciklusa emisija kojima je cilj bio približiti pjesme učenicima i pomoći im pri njihovu uvježbavanju s razrednim učiteljem ili učiteljem glazbenog odgoja.

²⁹ HR-HDA, 1598 Savjet za prosvjetu *Narodne Republike Hrvatske* (SP NRH), 145, Zavod za unaprijeđenje školstva. Elaborat o sprovođenju reforme osnovne škole, 1963.

³⁰ *Odgojno-obrazovna struktura. Osnovna škola*, Zagreb, Savjet za prosvjetu NRH, 1960., 184-197.

Broj nastavnih sati povećan je s jednog na dva sata tjedno. Realizacija ovako ambiciozno koncipirane nastave iziskivala je sustavno i kontinuirano glazbeno obrazovanje nastavnog kadra.

Budući učitelji razredne nastave za svoje su se pedagoške zadaće osposobljavali na učiteljskim školama.³¹ U prvim poratnim godina na tim obrazovnim institucijama glazbeni je odgoj imao minoran značaj. Na prijemnom je ispitu provjera glazbenih sposobnosti bila tek formalnost, a katkada je nije ni bilo. Prema podacima iz 1951. čak pet učiteljskih škola nije uopće imalo nastavnika glazbenog odgoja.³² Godine 1952. Nastavni plan i program za učiteljske škole propisao je izvođenje nastave skupine glazbenih predmeta: solfeggia s diktatom, teorijom i povijesti glazbe, sviranja (klavira, violine ili tambure) i zbornog pjevanja.³³

Za rad u predmetnoj nastavi do 1960., kada je ustrojen dvogodišnji studij na pedagoškim akademijama, nastavnici su se obrazovali na višim pedagoškim školama u Zagrebu i Splitu, na teorijsko-pedagoškom odjelu Srednje glazbene škole u Zagrebu, te od 1951. na 7. Pedagoškom odjelu Muzičke akademije u Zagrebu.³⁴ Na Glazbenoj školi i Pedagoškom odjelu Akademije podučavali su se svi predmeti struke prema nastavnim planovima i programima, a na više je pedagoške škole podučavanje grupe glazbenih predmeta (solfeggia, instrumenata i metodike pjevanja) uvedeno 1951. godine.³⁵

S obzirom na to da su se budući učitelji i nastavnici mogli obrazovati na nekoliko institucija, u školama su glazbeni odgoj predavali kadrovi s različitim obrazovnim kvalifikacijama. Specifične kompetencije za rad u razrednoj nastavi ovisile su o znanjima stečenim u

³¹ Mnogi su se među njima, zbog velike oskudice učiteljskog kadra, u ranom poraću obrazovali na skraćenim tečajevima za osposobljavanje učitelja. U praksi su se tako u školama često zapošljavali učitelji koji su imali završenu samo osnovnu školu ili nekoliko razreda srednje škole i učiteljski tečaj, što se neminovno odražavalo i na stručnu osposobljenost i na rezultate njihova rada.

³² "Nove mjere za stvaranje stručnog muzičkog kadra", *Kulturni radnik*, 9, 1951., 477.

³³ *Nastavni plan i program za učiteljsku školu*, Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu, Zagreb, 1952., 112.

³⁴ Kuntarić, Marija, "Stanje muzičkog školstva u FNRJ, Prvi kongres muzičkih pedagoga Hrvatske", *Muzika i škola*, 3, 1958., 46-47.

³⁵ Demarin, Josip, "Viša pedagoška škola u Zagrebu", *Sveučilišni vjesnik*, 1-2, 1951, 35; "Nove mjere za stvaranje stručnog muzičkog kadra", *Kulturni radnik*, 9, 1951, 470; Kos, Koraljka, ur., *Muzička akademija u Zagrebu 1921.-1981. (Spomenica u povodu 60-godišnjice osnutka)*, Muzička akademija u Zagrebu, Zagreb, 1981., 12.

učiteljskim školama, odnosno o osposobljenosti samih profesora koji su podučavali buduće učitelje, o uvjetima rada u pojedinim školama te o prirodnim predispozicijama pojedinaca za bavljenje glazbom. Od nastavnika koji su predavali u učiteljskim školama očekivalo se da se služe raznim priručnicima i zbirkama te da osmišljavaju vlastite vježbe namijenjene svladavanju gradiva iz teorijskih predmeta. Mnogi među njima za takvo što nisu imali znanja i vještina pa su se pri radu služili udžbenicima namijenjenima učenicima osmogodišnjih škola koji su bili prilagođeni njihovom uzrastu.³⁶ Do konca pedesetih godina nedostajalo je obrazovanih kadrova za rad u učiteljskim školama. Prema podacima iz 1958. u dvadeset hrvatskih učiteljskih škola glazbeni je odgoj predavalo svega pet profesora i četiri nastavnika glazbe te devet stručnih i šest glazbeno nekvalificiranih učitelja.³⁷ Mnoge škole nisu posjedovale odgovarajuća glazbala koja su učenici prema propisanom nastavnom planu trebali naučiti svirati, a nisu imali ni prostorijske za zajedničko muziciranje.³⁸

Različite stručne kvalifikacije i kompetencije nužno su se ogledale i u kvaliteti nastave i u rezultatima rada nastavnika u predmetnoj nastavi. Neki među njima završili su višu pedagošku školu, drugi srednju glazbenu školu, a treći Muzičku akademiju. Viša pedagoška škola školovala je učenike bez sustavne glazbene predpreme, pa su učenici sa završenom srednjom muzičkom školom pri zapošljavanju s pravom bili nezadovoljni. Unatoč velikom broju položenih stručnih predmeta, stjecali su zvanje stručnog učitelja, dok su diplomirani na višim pedagoškim školama postajali nastavnici, iako su u stručnom smislu bili manje obrazovani, što nije bilo “u skladu sa socijalističkim mjerilima i nije stimuliralo mlade ljude da se opredijele za poziv muzičkog pedagoga”.³⁹ Nejednaka razina obrazovanja, kao i razlike u visini osobnog dohotka i statusu doveli su do neželjene klasne stratifikacije među nastavnim osobljem.

³⁶ “Prvo savezno savjetovanje muzičkih pedagoga u Hrvatskoj”, *Muzika i škola*, 4-5, 1956., 2.

³⁷ Kuntarić, “Stanje muzičkog”, 46-47.

³⁸ HR-HDA, 636 Savez muzičkih udruženja Hrvatske, 2, Kongres SAVMUH-a, 20.8.1956., 4. Iz izlaganja Trude Reich.

³⁹ Cvetko, Dragotin, “Odgojni, pedagoški i stručni lik nastavnika muzike i nastavnički odjel kao stvaralac toga lika”, *Muzika i škola*, 1, 1957., 3; Rakijaš, Branko, “Problemi muzičkog odgoja u NRH”, *Muzika i škola*, 1-2, 1958., 3; Klobas, Miro, “Jedinstvo muzičkog odgoja i njegova društvena funkcija”, *Muzika i škola*, 2, 1963., 81

Uz potrebu stalnog stručnog usavršavanja, kako bi udovoljili zahtjevima sve ambicioznijih planova i programa, učitelji i nastavnici glazbenog odgoja susretali su se i s brojnim drugim problemima. Organizacija školskih proslava, raznih priredbi i protokolarnih svečanosti bila je uvijek neposredno vezana uz nastavu glazbe. Probe su se održavale u vrijeme nastave i u izvanškolsko vrijeme. Osim rada sa zborovima, koji je bio propisan nastavnim planom i programom, ostale glazbene aktivnosti, poput rada s tamburaškim zborom, folklornom grupom, solistima i vokalnim skupinama, nisu se ubrajale u nastavničku normu, već su se bilježile kao “dobrovoljan vanškolski rad”.⁴⁰ Također, učenike je valjalo pripremiti za smotre i natjecanja. Taj se angažman često nije valorizirao, a bio je naporan i odgovoran. Prigodom svakog nastupa nastavnik je bio izložen kritici, odnosno prosudbi direktora, kolega i roditelja, pa su ga mnogi zbog nelagode izbjegavali.⁴¹

Nastavnici su se suočavali i s otporom učenika i njihovih roditelja. U ruralnim se sredinama, posebno u ranom poraću, s nastave često izostajalo, ponajprije zbog sudjelovanja djece u poljoprivrednim radovima ili zbog sličnih obaveza.⁴² Mnogi roditelji su bavljenje glazbom smatrali gubljenjem vremena, posebice ostajanje u školi nakon redovite nastave zbog probe zbora ili instrumentalnih sastava. Vrsta glazbe čije su upoznavanje predviđali nastavni planovi i programi učenicima je bila strana i daleka. S obzirom na to da se koncerti u manjim mjestima nisu održavali, a škole nisu imale audio materijal i glazbala, često i nije bilo prilike za njezino upoznavanje.

Kod učenika koji su bili nadareni i zainteresirani za nastavu glazbe, nastavnici su se morali nadmetati sa svojevrsnom “konkurencijom” koju je glazbenom odgoju u školi pružala crkva. Vjerske institucije često su posjedovale orgulje ili glasovir, a pojedine redovnice i svećenici bili su glazbeno obrazovaniji od učitelja i nastavnika u školama. Pod okriljem crkvi mladež iz katoličkih obitelji upoznavała

⁴⁰ Završki, Josip, “Odgovori na neka pitanja nastavnika muzičkog odgoja”, *Školske novine*, 26, 1953., 2.

⁴¹ Ećimović, Smiljka, “Muzički odgoj u osnovnoj školi. Vanrazredne i vanškolske aktivnosti nastavnika muzičkog odgoja”, *Muzika i škola*, 3, 1962., 71; “Prvo savezno savjetovanje muzičkih pedagoga u Hrvatskoj”, *Muzika i škola*, 4-5 1956., 2.

⁴² Dobrivojević, Ivana, “Širenje osnovnog obrazovanja”, ur. Ana Panić, *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2014., 23.

se s vjerskim repertoarom. Vlast je bila zabrinuta činjenicom što su učenici odlazili na glazbenu poduku u crkve i samostane pa je inzistirala na provođenju što većeg broja glazbenih aktivnosti u školama, što je opterećivalo ionako prezaposlene učitelje.⁴³

Iako je opravdanost estetskog školovanja umjetničkim disciplinama deklarativno bila jedna od premisa zapisanih u svim nastavnim programima, direktori škola često su nastavu glazbe doživljavali samo kao logistiku za priređivanje raznih školskih proslava,⁴⁴ a nastavnici drugih predmeta na nju su gledali s podcjenjivanjem.

Veliki je problem predstavljala i raspodjela kadrova. Učitelji glazbe u seoskim školama s malo učenika često su bili zaposleni u više ustanova, a oni obrazovaniji i stručniji željeli su raditi u većim sredinama te su se opirali odlasku na selo.⁴⁵ Ostvarivanje ciljeva i zadaća glazbenog odgoja time je bilo dodatno usporeno jer su u manje sredine, kojima su vješti i stručni kadrovi bili najpotrebniji, raspoređivani oni s manje specifičnih stručnih vještina.

Prosvjetni instruktori i inspektori imali su brojne primjedbe na rad učitelja i nastavnika. Spočitavali su im da idejnost u nastavi shvaćaju kao zaseban proces i da propuštaju učenicima tumačiti važnost razumijevanja glazbe kao društveno uvjetovane pojavnosti.⁴⁶ Za “pravilnu ideološku orijentaciju” nedostajalo je vremena, nastavnici su morali pažljivo ekonomizirati nastavne sate da bi uspjeli obraditi propisano gradivo. Mnogi nisu uopće razumjeli na koji bi način “idejne nastavne sadržaje” valjalo sinkronizirati s nastavim gradivom.

Udžbenici i priručnici

Udžbenička je produkcija u ranom poraću bila vrlo skromna.⁴⁷ Godine 1947. objavljena je *Muzička početnica* za prvi razred gimnazije i peti razred sedmogodišnje škole Božidara Antonića, Renate Sene-

⁴³ Vucković, M., “Školovanje i raspored. Pomanjkanje nastavnika muzike i zborovođa u našim srednjim učiteljskom školama i KUD-ovima”, *Vjesnik*, 17.6.1951., 2.

⁴⁴ Cvetko “Odgojni, pedagoški”, *Muzika i škola*, 1, 1957., 2.

⁴⁵ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 10, Komisija za agitaciju i propagandu, 1945–1954., *Podaci o umjetnicima*.

⁴⁶ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 12, Komisija za agitaciju i propagandu 1945–1954. Izvještaj o stanju i problemima školstva u 1949.

⁴⁷ Prije rata i u ranom poraću učitelji i nastavnici se pri radu u osnovnim školama nisu služili udžbenicima ili su koristili međuratni udžbenik *Elementarna teorija glazbe i pjevanja*

čić i Nade Šir, godinu dana poslije isti autori potpisuju *Muzičku vježbenicu* za drugi razred gimnazije i šesti razred sedmogodišnje škole.⁴⁸ Uz lekcije vezane za teorijsku građu, udžbenici su sadržavali jednoglasne i dvoglasne pjesme. Sadržajno su obuhvaćale dječje teme – brojalice, kanone i druge pjesme hrvatskih autora, tradicijske (većinom hrvatske) te pionirske pjesme. Ovim udžbenikom u nastavu je uvedena Tonika-Do, odnosno Tonic-Solfa metoda uz primjenu fonomimike, modulatora te brojčana Galin-Paris-Chevė metoda sistema govorenih trajanja.⁴⁹ Unatoč nekim vrlo pohvalnim ocjenama ovih udžbenika,⁵⁰ dio je struke, nesložne oko metodologije rada u nastavi glazbe, njima bio nezadovoljan.⁵¹ Dio sadržaja prvih udžbenika oštro je kritizirao i partijski aparat. U Agitpropovu elaboratu “Pregled udžbenika za osnovne, sedmogodišnje škole i gimnazije”, koji je sadržavao analizu udžbeničkih izdanja korištenih u nastavi, neke pjesme uvrštene u *Muzičku vježbenicu* proglašene su “najgrubljim pogreškama protiv idejnosti”. Smatralo se da njihovi tekstualni predlošci – poput “Tri mesara buhu klala, buha sim, buha tam, pak je ipak ušla van”, “Prva ura bije, smrt bijela kosi”, “Idemo doma, zora je”, “Tuži baba Reza, dobiš komad mesa, tuži još, dobiš groš” – ne djeluju odgojno.⁵²

S obzirom na prijepore koje su izazvali, oba su priručnika u pedesetim godinama izmijenjena i revidirana. U revidiranu udžbeniku koji potpisuje samo Božo Antonić, za razliku od prvog u kojem gotovo nije bilo pjesama inozemnih autora, tiskane su “melodije velikih majstora” iz različitih stilskih razdoblja, dječje pjesme i narodne

Franje Lučića. Usp. Požgaj, Joža, *Metodika nastave glazbene kulture u osnovnoj školi*, Školska knjiga, Zagreb, 1988., 9.

⁴⁸ Antonić, Božidar, Renata Senečić, Nada Šir, *Muzička početnica za prvi razred gimnazije i peti razred sedmogodišnje škole*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1947.; Antonić, Božidar, Renata Senečić, Nada Šir, *Muzička vježbenica za drugi razred gimnazije i šesti razred sedmogodišnje škole*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948.

⁴⁹ Više o tim metodama u: Požgaj, Joža, “Tonika-Do”, *Muzička enciklopedija*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, III, 1977., 587. Požgaj, *Metodika*, 70-101.

⁵⁰ Vidi npr. Požgaj, Joža, “Novi putovi naše muzičke nastave”, *Muzičke novine*, 7, 1947, 1.

⁵¹ Jedna od osnovnih zamjerki bilo je uvođenje relativne notacije već u prvoj fazi glazbenog obrazovanja, prije upoznavanja slovcane, što je smatrano didaktičkim previdom. O tome više u raspravama koje su se odvijale 1952., bilješka 53.

⁵² HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 12, 2.3.3.1., Komisija za agitaciju i propagandu 1945.–1954., Pregled udžbenika za osnovne, sedmogodišnje škole i gimnazije. Informacija koja se iznosi u dokumentu je pogrešna, navedene pjesme nalaze se u *Muzičkoj početnici*.

popjevke iz svih jugoslavenskih republika te dvije pjesme iz NOB-a. U tom izdanju također ponovno nailazimo i na pjesmicu “Tri mesa-
ra buhu klala”, dok su ostale dvije sporne pjesme uklonjene, vjerojat-
no ne zbog primjedbi od strane Agitpropovih povjerenika, već zato
što se nisu uklapale u revidirani udžbenički sadržaj.⁵³

Izmjenama usprkos reizdanja dvaju udžbenika polučila su neu-
godno intonirane polemike, izazvane iznova uglavnom neslaganji-
ma struke oko metodologije rada.⁵⁴ Recenzenti su autoru pripisali
brojne metodičko-didaktičke propuste, propagiranje uniformnosti,
pogrešno korištenje terminologije, prelaženje granica propisanog na-
stavnog programa i sl.⁵⁵

Žučne su debate, vezane uz prva udžbenička izdanja namijenjena
nastavi glazbe, 1957. zasjenile polemike vezane uz knjigu Elly Bašić
Sedam nota – sto divota. U udžbeniku za I. razred muzičke škole te
za IV. i V. razred osnovne škole Bašić je predstavila svoju koncepci-
ju učenja glazbe, tzv. funkcionalnu metodu. Knjiga je dočekanu ne
samo sa skepsom već i s otvorenim, grubim prozivanjem autorice
za neznanje, neinformiranost, nekompetenciju.⁵⁶ Udžbenik je obja-
vilo Udruženje kompozitora lake muzike Hrvatske i rasprodan je
u godinu dana. Reizdanje je planirala objaviti Školska knjiga⁵⁷, no
Upravni je odbor Udruženja muzičkih pedagoga Hrvatske na tra-
ženje nakladnika angažirao ekipu stručnjaka, glazbenih pedagoga,

⁵³ Antičić, Božo, *Muzička početnica za V razred osmogodišnje škole i I razred gimnazije*, Zagreb, Školska knjiga, 1951. Ista se pjesma nalazi i u pjesmarici Jože Požgaja i Zlatka Špoljara *Pjesme za školu* iz 1953. god., što navodi na zaključak da kritika Agitpropa do autora udžbenika nije ni došla ili se na nju nisu obazirali.

⁵⁴ Rasprava se odvijala na stranicama *Školskih novina* 1952., a u njoj su sudjelovali Josip Završki, Joža Požgaj, Zlatko Grgošević, Lovro Županović i dr. Vidi više u: *Školske novine*, 6, 1952., 4; *Školske novine*, 9, 1952., 4; *Školske novine*, 11, 1952., 2; *Školske novine*, 12, 1952., 2.

⁵⁵ Rasprava se odvijala na stranicama *Školskih novina* 1956., a u njoj su sudjelovali Josip Završki, Lovro Županović, Milan Gortan, Božo Antičić. Vidi više u: *Školske novine*, 13, 1956., 4; *Školske novine*, 17-18, 1956., 5.

⁵⁶ U raspravi su sudjelovali Joža Požgaj, Milan Gortan, Sead Saračević, M. Sinković, Branko Rakijaš, Elly Bašić i drugi. Vidi više u: *Muzičke novosti*, 6, 1953., 2-7; *Muzičke novosti*, 7, 1953., 5-6; *Muzičke novosti*, 8-9, 1953., 10-13; *Muzika i škola*, 3, 1959., 50-55; *Vjesnik u srijedu*, 22.4.1959., 7; *Telegram*, 7.10.1960., 11; *Telegram*, 28.10.1960., 11; *Vjesnik u srijedu*, 14.10.1959., 7; *Vjesnik u srijedu*, 11.11.1959., 7; *Vjesnik u srijedu*, 11.11.1959., 7.

⁵⁷ Saračević, Sead, “Sedam nota – sto divota”, *Vjesnik u srijedu*, 22.4.1959., 7.

teoretičara i skladatelja⁵⁸ koji su joj u svojoj recenziji negirali uvođenje inovacija te je prozvali za neupućenost u glazbenu nastavu. Njezin način rada na savladavanju intonacija prozvali su “najdrastičnijim drilom kojeg je suvremena pedagogija davno osudila”. “Nije jasno je li to udžbenik ili metodički priručnik”, naveli su među ostalim, “ilustracije nisu primjerene uzrastu djece”, “usvajanje glazbenog gradiva putem igre je beskorisno”, “izmjene aretinskih solmizacijskih slogova su nepotrebne”, “metode psihološki neopravdane i metodički pogrešne” itd.⁵⁹ Mišljenja o udžbeniku Elly Bašić nisu bila unisona, u krugu njegovih zagovaratelja našli su se i neki od uglednih glazbenih pedagoga, ali i učitelji i nastavnici koji su podučavali po funkcionalnoj metodi.⁶⁰ Po mišljenju je autorice razlog difamacije njezina rada dijelom proizašao iz političkih interesa s obzirom na to da su o sudbini njezina udžbenika odlučivali visoko pozicionirani “partijski funkcioneri” te autori “konkurentskih” udžbenika koji su “odbacivanjem njezine knjige dobivali garanciju da će izlaziti njihove”.⁶¹ Spor vezan uz pokušaje dijela članova Udruženja muzičkih pedagoga Hrvatske da spriječe tiskanje drugog izdanja udžbenika riješen je u autoričinu korist, intervencijom Savjeta za prosvjetu NRH.⁶² Nastavni plan i program iz 1960. izrijeком spominje rad po funkcionalnoj metodi,⁶³ a knjigu *Sedam nota – sto divota* Savjet za

⁵⁸ U prosudbenoj su skomisiji bili Tomislav Adamić i Miroslav Magdalenić, profesori Državne muzičke škole, Božo Antonić, prof. Više pedagoške škole, Josip Kazić i Andrija Tomašek, profesori Muzičke škole Pavla Markovca te Rudolf Matz i Slavko Zlatić, profesori Muzičke akademije. “Sedam nota – sto divota”, *Muzika i škola*, 3, 1959., 50-55.

⁵⁹ Isto, 55.

⁶⁰ Branko Rakijaš, u ono vrijeme ugledni glazbeni pedagog i inspektor za muzički odgoj osudio je kritiku “sedmorice” kao neobjektivnu i jednostranu. Rakijaš, Branko, “Mišljenje inspektora za muzički odgoj”, *Vjesnik u srijedu*, 11.11.1959., 7. Prema funkcionalnoj metodi s uspjehom su radili i mnogi nastavnici u školama, vidi npr: Sinković, M., “Jedan (nepotreban) spor u našoj muzičkoj pedagogiji”, *Telegram*, 7.10.1960., 11; “Najveća je griješka odvajati djecu na sposobne i nesposobne”, *Školske novine*, 3, 1956., 3; Supek, Iva, “Neka iskustva u muzičkom odgoju”, *Školske novine*, 23, 1960., 3.

⁶¹ “Kako izaći iz ‘rekreativne pauze’”, *Školske novine*, 26-27, 18.6.1991., 9.

⁶² Isto.

⁶³ *Odgojno-obrazovna struktura. Osnovna škola*, Savjet za prosvjetu NRH, Zagreb, 1960., 195. Pokušaji diskreditacije rada Elly Bašić nastavljani su i u šezdesetim i sedamdesetim godinama, unatoč uspjesima funkcionalne metode. Elly je Bašić 1965. u Zagrebu osnovala glazbenu školu, a njezin udžbenik *Sedam nota – sto divota* bio je dugo najprodavaniji priručnik na području solfeggia u Hrvatskoj.

prosvjetu NRH-a odobrio je kao udžbenik glazbene nastave u osmogodišnjim i nižim glazbenim školama.⁶⁴

Uz Antonićevu *Početnicu* i *Vježbenicu* te udžbenik Elly Bašić radu u nastavi glazbe bile su namijenjene i pjesmarice *Pjesme za školu* Jože Požgaja i Zlatka Špoljara, objavljene 1953. godine.⁶⁵ Pjesme tih dviju zbirki bile su dopuna udžbenicima, namijenjene svakodnevnom skupnom pjevanju na nastavi.

Monopol je na produkciju udžbenika do 1948. imao Nakladni zavod Hrvatske, a od 1950. Školska knjiga.⁶⁶ Udžbenike je odobravalo nadležno ministarstvo. Njihovi su se sadržaji trebali podudarati s gradivom koje su propisivali nastavni planovi i programi te s kognitivnim sposobnostima djeteta u određenim fazama razvoja i trebali su biti usklađeni s društvenim vrijednostima i predodžbama. Udžbenici i priručnici glazbenog odgoja objavljeni do početka šezdesetih godina bili su fokusirani prvenstveno na metodičke koncepcije, odnosno načine opismenjivanja, dok je njihova ideološka dimenzija potisnuta na sporedni kolosijek.

Ideološki determinirani sadržaji bili su prisutniji u pjesmaricama u kojima su značajnije mjesto imale pionirske pjesme te pjesme vezane uz NOB, partiju, Tita, poratnu izgradnju i sl. Velika je pozornost pridavana upoznavanju s glazbenom tradicijom jugoslavenskih naroda i narodnosti. Uvid u naslove pjesama i imena autora pojedinih skladbi svjedoči o rezu kojim se pristupilo prijeratnoj produkciji pjesama za djecu. Primjeri namijenjeni pjevanju u udžbenicima i pjesmaricama uglavnom su iz pera jugoslavenskih glazbenika različitih profila – skladatelja, glazbenih publicista i pedagoga koji su bili aktivni u osmišljavanju kulturne politike nakon Drugoga svjetskog rata. Riječ je o istaknutim pojedincima koji su pisali udžbenike, pjesmarice, članke u kulturološkim i glazbenim revijama, autorima i urednicima emisija Školskog radija na Radiju Zagreb. Neki su među njima sudjelovali u izradi nastavnih planova i programa te su nadzirali rad

⁶⁴ Sinković, M, “Spor oko jedne rasprodane knjige. Dva fronta u muzičkoj pedagogiji”, *Vjesnik u srijedu*, 14.10.1959., 7.

⁶⁵ Požgaj, Joža, Zlatko Špoljar, *Pjesme za školu za prvi i drugi razred osnovne škole* i *Pjesme za školu za treći i četvrti razred osnovne škole*, Pedagoško književni zbor, Zagreb, 1953.

⁶⁶ Marković, Jelena, “(Re)konstrukcije identiteta u udžbeničkoj produkciji: analiza sadržaja udžbenika za prva četiri razreda osnovne škole od 1945. godine do danas”, *Narodna umjetnost*, 43, 2, 2006., 72.

učitelja i nastavnika glazbenog odgoja diljem Hrvatske. Stoga se s pravom postavljalo pitanje o “supremaciji” i privilegiranosti glazbeno-pedagoške “elite”. Nju, međutim, nije tvorila monolitna skupina, već pojedinci koji su se prema potrebi “grupirali i “pregrupirali” te iznimno kritički nastupali prema trenutnim neistomišljenicima.⁶⁷ Javni prostor bio je otvoren za njihove polemike, debate su bile rezultat promjenjivih strategija obrazovne politike, ali i osobnih interesa. Stavovi pojedinaca bili su oprečni službenim narativima o “demokraciji u izboru metoda rada u nastavi”, što se očitovalo u kampanji protiv novih glazbeno-obrazovnih praksi. Rasprave su dijelom bile rezultat osobnih uvjerenja o nesvrishodnosti pojedinih udžbeničkih izdanja, ali i straha od konkurencije. Najefikasniji način borbe protiv neželjene udžbeničke produkcije bilo je osporavanje stručnosti njihova autora javnim kampanjama. U procjenama tuđega rada pojedinci se nisu vodili premisom “drugarske kritike”, istupali su grubo i “bez rukavica”, no s obzirom na to da su njihove pozicije u društvu nosile sa sobom izvjesni legitimitet, razvidno je da im se toleriralo ponašanje koje se općenito smatralo pogrešnim i neprimjerenim.

Zaključak: glazbena nastava između zahtjeva i mogućnosti

Raskorak između htijenja prosvjetnih vlasti i kreatora nastavnih programa te mogućnosti učiteljskog kadra i učenika bio je velik pa su predviđeni rezultati glazbene nastave bili skromniji no što se očekivalo. Kreatori prosvjetne politike u svom su revolucionarnom zanosu smatrali da će se negativno nasljeđe prošlosti i objektivni problemi proizašli iz neobrazovanosti i neimaštine ukloniti u kratkom vremenskom roku. Od učitelja i nastavnika očekivali su da će se svojem pozivu, vrlo često bez adekvatne naknade, aktivno posvećivati i nakon radnog vremena.⁶⁸ Odanost i ljubav prema socijalističkoj domovini trebali su biti dovoljan poticaj da, unatoč svim preprekama i financijskim poteškoćama, budu spremni požrtvovno obavljati svoj poziv i tako pridonijeti izgradnji socijalističkog društva.⁶⁹

⁶⁷ Žestoke polemike oko udžbeničkih izdanja nastavljene su i u šezdesetim godinama kad su udžbenike Bože Antonića i suradnika zamijenila izdanja druge skupine autora (Josip Završki, Joža Požgaj, Vladimir Tomerlin, Joža Požgaj, Nikša Njirić, Lovro Županović).

⁶⁸ T.P. “Nastavnici su društveni radnici”, *Školske novine*, 2, 1952., 1.

⁶⁹ Kolenc, “Zadaci”, 4.

Glazbenoobrazovna praksa u prvih petnaestak poratnih godina teško se može svesti na jednoobraznu sliku pa su i uporišta za raspravu o rezultatima provođenja nastave glazbe u tom razdoblju vrlo skliska. Rezultati su umnogome ovisili o pristupu pojedinih učitelja i nastavnika te o okolnostima u kojima se nastava odvijala. Arhivsko gradivo i svjedočanstva mnogih učitelja i nastavnika, zabilježena u novinskim člancima ranoga poraća, svjedoče o radu mnogih uspješnih pjevačkih zborova s brojnim članstvom, postojanju orkestara raznorodnih instrumenata, tamburaških zborova i harmonikaških sastava, orkestara mandolina, orkestara blok flauti, te o skupnom muziciranju na Orffovu instrumentariju. U nekim su gradovima pojedini učitelji i nastavnici uspijevali u suradnji s kazališnim kućama i drugim institucijama priređivati i glazbeno-scenske predstave manjeg opsega. U mnogim su manjim sredinama nastavnici sami prikupljali sredstva za kupnju instrumenata, radioprijemnika i gramofonskih ploča za nastavu te su izrađivali jednostavna glazbala (frulice, šuškalice, triangle i druge udaraljke).⁷⁰ S obzirom na to da je notnih zapisa primjerenih dječjem uzrastu nedostajalo, neki su se okušali i u skladanju pjesama za soliste, zborove i sl.

Kolektivnim izvođenjem društveno angažiranih pjesama poticalo se osnaživanje političke svijesti, ljubav prema domovini, radu, prijateljstvu, evocirale uspomene na NOB. Djeca su se zajedničkom muziciranju odazivala većinom bezbrižno, bez puno promišljanja, prihvaćajući ideološke glazbene sadržaje kao samorazumljiv sadržaj školskih kurikuluma.

Unatoč tomu (ili upravo zahvaljujući tomu) što je glazbeni odgoj bio dio odgojnoobrazovne platforme za implementaciju socijalističkog sustava, u ranom se poraću s entuzijazmom i vjerom u nove zadaće umjetnosti vrijedno radilo na tomu da se glazba približi mladima. Rad na glazbenoj edukaciji urodio je brojnim pozitivnim pomacima. Kreativni su nastavnici razvili bogat i sadržajan nastavni rad i ulagali su znatan trud u motivaciju učenika. Pjevanje u zboru,

⁷⁰ HR-HDA, 1598 SP NRH 1956–1963., 134. Stanje nastavnog kadra na području kotara Osijek; Problemi kadrova u odgojno-obrazovnim ustanovama narodnog odbora kotara Rijeka; HR-HDA, 1598, SP NRH 1956–1964., 145, Izvještaj upravitelja II Osnovne škole Virovitica na kraju šk. god. 1959/60.; Polugodišnji izvještaj na kraju prvog polugodišta šk. god. 1960/61., Osnovna škola Stenjevac Zagreb; HR-HDA 291, MPRO NRH, 35, Polugodišnji i godišnji izvještaji o uspjehu (Osnovne škole).

sudjelovanje u instrumentalnim ansamblima i pjevačkim skupinama rezultiralo je uključivanjem brojne mladeži u rad kulturno-umjetničkih društava. Pobuđen je interes za pohađanje glazbenih škola koje su se otvarale u čitavoj Hrvatskoj. Vodile su se mnoge javne polemike i diskusije vezane uz sadržaje nastavnog predmeta i kvalitete udžbenika. Udruženje glazbenih pedagoga imalo je svoj časopis, a nastavnici glazbe razmjenjivali su mišljenja i iskustva i u brojnim drugim kulturološkim i glazbenim revijama.

Kakva je bila življena praksa muziciranja u školama u raznim sredinama, je li i u kojoj mjeri uspijevalo glazbeno opismenjivanje i kako su se rezultati odražavali na željenu promjenu socijalnog sastava glazbenih stvaratelja i konzumenata, teško je sa sigurnošću utvrditi. No, već letimičan uvid u rezultate koji su se postizali u pedesetim godinama ukazuje na njihovu raznovrsnost i kompleksnost. Promjene, čije se posljedice osjećaju i danas, uslijedile su već početkom sedamdesetih godina, kada je novi nastavni plan i program značajno reducirao broj sati i zadaće glazbene nastave. Idealu prema kojem bi predmet Glazbeni odgoj bio uvažavan unutar odgojno-obrazovnog sustava te koji bi trebao mlade pripremiti za kvalitetniji život u odrasloj dobi, educirati ih i ohrabriti da se glazbom samoaktualiziraju nastavna se praksa do danas nije uspjela približiti.

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

1231 Republička konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske (RK SSOH)

1220 Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), Agitprop

291 Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (MPRO NRH)

1598 Savjet za prosvjetu Narodne Republike Hrvatske (SP NRH)

636 Savez muzičkih udruženja Hrvatske (SAVMUH)

Državni arhiv u Pazinu (HR-DAPA)

829 Arhiv Slavka Zlatića

Nastavni plan i program za osnovne škole u Narodnoj Republici Hrvatskoj, Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske, Zagreb, 1946.

Nastavni plan i program za osnovne škole, Ministarstvo prosvjete NRH, Zagreb, 1948.

Nastavni plan i program za sedmogodišnje škole, Ministarstvo prosvjete NRH, Zagreb, 1948.

Nastavni plan i program za osmogodišnje škole i niže razrede gimnazija, Ministarstvo prosvjete NRH, Odjel za školstvo, Školska knjiga, Zagreb, 1951.

Nastavni plan i program za učiteljsku školu, Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu, Zagreb, 1952.

Odgojno-obrazovna struktura. Osnovna škola, Savjet za prosvjetu NRH, Zagreb, 1960.

Literatura

1. Antić, Božidar, Renata Senečić, Nada Šir, *Muzička početnica za prvi razred gimnazije i peti razred sedmogodišnje škole*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1947.
2. Antić, Božidar, Renata Senečić, Nada Šir, *Muzička vježbenica za drugi razred gimnazije i šesti razred sedmogodišnje škole*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1948.
3. Antić, Božo, *Muzička početnica za V razred osmogodišnje škole i I razred gimnazije*, Zagreb, Školska knjiga 1951.
4. Bek, Mikuláš, ur., *Socialist Realism and Music*, Colloquium Musicologicum Brunense, 36, Koniasch Latin Press, Prag, 2004.
5. Clausse, Arnauld, *Socijalistička doktrina odgoja*, Matica hrvatska, Zagreb, 1962.
6. Cvetko, Dragotin, “Odgojni, pedagoški i stručni lik nastavnika muzike i nastavnički odjel kao stvaralac toga lika”, *Muzika i škola*, 1, 1957., 1-4.
7. Danon, Oskar, “Uloga savremene muzike u društvu”, *Muzika*, 1, 1948., 5-16.
8. Demarin, Josip, “Viša pedagoška škola u Zagrebu”, *Sveučilišni vjesnik*, 1-2, 1951., 35.
9. Dobrivojević, Ivana, “Širenje osnovnog obrazovanja”, ur. Ana Panić, *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2014., 23.
10. Duraković, Lada, *Ideologija i glazbeni život: Pula 1945.–1966.*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2010.
11. Ećimović, Smiljka, “Muzički odgoj u osnovnoj školi. Vanrazredne i vanškolske aktivnosti nastavnika muzičkog odgoja”, *Muzika i škola*, 3, 1962., 71-73.
12. Franković, Dragutin, *Bitna obilježja socijalističke idejnosti i političnosti nastave*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1977.
13. Gligo, Nikša, *Pojmovni vodič kroz glazbu 20. stoljeća s uputama za pravilnu uporabu pojmova*, Muzički informativni centar Koncertne direkcije Zagreb, Zagreb, 1996., 262.
14. Grgošević, Zlatko, “Muzički odgoj djece”, *Kulturni radnik*, 12, 1951., 618-620.

15. Hofman, Ivan, "Osnovno i srednje obrazovanje u Jugoslaviji 1945.–1952.", ur. Branka Doknić, *Kulturna politika Jugoslavije: 1945–1952.*, Beograd, Arhiv Jugoslavije, 2009., 68-117.
16. Klarić, Ivo, "Kako izaći iz "rekreativne pauze", *Školske novine*, 26-27, 18.6.1991., 9.
17. Klobas, Miro, "Jedinstvo muzičkog odgoja i njegova društvena funkcija", *Muzika i škola*, 2, 1963., 75-87.
18. Kolenc, Božena, "Zadaci muzičkog odgoja", *Muzičke novine*, 6, 1946., 4.
19. Koren, Snježana, *Politika povijesti u Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb, 2012.
20. Kos, Koraljka, ur., *Muzička akademija u Zagrebu 1921–1981. (Spomenica u povodu 60-godišnjice osnutka)*, Muzička akademija u Zagrebu, Zagreb, 1981.
21. Kuntarić, Marija, "Stanje muzičkog školstva u FNRJ, Prvi kongres muzičkih pedagoga Hrvatske", *Muzika i škola*, 3, 1958., 46-47.
22. Makjanić, Vera, *Prvi koraci u muzici*, Sloga, Zagreb, 1957.
23. Marković, Jelena, "(Re)konstrukcije identiteta u udžbeničkoj produkciji: analiza sadržaja udžbenika za prva četiri razreda osnovne škole od 1945. godine do danas", *Narodna umjetnost*, 43, 2, 2006., 67-94.
24. Palčok, Zoran, "Muzički odgoj u opće obrazovnim školama", *Muzika i škola*, 1/2, 1962., 19-22.
25. Pataki, Stevan, "Formiranje novog čovjeka u odgojnom sistemu Makarenka", *Pedagoški rad*, 4-5, 1949., 210-219.
26. Peteh, Mira, "Korištenje takmičenja u nastavi", *Pedagoški rad*, 9-10, 1963., 428-434.
27. Požgaj, Joža, "Novi putovi naše muzičke nastave", *Muzičke novine*, 7, 1947., 1.
28. Požgaj, Joža, *Metodika muzičke nastave*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1950., 162.
29. Požgaj, Joža, "Ličnost muzičkog pedagoga kao dominantni odgojni faktor", *Muzika i škola*, 4, 1959., 69-71.
30. Požgaj, Joža, "Metodika nastave muzičkog odgoja", *Metodika elementarne nastave*, ur. Pero Šimleša, Pedagoško književni zbor, 1959., 220-224.
31. Požgaj, Joža, "Tonika-Do", *Muzička enciklopedija*, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, III, 1977., 587.
32. Požgaj, Joža, Zlatko Špoljar, *Pjesme za školu za prvi i drugi razred osnovne škole*, Pedagoško književni zbor, Zagreb, 1953.
33. Požgaj, Joža, Zlatko Špoljar, *Pjesme za školu za treći i četvrti razred osnovne škole*, Pedagoško književni zbor, Zagreb, 1953.
34. Saračević, Sead, "Sedam nota – sto divota", *Vjesnik u srijedu*, 22.4.1959., 7.
35. Sinković M, "Jedan (nepotreban) spor u našoj muzičkoj pedagogiji", *Telegram*, 7.10.1960., 11.
36. Rakijaš, Branko, "Problemi muzičkog odgoja u NRH", *Muzika i škola*, 1-2, 1958., 2-6.
37. Rakijaš, Branko, "Mišljenje inspektora za muzički odgoj", *Vjesnik u srijedu*, 11.11.1959., 7.
38. Reich, Truda, "O zadatku muzičkog odgojitelja", *Muzika i škola*, 1, 1956., 7-8.

39. Reich, Truda, *Muzička čitanka*, Školska knjiga, Zagreb, 1957.
40. Schmidt, Vlado, *Socijalistička pedagogija između etatizma i samoupravljanja*, Pedagoški fakultet, Osijek, 1985.
41. Sinković, M., "Spor oko jedne rasprodane knjige. Dva fronta u muzičkoj pedagogiji", *Vjesnik u srijedu*, 14.10.1959., 7.
42. Šivic, Pavel, "Uloga muzike i zadaci muzičkog odgoja u našoj stvarnosti", *Muzika i škola*, 4, 1962., 115-119.
43. T. P., "Nastavnici su društveni radnici", *Školske novine*, 2, 1952., 1.
44. Tabaka, Theo, *Školski instrumentarij*, Školska knjiga, Zagreb, 1959.
45. Vucković, M., "Školovanje i raspored. Pomanjkanje nastavnika muzike i zborovođa u našim srednjim učiteljskom školama i KUD-ovima", *Vjesnik*, 17.6.1951., 2.
46. Završki, Josip, *Metodičke upute za rad s dječjim zborom u općeobrazovnim školama*, Pedagoško književni zbor, Zagreb, 1951.
47. Završki, Josip, "Odgovori na neka pitanja nastavnika muzičkog odgoja", *Školske novine*, 26, 1953.
48. "Nove mjere za stvaranje stručnog muzičkog kadra", *Kulturni radnik*, 9, 1951., 476-479.
49. "Najveća je griješka odvajati djecu na sposobne i nesposobne", *Školske novine*, 3, 1956., 3.
50. "Prvo savezno savjetovanje muzičkih pedagoga u Hrvatskoj", *Muzika i škola*, 4-5, 1956., 1-2.
51. "Sedam nota – sto divota", *Muzika i škola*, 3, 1959., 50-55.

Sažetak

U poratnom obrazovnom sustavu glazbeni je odgoj spadao u područje estetskog odgoja koji je uz ostala obrazovna područja trebao oblikovati svestrano razvijenog čovjeka. Glazbena nastava podrazumijevala je društveno-odgojno djelovanje, pri čemu su osobitu važnost trebali imati idejni sadržaji, naročito pjesme koje razvijaju osjećaje drugarstva, domoljublja i borbene požrtvornosti. Mladom je čovjeku taj nastavni predmet trebao pomoći pri usvajanju znanja s područja glazbene teorije te ga odgojiti da u slobodnom vremenu bude konzument i producent kulturno-umjetničkih vrijednosti. Konceptija glazbenog obrazovanja bila je postulirana u nekoliko osnovnih idejnih smjernica. Ono je trebalo biti omogućeno svima, neovisno o socijalnom statusu. Učenike je valjalo podučavati da je glazba snažno sredstvo u borbi za preobražaj društva. S obzirom na to da je nastavu trebalo organizirati kao kolektivni rad u kojem se učenici navikavaju na uzajamno pomaganje i suradnju, veliku je ulogu imalo zajedničko muziciranje, posebice zorno pjevanje. Kolektivnim izvođenjem društveno angažiranih pjesama

poticalo se osnaživanje političke svijesti, ljubav prema domovini, radu, prijateljstvu, evocirale uspomene na NOB. Iznimno ambiciozno zamišljeni nastavni planovi i programi učestalo su se mijenjali i nadopunjavali, pri čemu su se zahtjevi stalno usložnjavali i uvelike nadilazili mogućnosti učiteljskog kadra. Da bi se te poteškoće premostile, na Učiteljske škole te kasnije na Više pedagoške škole uvedena je nastava skupine glazbenih predmeta, a osnovan je i Pedagoški odjel na Muzičkoj akademiji u Zagrebu. Vodile su se brojne javne polemike i diskusije s ciljem stimulacije rada nastavnika i unaprjeđenja nastave. U fokusu promišljanja najistaknutijih glazbenih pedagoga u ranome su poraću bila prvenstveno pitanja metoda glazbenog opismenjivanja.

Posrednici u stvaranju socijalističkih ljudi na omladinskim radnim akcijama: utopija, dijalektika i vrijeme

“Tako *bit* rada ostaje pitanje, ali za *koje* mišljenje? *Odakle* motivacija mišljenju koje bi sebi postavilo *pitanje biti* rada? Ima li prešnjijeg zadatka u vremenu u kojem mislioci kao ‘intelektualci’ različitih ‘stručnih’ nivoa postaju signalizatori nereda u strukturi i funkcioniranju radnog svijeta, ali *još uvijek ima* onih koji, makar slutnjom, naziru *temeljno pitanje* same funkcije koja funkcionira, same konstrukcije koja se sve više i više proširuje u konstruktivni svijet, pa se stoga ovako ili onako susreću, moraju se sresti s mišlju revolucije, ako bi da išta ozbiljno reknu, u tom svijetu koji se realizirao kao rad, u svijetu rada, o *jednostavnoj* i nikakvim konstruktivno-metafizičkim mišljenjem dokučivoj *punini života* koji ‘rad’ sputava, ‘disciplinira’, ‘domesticira’? Zar ima prešnjijeg pitanja od pitanja o *biti* rada, ne kao poprištu svih mogućih solucija, svih mogućih rješenja, danih već s ‘problemima’, poznatim, čak literarno fiksiranim i inventariziranim u udžbenicima? [...]

Koju i kakvu *revolucionarnost* ono implicira?”¹

Suodnos rada, viška vrijednosti i prirode među onim je temama u humanističkim i društvenim znanostima na koje se unatoč njihovoj trenutnoj “zastari” ipak povremeno može naići, a jedan od intrigantnijih i dalekovidnijih zaključaka u suvremenom aspektu te tripartitne cjeline onaj je Petera Sloterdijka koji se zalaže za uvođenje koncepta “Novog saveza s djelatnom prirodom” (*For a New Alliance With the Nature Worker*). U ključnom dijelu obrazloženja tog mota, a zapravo eksplicitnog poziva na novu etiku, njemački filozof navodi:

¹ Sutlić, Vanja, *Praksa rada kao znanstvena povijest. Ogledi uz filozofijsko ustrojstvo Marxove misli*, Kulturni radnik, Zagreb, 1974., 67-68.

“Ono što tražimo nakon koncepta Generalne Ekonomije može [...] biti elaborirano isključivo u formi tripolarne teorije koja se posvećuje zajedničkoj artikulaciji rada, kapitala i prirode. [...] Postkapitalistička forma svijeta i sukladna etika mogu krenuti jedino od nove interpretacije sunca. Razumljivo, trenutna kapitalistička pamet nema što za reći o posredniku poput sunca budući da – čak i nakon ekološke cezure – ostaje temeljito oblikovana habitusom u kojem je interakcija između kapitala i rada apsolutizirana i doprinos treće strane, strane djelatne prirode (*nature worker*), ostaje prešućena. Recimo samo, za trenutak, da se zlatno doba tog zanemarivanja bliži kraju.”²

Ono što je kod Sloterdijka tek budući nagovještaj, valjalo bi, poradi dijakronijskog uvida u temu koja je po mnogočemu čovjekov egzistencijalni temelj,³ sagledati kroz dio povijesti tog “tripartitnog suodnosa”, odnosno analizirati lokalne artikulacije onih modernističkih projekata gdje priroda možda nije imala ulogu “nepromjenljivog saveznika” u suvremenom smislu riječi, ali zasigurno nije bila zanemarivana. Na obzoru modeliranja poratnog socijalističkog čovjeka i svijeta, omladinske radne akcije (ORA) se, poradi njihova obima, masovnosti i masivnosti, organizacijskih prioriteta i kompleksnosti, infrastrukturnih, odgojnih, edukacijskih ambicija i dosega te njihovih organizacijskih lokaliteta nameću kao nezaobilazan analitički teren interakcije brigadira, *akcijaša* i prirode posredovane radom.⁴ Nadalje, omladinske radne akcije kompleksan su fenomen i iz razloga što se “za rad na akcijama nikada nije davala novčana na-

² Sloterdijk, Peter, “What Happened in the Twentieth Century? En Route to a Critique of Extremist Reason”, *Cultural Politics*, 3, 3, 2007., 352-353.

³ Na tom tragu Sloterdijk dodaje kako “u svijetlu povijesnog iskustva ne možemo zanijekati da bez intervencije najneizmjernijeg od svih blaga [prirode, sunca i crnog zlata op. A. M.] ne bi bilo kapitalizma, prosperiteta, socijalne države kao ni bilo čega što čini modus vivendi trenutnog zapadnog sustava udobnosti”. Isto, 352.

U ovom ću radu, skromnije od navedenog citata, dijelom pokušati pokazati da se bez ideje “djelatne prirode” ne bi mogli stvarati novi socijalistički ljudi tijekom poraća, a posljedično ni dio etosa novog društvenog uređenja.

⁴ Usporedi Supek, Rudi, *Omladina na putu bratstva. Psiho-sociologija radne akcije*, Mladost, Beograd, 1963.; Popović, Dragan, “Omladinske radne akcije kao ideološki (udarnički) turizam”, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 289-313.; Nametak, Muhamed, “Uloga omladinskih radnih akcija u stvaranju socijalističkoga društva u Bosni i Hercegovini 1945.-1952. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 2014., 437-452.; Matošević, Andrea, “Omladinske radne akcije: kontinuiteti i odmaci iz iskustva akcijaša”, *Traditiones*, 44, 3,

grada, a brigadiri su uvek ostvarivali velike rezultate i radili sa velikim entuzijazmom”,⁵ te se stoga višak vrijednosti za akcijaše ne mora, niti može, nužno tražiti u materijalnom, već poglavito u “iskustvenom i simboličkom utršku” koji su imali ponijeti s trase u vidu “novih pojmova o radu, kolektivu, odgovornosti, solidarnosti, a to ima ogroman značaj za celu zajednicu”.⁶ Takva je razvijena svijest kod brojnih pojedinca izražavana nezamjenjivom “besplatnošću rada” koji je pak bio “njegovo stvaralačko obilježje”, te povratak “autentičnosti rada i ukidanje najamnog odnosa, dakle anticipaciju rada u komunističkom društvu”,⁷ što je od sudionika nerijetko činilo nekovrsnu “budućnost u sadašnjosti”,⁸ avangardnu radnu zajednicu čije bi etičke zasade u vremenu koje dolazi morale vrijediti kao dio općih pravila idealnog društva.

Ipak, kako bi do toga došlo, da bi “avangardna zajednica” osjetila da je na ispravnom putu društveno-tehničko-industrijskog uspjeha i

2015., 93-111.; Senjković, Reana, *Svaki dan pobjeda. Kultura omladinskih radnih akcija*, Institut za etnologiju i folkloristiku i Srednja Europa, Zagreb, 2016.

⁵ Mihailović, Srećko, Grujica Spasović, *Stvaraoci neodoljivog poleta*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1980., 6. “Omladinske radne akcije (ili samo radne akcije) su organizirali i vodili SKOJ, USAOJ, NOJ, SSOJ”, prema Švabić, Mihajlo, “Omladinske radne akcije – škola socijalističkog vaspitanja”, *Revolucionarni put Partije: Šezdeset godina razvoja i borbe KPJ (SKJ) i SKOJ-a*, ur. Niko Milovanović, Komitet organizacije SKJ u JNA i Politička uprava SSNO, Split, 1979., 266. Važno je naglasiti kako se radne akcije dijele na nekoliko faza od kojih će u ovom radu biti najznačajnija ona poratna te druga faza njihove organizacije, a koja započinje 1958. obnovom rada na Autoputu Bratstva i jedinstva. Različite faze organizacije *akcija* uvjetovale su i različite stupnjeve organizacije, motivaciju za odlazak, kao i sadržaj koji je na njima bio obavezan ili fakultativan.

⁶ Mihailović i Spasović, 7.

⁷ Supek, *Omladina na putu bratstva*, 16; Kačarević, Dragić, “Dobrovoljni fizički rad omladine – sekundaran proizvođač oslobođenog rada”, *Naše teme*, 3, 1959., 74.

⁸ Ta vrsta *alokronije* ranoga socijalizma posebno je znakovita jer, za razliku od sveprisutnog NOB-ovskog motivacijskog impulsa koji zajedno s retoričkom paletom pripada repertoaru vrlo recentne prošlosti, ondašnji poratni radni uspjesi Junaka rada i udarnika u privredi nikada nisu dovoljni kao takvi, ogledni se radnici uvijek obraćaju iz “proizvodne budućnosti” – dovršavaju petogodišnje planove i nekoliko godina prije roka, započinju rad na drugoj *petoljetki* u jeku prve ili pak dvije *petoljetke* dovršavaju u roku jedne pa ih se nužno mora analizirati iz kuta ondašnje “specifične socijalističke dromologike”, usp. Matošević, Andrea, *Socijalizam s udarničkim licem: Etnografija radnog pregalaštva*, Institut za etnologiju i folkloristiku i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb i Pula, 2015., 92-93.

No, ako Junake rada i udarnike u privredi, sukladno artikulaciji njihovih uspjeha, stoga možemo nazvati onima koji su vlastite, manje uspješne kolege već gledali iz budućeg proizvodnog vremena, akcijaši su na radnim akcijama “tu budućnost” – ili bolje rečeno, njezinu umanjenu probnu verziju, “maketu zajednice” – utjelovili u ondašnjoj sadašnjosti.

razvoja, bilo je potrebno rad, a poglavito onaj na poratnim savezним radnim akcijama, opredmetiti u terminima čija semantička vrijednost prethodi ili kulminira osjećajem laičke katarze. Stoga termine i sintagme kao što su “velika požrtvovnost”, “drugarstvo”, “zavjetovanje”, “nadilaženje poteškoća”, “radna borba”, “jurišanje u nebo”, a kojima su akcije nerijetko posredovane i široj javnosti kroz gdje-kad žanrovski teško razlučive kategorije novinskih izvještaja, književnosti, pjesništva, filmova i propagandnih uradaka,⁹ treba shvaćati kao iskustvene stepenice koje su vodile k nesvakidašnjem iskustvu radnog podviga kojim su ujedno morali “zaraziti” buduće akcijaše ili, poželjnije, udarnike.¹⁰ No, upravo su “nepredviđene prirodne nepogode”¹¹ vodile u srce takve nesvakidašnjice koja je simultano mijenjala svijest akcijaša, kao i infrastrukturno lice zemlje. Iz tog se razloga “prirodu”, shvaćenu u širokom “smislu potencijala”¹², u tom poratnom periodu može artikulirati višestruko djelatnim posrednikom koji će se s prkosom kontrolirati, modelirati i savladavati, ali bez kojega mnogobrojni “povijesni uspjesi” teško da bi se mogli nazivati takvima.

Nemoguće to je naš cilj! – dohvatljiva utopija

Netom nakon što je pristigao na prugu Šamac – Sarajevo s brigadom britanskih volontera gdje će u svojstvu komandanta boraviti mjesec dana – od 15. kolovoza do 15. rujna 1947. – povjesničar Edward Thompson primijetio je da su moralni pritisak obnove i izgradnje,

⁹ Usporedi: Matković, Marijan, ur. *Na pruzi. Zbornik radova književnika iz Hrvatske o pruzi Šamac-Sarajevo*, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, 1947.; Thompson, Edward, *The Railway. An Adventure in Construction*, British-Yugoslav Association, London, 1948.; Gavrin, Gustav, redatelj, *Život je naš. Ljudi s pruge*, Avala film, Beograd, 1948.

¹⁰ Na tom će tragu omladinka na pruzi Brčko – Banovići Marija Bonaš pojasniti da “Udarnik treba da bude svjestan toga da ne radi samo za sebe, nego za cijelu zajednicu. *I nije dovoljno da samo on prebacuje normu, već treba da nastoji da svoje znanje i iskustvo prenosi i na druge.* [...] Kako u radu tako i u učenju udarnik mora biti prvi, jer bez znanja ne možemo rukovoditi poslom. Takvo učenje i znanje potrebno je svim radnicima, ali udarnicima u prvom redu. Ni ja nisam znala što znači biti udarnik dok nisam otišla na prugu Brčko – Banovići [...] učila sam od nadzornika kako treba graditi škarpu i *kako sam učila svoje sam znanje prenosila na druge.* “Pismo udarnice Marije Bonaš. Kakav treba da bude udarnik”, *Glas Istre*, 13.2.1948., 6, kurziv A. M., usp. Thompson, 5 i Mihailović i Spasović, 42.

¹¹ Supek, *Omladina na putu bratstva*, 87.

¹² Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, 48.

kao i “groznica pruge” *zarazili* ogromnu većinu potencijalnih udarnika, dok su oni izostavljeni “osjećali sram i izolaciju, pogotovo u kasnijim fazama rada kada su se mladići i djevojke već šepurili značkama s pruge, novim repertoarom pjesama i razgovorima o Vranduku i mostu na Šamcu kao i vlastitim junaštvom”.¹³ Također, članovi njegove brigade smatrali su Jugoslavene “drugačijima” jer su “na pruzi radili kao dabrovi” pa su podrazumijevali da ih je:

“Teže odrastanje naviknulo na težak rad i veću izdržljivost od naše. No to nije bila istina. Za neke od seljaka, bez sumnje, čizme su bile luksuz, rad nije istegnuo niti jedan neiskorišten mišić, a hrana i životni uvjeti bili su i više nego zadovoljavajući. Ali, za one koji su dolazili iz gradskih škola i sveučilišta, prvi tjedan ili dva bili su pravi ispit volje i izdržljivosti.”¹⁴

No, što je na toj radnoj akciji bilo toliko naporno da je moglo činiti razliku, uvjetovati odustajanje pojedinih akcijaša, odnosno “šepurenje” onih upornijih i izdržljivijih? Naknadne akcije, u drugoj fazi njihove organizacije, tijekom kasnih pedesetih i šezdesetih, kada su akcijaši mogli s ponosom tvrditi kako je njihov studentski rad u potpunosti “Dobrovoljan, opuštajući, ‘šminkerski’, pravi ‘boravak u toplicama’, u odnosu na prijašnji neposredno poslijeratni prisilni rad na prugama Brčko-Banovići ili Lupoglav-Štalije i drugih poratnih akcija”,¹⁵ imale su sasvim drugačiji organizacijski impuls i sadržaj od onih koje su im prethode.¹⁶ Iako poratne akcije koje kazivač spominje nisu bile dominantno prisilne, doista ih se ne može analizirati u terminima dokolice. Izvor njihova prestiža proizlazi iz sasvim drugačijeg vrijednosnog obrasca – kodifikaciji užitka u naporu, askezi i odricanju kako bi se postigao “utopistički element povećavan i prisutnošću ili predodžbama cilja [...]. To je, dakako, razlog da generacije koje su učestvovalе u jednom velikom društvenom pokretu

¹³ Thompson, *The Railway*, 13.

¹⁴ Isto, 19.

¹⁵ M. B., intervju.

¹⁶ Isti će kazivač dodatno naglasiti razliku među organizacijskim fazama radnih akcija – “Tada, u moje vrijeme je još u svijesti onih političkih, totalno ideologiziranih, ‘rukovodilaca’, živio ideal oličen u simbolu ‘srpa i čekića’, u tvornici i manufakturi 19. stoljeća [...]. No istodobno je na scenu političkoga i javnoga života nastupao novi naraštaj koji je radnu akciju nastojao osmisлити kao mjesto lagodnog opuštanja, druženja, ‘njegovanja vrijednosti’ onakvoga socijalizma kakvoga bismo mogli zavoljeti”, M. B., intervju.

smatraju kasnije generacije ‘suviše realističnima’ i ‘lišenim dubljih poriva’! U akciji se budućnost mora više unositi u sadašnjost, a sadašnjost mjeriti budućem”.¹⁷ Stoga je “utopija kao nusprodukt zapadnjačkog moderniteta”,¹⁸ na tom dijelu domaćeg terena trebala poslužiti kao motivacijski impuls u zamišljaju “nezamislivoga”, premošćivanju “nepremostivoga”, te postavljanja onog “nemogućeg” za “naš cilj”.¹⁹ Na tom će tragu i na radnoj akciji Brčko – Banovići tunel Majeveca, “probijen 15. augusta 1946. godine, biti prohodan 11 dana prije roka. Omladinci su na ramenima nosili pragove teške i do 90 kilograma, po nekoliko su sati visili nad ambisima, brigade nisu priznavale radno vreme. Svi su želeli da što više urade i ponosno pokažu Titu kako *nemoguće postaje moguće*”.²⁰ Ideja “dohvatljive utopije”, ostvarivanja zacrtanih, poglavito infrastrukturno-antropoloških planova posredovana je gotovo u pravilu toposima među kojima se ističe onaj divlje, snažne i opasne, ali *u borbi savladive* prirode. Pisat će o tome i Marin Franičević u *Zapisima s Omladinske pruge*, tekstu objavljenom 1947. godine:

“Svakako je neobično prolaziti Bosnom, a ne misliti o Bosni prošlog, zaostalog, koja, eto, na naše oči iščezava, ni o budućoj, koja se razrašta i u kojoj se svakog dana događaju velike stvari (...). Snaga nove stvarnosti savladava prirodu, pred njom se ugibaju i gore i rijeka, i zemlja brzim korakom kroči prema budućnosti, koja će biti nešto sasvim drugo, nego što je bila mračna prošlost. (...) Osjećamo cjelovito zanosni ritam stvaranja, divnu simfoniju oslobođenog rada ispunjenog novim smislom, rada, koji se baš ovdje na pruži očituje u svom najvišem obliku kao svjesno usmjereni, *dobrovoljni ljudski rad, koji*

¹⁷ Supek, *Omladina na putu bratstva*, 62.

¹⁸ Jameson, Fredric, *Archeologies of the Future. The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*, Verso, London, New York, 2005., 11.

¹⁹ “Nemoguće – to je naš cilj!” bio je moto akcijaša na pruži Brčko – Banovići koji za više od dvadeset godina (pruga je puštena u rad 7. studenog 1946.) prethodi puno poznatijem šezdesetosmaškom motu “Budimo realni, tražimo nemoguće”. Iako na prvi pogled ne djeluju nužno na istom terenu, oba slogana u konačnici upogonjuju istu logiku – osvajanje političkog prostora “izvanpolitičkim” sredstvima – ponajprije novim razumijevanjem mladosti, drugačijim konceptima obrazovanja i znanja, kao i radnim oduševljenjem. Na tom tragu, u vezi s Omladinskom prugom, Miroslav Krleža je primijetio: “Nije ovo prva pruga na svijetu, sigurno, ali je prva koju su izgradila djeca i poklonila ju Titu, koji je prvi čovjek naše politike te mu uspijeva da probije tunele kroz najmračnije srednjovjekovlje naše prošlosti”, Krleža prema Mihailović i Spasović, *Stvaraoci neodoljivog poleta*, 42.

²⁰ Isto, 35, 40.

*omladina daje s nedostiživim elanom, s kojim je išla u borbu i stvarala čudesu od herojstva.”*²¹

Proces savladavanja prirode bio je istovjetan borbi s prošlošću, onime što bismo uvjetno mogli nazvati doživljajem *status naturae* predsocijalizma. Ideja da “dinamičan” infrastrukturni socijalistički modernitet zamjenjuje predsocijalističku dugotrajnost, statičnost i dotadašnju nepromjenjivost događa se, među ostalim, i pobjedom volje nad rijekama, stijenama ili hridinama,²² pa će Gustav Krklec u kontekstu iste radne akcije primijetiti:

“Suvišno je da se u okviru prvih, letimičnih i kratkih utisaka iznose statistički podaci. Njih će biti u izobilju, kad se dovrše svi radovi. [...] Ali, bilo je prilike, da smo se u roku od nekoliko sati iznenađivali nad postignutim rezultatima omladinaca. Krenemo na pr. prema tunelu Bistričaku pokraj uleglog nasipa, a pri povratku – nasip je izravan. *Naidemo na stijenu, što još strši nad usjekom, a kroz nekoliko sati stijene više nema: razmrvljena je u šljunak koji se već tovari u vagonete, a vagoneti jure i zatrpavaju prostor, koji je otet rijeci. Rijeci je naređeno, da se pomakne desno, da ustupi dio korita i ona se zaista pomiče iz dana u dan. Hridini je naređeno, da nestaje s vida i ona se pokorava, nestaje.*”²³

²¹ Franičević, Marin, “Iz zapisa s Omladinske pruge”, *Na pruzi. Zbornik radova književnika iz Hrvatske o pruzi Šamac-Sarajevo*, ur. Marijan Matković, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, 1947., 44, 55, kurziv A. M.

Iako žanrovski ponešto drugačije, o vrlo srodnom odnosu s prirodom, njezinom nužnom posredništvu na “obnovljenoj” radnoj akciji izgradnje Autoputa Bratstvo i jedinstvo početkom 1960-ih, posvjedočit će i sociolog sudionik-promatrač Rudi Supek: “Visoko razvijena industrijska organizacija rada oduzima pojedincu ili slobodno udruženoj grupi mogućnost radnog podviga. U radnoj akciji je takva mogućnost otvorena, a nepredviđene prirodne nepogode pretvaraju tu mogućnost u radni heroizam.” Supek, *Omladina na putu bratstva*, 87, kurziv A. M. Ipak, mora se primijetiti da onkraj različitih žanrovskih afirmacija prirode kao nužnog posrednika u preobrazbi iz akcijaša u udarnike, brigadira u junake rada, dvije faze organizacije radnih akcija karakteriziraju zasebna politika i retorika takve promjene – u poraću ona je nužnost, naknadno, u drugoj fazi njihove organizacije od 1958., tek mogućnost.

²² Volju i njezine prezentacije kao neizostavne karakteristike razdoblja o kojem pišemo treba razumijevati konstitutivnim elementima produkcije i uspjeha, ona nije puko sredstvo, pozitivan impuls koji jednostavno prethodi *nota bene* nikada “bezlično” obavljenom zadatku, *već i sam cilj*. Jer, gdje je volja, tu je i uspjeh, mogla bi glasiti onodobna antropološko-proizvodna maksima. Primjerice, sagledan iz tog rakursa negativan lik brigadira Vujketa u filmu Gustava Gavrina *Život je naš. Ljudi s pruge* nije onaj koji ne uspijeva ili ne može već onaj koji odbija, *nema volje* pomoći i ravnodušan je prema brigadirima koji rade i nedjeljom da bi brže pobili tunel Vranduk.

²³ Krklec, Gustav, “Mladi graditelji”, *Na pruzi. Zbornik radova književnika iz Hrvatske o pruzi Šamac – Sarajevo*, ur. Marijan Matković, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb,

Takvo “sanjanje prema naprijed”, “predodžbe boljega koje se predstavljaju u uzor-sliku koja u sebi nosi marku: mora biti tako”²⁴ odnosno “volje koja sebe hoće kao jednu zbilju”²⁵ temelj su ondašnjih radnih zadataka koji su artikulirani kao izmaknuti iz domene racionalnog, lako predvidljivog, standardiziranog, pa čak i imitabilnog:

“Za to vreme, radna bitka na Omladinskoj pruži bila je u punom jeku. *Mehanizacije gotovo uopšte nije bilo, neiskustvo i neznanje usporavali su napredovanje, stene su pružale žestok otpor.* Mnogi su sumnjičavo vrteli glavom i govorili da je nemoguće očekivati da pruga bude završena do predviđenog roka. *Omladinci, koji nijednog trenutka nisu posumnjali u konačnu pobjedu, prkosno su odgovarali parolom rođenom tih dana: ‘Nemoguće – to je naš cilj.’*”²⁶

Manjak na kojem se ti, u konačnici, kontinuiteti ratnih djelovanja temelje, poput u poviše navedenom primjeru manjka mehanizacije, iskustva i znanja, uvijek se naknadno ispostavljaju viškom njihove vrijednosti.²⁷ Jer, veličina uspjeha ne ogleda se isključivo u

1947., 85.

Ta vrsta imperativa, retorike naredbenog odnosa s prirodom gotovo da je u potpunosti protkan doživljajem radnih uspjeha pa će još 1980. u predgovoru *Stvaraoca neodoljivog poleta* Srećko Mihailović i Grujica Spasović zaključiti da je “Tito često savjetovao, hrabrio, poticao, ukazivao, ponekad i kritizirao brigadire koji su ga pažljivo slušali i dobro pamtili svaki savjet. A zatim su Titove riječi pretvarali u *čudesnu snagu koja je pomjerala brda, krotila rijeke, prkosila oskudici mašina, znanja, iskustva*”, 1980, 5, kurziv A. M. Na vrlo sličnom tragu, ali u sasvim drugom kontekstu ugljenokopa u Raši, Ilija Uzelac također je isticao superiornost oglednih socijalističkih ljudi pred prirodom: “Evo, stojimo tu na uskom otkopu duboko dolje, daleko od svijetla sunca i sitni smo prema tim brdima, ali jači, jači od njih!” Uzelac, Ilija, *Ugljenokopi Raša. Rudnici našega crnog zlata*, Društvo novinara NR Hrvatske, Zagreb, 1950., 59.

²⁴ Bloch, Ernst, *Princip nada I.*, Naprijed, Zagreb, 1981., 53.

²⁵ Sutlić, Vanja, *Praksa rada kao znanstvena povijest*, 48.

²⁶ Mihailović i Spasović, *Stvaraoci neodoljivog poleta*, 39.

²⁷ Usporedi Matošević, *Socijalizam s udarničkim licem*, 91-99. Na tom tragu povezanosti rata i rada tijekom neposrednog poraća Alija Sirotanović, Junak rada koji je 1949. srušio sovjetski rekord u količini iskapanog ugljena u jednoj smjeni, i Svetozar Vukmanović Tempo, poratni ministar rudarstva FNRJ, prilikom susreta krajem osamdesetih o radnim uspjesima govore kao neodvojivim od izvanrednog “ratnog stanja” u kojem su se našli poglavito nakon 1948.: “E to je vrijeme, slušajte dobro, kada je Jugoslavija bila u najtežem stanju, blokada sa sviju strana, Rusi blokadu napravili, Zapad blokadu, u rudnicima uglja, ti Alija znaš bolje nego ja, konjska vuča. I nema drugog, nema mašina, nemamo ništa i nema drugog izlaza – imamo samo radnike! I to volju! Alija je tada odigrao veliku ulogu, ne samo u svom rudniku nego uopšte za celu Jugoslaviju. Jer mi drugog izlaza nismo imali – nismo mogli da kupimo mašine, odbili nam Poljaci, Rusi, Čehoslovaci, sve nam odbili mašine koje smo mi kupili na kredit. A sad ovi koji hoće da uvode kapitalizam pričaju mi ‘Vi ste napredovali

radnom postignuću koliko i u samom dovrtljivom procesu uvijek protkanom nepogodama, nedaćama i neprijateljstvima – “na gradištu tunela Ljeskove vode napravljen je novi ‘ratni plan’. *Bitka protiv nepredvidive prirode nastavljena je još žješćim tempom. I – čovek je pobedio*”.²⁸ Stoga bi se akcijaše na radnim akcijama odista, unatoč zajedničkom “intrinzičnom” cilju i motivaciji, ujedno moglo nazivati i *sartreovskim* subjektima – “grupom ujedinjenom izvana, zajedničkom prijetnjom ili neprijateljem”,²⁹ među kojima nemalu ulogu ima i višeznačna priroda – “Mnoge zgode iz radne akcije govore o tome kako se radna požrtvovnost rasplamsala kod iznenadnih prirodnih nepogoda – poplava, urušavanja zemlje, zaglubljenosti strojeva itd.”.³⁰ Ujedno i sredstvo i cilj, u nju se širokim i moćnim fizičkim ili retoričkim kolektivnim zamascima interveniralo, ali je i aktivan rad na tako shvaćenoj oporoi prirodi trebao zauvijek mijenjati svijest onih koji su to činili. To je osnova artikulacije prirode kao *posrednika*, onoga što se mijenja procesom ili događajem koji mijenja njegove aktivne sudionike.

Mi gradimo prugu, pruga gradi nas – dijalektika rada

Borba s prirodom, proces u kojem akcijaši i nisu uvijek odnosili laku pobjedu jer je “osveta prirodnih sila”³¹ mjestimično imala fatalne posljedice,³² nije bila isključivo sama sebi, kao ni ekskluzivno, privredna svrha. Dvoznačnost termina *priroda* u ovome kontekstu dolazi u potpunosti do izražaja jer označava “prodor prirode (kao bitka)

u to vrijeme zato što vam je davao Zapad velike pare na poklon’. A u stvari mi smo od Zapada dobili pare za naoružanje, preoružanje cele armije. Jer smo imali sedam divizija na granicama. I nije bilo drugog u privredi, stalno mene traže šta je sa snabdevanjem željeznica, vozova, fabrika, nema vagona, nema uglja – i nema drugoga, razumiješ, ljudi su iznijeli, ljudi. Evo ovakvi kao što je Alija i ostali. Koliko je Alija bilo onda!”, “Čovjek i vrijeme. Alija Sirotanović”, Televizija Sarajevo, Sarajevo, 1989.

²⁸ Mihailović i Spasović, 51, kurziv A. M.

²⁹ Sartre prema Jameson, *Archeologies of the Future*, 83.

³⁰ Supek, *Omladina na putu bratstva*, 28.

³¹ Sutlić, *Praksa rada*, 48.

³² Muhamed Nametak u tekstu u kojem analizira ulogu omladinskih radnih akcija u stvaranju socijalističkoga društva u Bosni i Hercegovini 1945.–1952. navodi da je u “Jurnjavi za kubaturom bilo mnogo ozljeda, a bilo je i smrtnih slučajeva te je na 3. sekciji pruge Brčko – Banovići smrtno stradalo ukupno pet omladinaca, a 20 ih je bilo teško ozlijeđeno, od kojih su neki ostali invalidi”, Nametak, “Uloga omladinskih radnih akcija”, 442.

u bit čovjeka, i prodor biti čovjeka u prirodu (kao bitak) [...]. Govorimo o prodiranju, jer, ne samo slikovito ili na banalnom nivou, priroda sama troši, guta, domaže se, prisvaja itd. čovjeka u radnom procesu”,³³ što u kontekstu radnih akcija znači da se *suprotstavljanje* koje nužno mora prethoditi *prodoru*, realizira radikalnom promjenom *prirode* koja se ogleda dvojako – kao značajna *preobrazba njezine morfologije*, ali i kao *stjecanje iskustva* nužnog za aktivnu preobrazbu, stvaranje novog socijalističkog čovjeka. Sagledani iz tog kuta ondašnje brigadirske parole *Mi gradimo prugu, pruga gradi nas* ili *Pruga – kovalnica novih ljudi* mogu se interpretirati kao digestirani izrazi dijalektičkih projekata ili ideje o radu koji vlastitu svrsishodnost ne traži i ne trži isključivo izvan djelatnih subjekata. Varijante tako razumijevanog iskustva, kao rada “i na sebi” sveprisutne su u govoru ili artikulaciji radnih akcija: “Menjamo prirodu i mi se menjamo. Kada smo došli bili smo pojedinci. Sada – brigada” zaključit će jedan od glavnih likova u filmu *Život je naš. Ljudi s pruge* Gustava Gavrina. Najbolji dokaz uspjeha tako zamišljenih radnih akcija vjerojatno je upravo manjak, odnosno gotovo potpuno nepostojeći osjećaj indiferentnosti akcijaša naspram tih jednomjesečnih ili višemjesečnih boravaka izvan vlastitog mjesta prebivanja.³⁴ Ako se složimo sa Sutlićevom tvrdnjom da “priroda sama troši, guta, domaže se, prisvaja čovjeka u radnom procesu”, tezom koja je u izravnom dosluhu sa Sloterdijkovom sintagmom “djelatne prirode”, nužno moram zapitati, primijenjeno na teren ORA, što to znači za akcijaše? Na koji se način to “prisvajanje omladinaca, akcijaša i udarnika” od strane prirode posredstvom rada manifestira i artikulira kao značajna promjena u njihovu iskustvu, odnosno koji su toposi izražavanja uspjeha *akcije akcijaša* mimo onih, dakako, očekivanih, nužnih i vidljivih infrastrukturnih?

Rudi Supek je 1958. u analizi *Smislu jedne radne akcije* pisao da “čovjek u susretu s kamenom postaje div, a iza stroja on je često

³³ Sutlić, *Praksa rada*, 14.

³⁴ Iako afirmativnih primjera ne nedostaje, ne smatram da su svi akcijaši bili blagonakloni i pozitivni prema iskustvu radnih akcija, već da gotovo nikada prema tom iskustvu nisu ravnodušni. Brigadiri s kojima sam razgovarao uvijek o akcijama svjedoče kao “nezaboravnima”, iako ponekad s različitim motivacijskim predznakom – od “oduševljenja” i mišljenja da su “današnje generacije koje nemaju mogućnost odlaska osiromašene”, S. L., intervju, do nevjerice što su morali na akcijama boraviti prisilno i gdje su djevojke gubile menstruaciju jer im se “nešto ubacivalo u hranu”, C. D., intervju, A. H., intervju; usp. Matošević, “Omladinske radne akcije”, 99.

patuljak”.³⁵ Iako se taj neposredan dodir čovjeka s prirodnim elementima, dodaje Supek, nekome može učiniti primitivnim, on je mišljenja da taj kontakt pripada onoj neophodnoj širini na kojoj se izgrađuje čovjekov životni horizont. Autoputovi, željezničke pruge, velike brane objekti su koji omogućuju da se ostvari takav dodir i, posljedično, “vrijednost i poezija što ih može roditi kolektivna borba čovjeka s prirodnim zaprekama”.³⁶ No, ovakav pomalo romantičarski pristup radu, iako zasigurno točan u smislu “efektivnosti”, uočljiv je upravo iz razloga što u vrijeme Supekova istraživanja nije bio opće pravilo. Nesvakidašnji “podvig” na radnim akcijama koji se ostvaruje “pobjedom čovjeka nad prirodom što je izvor zanosā”, odnosno “rada koji će rasti pred čovjekovim očima kao djelo umjetnika-stvaraoca i gdje će jasno osjetiti kako njegova misao i volja preobražavaju prirodu”³⁷ u standardiziranoj proizvodnji rada u tvornici nije bio moguć jer “stroj oduzima radu pečat *podviga*”.³⁸ Vjerojatno je slično mislio i akcijaš R. C. kada je na trasi kod Aleksinca na radnoj akciji izgradnje Autoputa Bratstva i jedinstva susreo:

“Tipa koji je išao iz brigade u brigadu, znači, *on je došao s jednom brigadom, ali nije išao kući s njom nego je sačekao drugu brigadu, priključio se drugoj brigadi*, pa je otišla i ova brigada, bila je mjesec dana koliko je trajala, to počinju te radne akcije od aprila pa do oktobra, *i on je radio svih tih 5-6 mjeseci*. I on je uvijek išao gol do pojasa, *a udarničku značku je na golo meso zakačio!*”³⁹

³⁵ Supek, Rudi, “Smisao jedne radne akcije”, *Naše teme*, 4-5, 1958., 535.

³⁶ Isto, 536.

³⁷ Supek, *Omladina na putu bratstva*, 29.

³⁸ Isto, 29. O nešto drugačijem podvigu, pokušaju, ako ne već dokidanja onda barem ublažavanja razlika između manualnog i “intelektualnog” rada u kontekstu višeznačja ljetnih omladinskih radnih akcija, filozof Gajo Petrović zaključuje da “Na ovim akcijama omladina kolektivno rješava relativno kompleksne radne probleme, koji zahtijevaju ne samo fizičke napore, nego i umijeće rukovanja modernim građevinskim strojevima i pun angažman intelektualnih sposobnosti. Povrh toga ovaj rad završava opipljivim rezultatom čija je društvena korist lako uočljiva. Na taj način on razvija kod omladine fizičke i duhovne sposobnosti, radne navike, smisao za život u kolektivu, svijest o mogućnosti stvaralaštva izvan oblasti “čisto” intelektualnog rada i osjećaj povezanosti sa cjelokupnom društvenom zajednicom”, Petrović, Gajo, “Odgoj i rad”, *Naše teme*, 3, 1959., 89. Iako će na drugom mjestu inzistirati i na trodi-jelnom pojmu otuđenja “čovjeka od svoje proizvodne djelatnosti, otuđenja čovjeka od prirode i otuđenja čovjeka od drugog čovjeka”, Petrović, Gajo, *Čemu “Praxis”*, Praxis, Zagreb, 1972., 174., među *Sansama razotuđenja* neće, znakovito je, tematizirati potencijal radnih akcija.

³⁹ R. C., intervju, kurziv A. M. Vrlo je sličnu situaciju, ostanka na radnoj akciji duže od predviđenog, doživjela i sedamnaestogodišnja SKOJ-evka A. H. koja je radila na pruzi

Ovakvo iznimno zalaganje nije bilo pravilo, svjedoče tome i brojni akcijaši, ali je ukazivalo na izniman zanos koji je radna akcija mogla polučiti ne samo tijekom poraća već i poslije, primjerice 1971. na akciji *Sava*:

“A jedan brigadir – G. D., on je sad negdje u Dalmaciji – on je bio proglašen peterostruki udarnik. U jedan put je dobio pet udarničkih znački na jednoj radnoj akciji – za kulturu, za informiranje, za sport i ne znam za šta je još sve bilo [...] za tamo na trasi četiri i još je nešto bilo. Bio je jako vrijedan, taj je radio non-stop.”⁴⁰

Ovi primjeri “zanosa i poleta”, gdje se prvi može definirati vremenski “dugotrajnijom ustrajnošću”, dok ovaj potonji pak djeluje kao “intenzivnija prisutnost” akcijaša od očekivanog, zasigurno su jedan od rezultata specifičnog “rada u kojem čovjek, djelujući na prirodu ili da bi djelovao na prirodu, mora djelovati na drugog čovjeka, a u naporu izvršenom na prirodu pronalaziti svoju vezu s drugim čovjekom – to je rad koji ljude zbližava a ne razdvaja”.⁴¹ Tu leži odgovor na pitanje o “iznimnosti”, odnosno kao u navedenim primjerima pomalo “pretjeranom poistovjećivanju” s ciljevima radne akcije o kojoj svjedoče nekadašnji akcijaši. Drugim riječima, otuđenje – autoanalitički termin kojim su društva socijalističkog uređenja detektirala i promišljala vlastita stanja, može se nadići *via natura*, odnosno isključivo uzimanjem u obzir odnosa proizvoda vlastite djelatnosti, drugih i prirode. Gajo Petrović je na domaćem terenu ponudio jedan od kompaktnijih uvida u taj problem:

“Ali otuđenje je fenomen koji se javlja i kod čovjeka pojedinca i u ljudskom društvu, a ne zahvaća samo ovu ili onu stranu ili aspekt čovjekova života nego cijelog čovjeka. Zato ni put k razotuđenju ne vodi ni samo preko izmjene ‘vanjskih uvjeta’ čovjekova postojanja ni samo preko izmjene njegove individualne ‘unutrašnjosti’. Razotuđenje društvenih odnosa pretpostavka je za pun razvoj neotuđenih,

Šamac – Sarajevo, no iz sasvim drugačijih razloga nego radnim entuzijazmom ponesen akcijaš: “Lijepo mi je bilo vratiti se [kući], tri mjeseca smo bili! Jer nismo mogli dobit zamjenu, nismo mogli otići jer oni nisu uspjeli skupiti drugu omladinu u brigadu pa smo morali mi ostati. Mi smo morali ostati, dok ne oforme drugu brigadu da nas zamijeni. [...] Nisam znala da ćemo ostat tako dugo, imala sam kratke hlačiće, bluzice jer je bilo ljeto, za spavanje spavaćicu, a sve se to poderalo i samo jedne sandale sam imala od obuće”, A. H., intervju.

⁴⁰ Đ. P., intervju.

⁴¹ Supek, *Omladina na putu bratstva*, 28.

slobodnih ljudskih ličnosti, a slobodne ljudske ličnosti nužna su pretpostavka za razotuđenje društvenih odnosa. *Iz ovog 'kruga' nema čisto teorijskog izlaza. Jedini je izlaz revolucionarna društvena praksa kojom ljudi mijenjajući društvene odnose mijenjaju i vlastitu prirodu. [...] Ali bilo bi pogrešno kad ne bismo vidjeli međusobnu povezanost raznih oblika samootuđenja ili kad bismo samootuđenje identificirali samo s ovim ili s onim njegovim specijalnim oblikom. Da navedemo samo jedan primjer, otuđenje čovjeka od svoje proizvodne djelatnosti, otuđenje čovjeka od prirode i otuđenje čovjeka od drugog čovjeka tri su realno različita oblika otuđenja, ali to nisu apsolutno različiti i nepovezani fenomeni, nego tri oblika čovjekova samootuđenja, tri oblika čovjekova otuđenja od sama sebe (jer se putem njih otuđuje od sebe sama kao proizvođača, od sebe sama kao prirodnog bića i od sebe sama kao društvenog bića).*"⁴²

No, pitanje je iz kojeg razloga teorijska detekcija problema otuđenja Gaje Petrovića iz 1965. ostaje odvojena od praktičnog rješenja za *alijenaciju* koje nudi Supek u *Omladini na putu bratstva*.⁴³ Takav manjak, otuđenje teorijskog problema od praktičnog rješenja kakvo se može detektirati u dijelu znanstvene produkcije ranih šezdesetih godina, govori u prilog doslovne praktične parcijalnosti omladinskih radnih akcija unatoč konstantnoj eksplicitnoj namjeri djelovanja na cjelokupnu osobnost akcijaša. Iako su to značajni i masovni infrastrukturno-antropološki projekti u kojima je do 1990. sudjelovalo "više od 2 miliona mladih Jugoslovena",⁴⁴ postulati organizacije radnih akcija ili njihovih specifičnosti nikada nisu zaživjeli kao pravilo za cjelokupnu radnu zajednicu. U svojoj ranoj poratnoj fazi ostvarenje u atmosferi "izvanrednog stanja", uz ponekad i prinudno sudjelovanje, radne su akcije naknadno organizirane kao teren omladinskog potvrđivanja *prestiza* na kojima nisu svi koji su željeli mogli sudjelovati i na kojima je, među ostalim, djelovao i selekcijski pristup.⁴⁵ Ono što je ove dvije faze organizacije akcija povezivalo jest ideja da će njihove značajke jednom u budućnosti zaživjeti kao opće pravilo.

⁴² Petrović, Čemu "Praxis", 173-174, kurziv A. M.

⁴³ Iako je Gajo Petrović 1959. napisao tekst "Odgoj i rad" objavljen u *Našim temama*, u kojem eksplicitno piše o prednostima radnih akcija, ali ne u kontekstu razotuđenja, dezalijenacije.

⁴⁴ Popović, "Omladinske radne akcije", 289.

⁴⁵ Usp. Matošević, "Omladinske radne akcije", 96-101.

Rad i upisivanje u budućnost

Avangardnost radnih akcija, činjenica da sam ih imao razloga nazvati “budućnošću u sadašnjosti”, temelji se na nekoliko rukavaca koji proizlaze iz specifične socijalističke teleologije, promišljanja i ideje o tome kakva bi destinacijska točka od socijalizma do komunizma trebala biti i kakvi bi odnosi tada morali vladati. Primjerice, Dragić Kačarević prije nego što je došao do zaključka kako “Dobrovoljni fizički rad naše omladine nije i ne može biti neki završen oblik oslobođenog rada” zauzima se za njegovu *vjesničku* i *anticipacijsku* ulogu budućeg, tek nadolazećeg, društvenog uređenja te stoga sadašnja:

“Omladina postaje radom i drugarstvom opravdani radosnik, radost slobodnog rada, epicentar mladosti i života [...]. Kroz dobrovoljni fizički rad uživajući u svakom radnom pokretu, u vlastitoj stvaralačkoj snazi i tvrdom naporu, *neprestano izgrađujući što svestraniji ljudski (misaono-emotivno-čulni) odnos prema samom sebi – čovjeku i prirodi*, preobražavajući je u društvene vrednosti i uživajući u njezinim lepotama, *omladinci angažuju, bogate i razvijaju svoju celokupnu ličnost, pa se može reći da takav je rad više nego vesnik, anticipacija budućeg svestranog oslobođenja (dezalijenacije) rada i ljudske ličnosti uopšte.*”⁴⁶

Ovo je zasigurno jedna od ideja poradi kojih je Boris Groys “militantnu modernu, bezuvjetnu vjeru u budućnost i vjerovanje u napredak”⁴⁷ mogao smjestiti u srce socijalističkih društava i zaključiti da “Ako postkolonijalni subjekt ide iz prošlosti u sadašnjost, onda poslijekomunistički subjekt korača u sadašnjosti iz budućnosti”.⁴⁸ Ipak, taj način vlastitog diskurzivnog upisivanja u budućnost, imenovanja sebe “avangardom”, “čepom za uznemirujuću budućnost”, nužno je sagledati i kao akciju koja je u svojoj srži već reakcija. Groysov će nam zaključak, interpoliramo li ga na teren radnih akcija u socijalističkoj Jugoslaviji i njezinim republikama, u tom smislu biti dvostruko vrijedan jer se na tom području (post)kolonijalnost i soci-

⁴⁶ Kačarević, Dragić, “Dobrovoljni fizički rad omladine – sekundaran proizvođan oblik oslobođena rada”, *Naše teme*, 3, 1959., 74, kurziv A. M.

⁴⁷ Rečeno drugačijim rječnikom “budućnost se kao izvor uznemirenja začepila pomoću teleoloških konstrukcija povijesti”, Habermas, Jürgen, *Filozofski diskurs moderne. Dvanaest predavanja*, Globus, Zagreb, 1988, 17.

⁴⁸ Groys, Boris, “Povratak iz budućnosti”, *Tvrđa*, 1-2, 2003., 181.

jalizam ne mogu odvojiti, oni su u uskoj uzročno-posljedičnoj vezi. Primjerice, nekadašnji omladinac s kojim sam razgovarao, kao motiv zalaganja na nekoliko akcija tijekom pedesetih godina, podcrtao je činjenicu da su u poraću, nakon *ventennia*, radili

“U toj novoj državi, za razliku od 25 godina fašizma, gdje se sad govorilo po našu. Ne znam koliko to ljudi shvaćaju, ali to je bila jedna jako velika stvar za ono vrijeme! Živjeti u takvoj državi, nezavisno od toga je li ona partizanska ili što [...]. Prema tome to je jedna jako bitna stavka, za razliku od ostalih krajeva, za nas Istrijane to je bilo nešto posebno, taj momenat, živjeti u novoj državi”.⁴⁹

Stoga prizma “povijesnosti” događaja, kroz koji se radne akcije i na njima polučeni uspjesi gotovo uvijek provlače bez da ih je protok vremena uopće morao potvrditi takvima, govori u prilog stvaranja vlastite alokronije obrnute vrijednosti, neprihvatanja ideje o sebi kao “pasivnoj žrtvi” koju drugi definira takvom.⁵⁰ Upravo suprotno, ona označava pokušaj samokonstruiranja i samopercepcije kao “avangardnih i djelatnih subjekata” smještenih na uzlazni put napretka. Korštenje kategorijom vremena kod opisivanja i prikaza načina života na Balkanu od sredine devetnaestoga stoljeća do sredine dvadesetoga od strane putopisaca, znanstvenika, novinara i diplomata, nije teško pokazati, omeđeno je idejom “povijesti koja se odvija u vremenu koje stoji, što je bit balkanske privlačnosti: tamo vrijeme prolazi sporije, život se odvija u prošlosti”⁵¹ dok je putovanje na područje Makedonije početkom prošlog stoljeća, primjerice, predstavljeno kao “vraćanje u prošlost, odnosno mogućnost da u samo jednom danu putovanja vlakom koji vodi do Beča, stižemo na Istok i u Sred-

⁴⁹ R. C., intervju.

⁵⁰ Johannes Fabian terminom alokronija pokazuje kako je uskraćivanje i poricanje istovremenosti istraživača i istraživanog u antropologiji, onoga koji proizvodi antropološki diskurs i onoga koji je objekt takvoga diskursa, jedna od značajnih konstanti proizvođenja znanja o drugome – “Ako je istina da Vrijeme pripada političkoj ekonomiji odnosa između pojedinaca, klasa i nacija, onda je konstrukcija antropološkog objekta putem vremenskih koncepata i sredstava politički čin; to je ‘Politika Vremena’ [Politics of Time]”, te stoga odnosi moći “Nigdje nisu vidljiviji, barem jednom kada ih potražimo, nego kod antropološke upotrebe Vremena kada nastoji konstruirati vlastiti objekt – divljaka, primitivnog, Drugog”. Fabian, Johannes, *Time and the Other. How Anthropology makes its Object*, Columbia University Press, New York, 2014., xxxviii, 1.

⁵¹ Luthar, Oto, Tanja Petrović, “Balkan u zapadnim turističkim vodičima: kreiranje identiteta kroz konstrukciju periferije”, *Sa bedekerom po Jugoistočnoj Evropi*, ur. Đorđe S. Kostić, SANU, Narodni muzej, Beograd, 2005., 183-184.

nji vijek”.⁵² Dakle, nužno je primijetiti upravo obrnuto kronološko upisivanje u produkciji znanstvenog i književnog diskursa ranoga socijalizma, onog koji će ne samo biti okrenut k budućnosti već sebe razumijevati društvenom avangardom ili nagovještajem budućnosti. Takva tendencija nije karakteristična isključivo za jugoslavenski socijalizam i njegov prikazivački realizam, kao ni za teren omladinskih radnih akcija jer, kako je primijetio Boris Groys u kontekstu zamjene avangardnih umjetničkih praksi soc-realizmom u Sovjetskom Savezu – potonji je okrenut prema “onome što još nije nastalo, ali što bi moralo zaživjeti, i u tome soc-realizam nasljeđuje avangardu, čije su politika i estetika identične”.⁵³ Na tom će tragu, pored citiranih Kačarevića i Supeka, žanrovski bliži sadržaju Groysova citata, Gustav Krklec, prilikom putovanja i posjeta *Mladim graditeljima* na pruži Šamac – Sarajevo, podcrtati:

“Mali vlak kojim putujemo čini nam se kao dječja igračka, *kao uskotračna prošlost, kao nešto zastarjelo i davno prošlo prema ovim obrišima, prema ovim fragmentima, koje tek naslućujemo, prema ovim gigantskim naporima, koji ne poznaju zapreka*. Naš vlak obilazi i krivuda, kotrlja se neprestance pokraj korita rijeke linijom najmanjeg otpora, dok *ova nova pruga u izgradnji ne pita za poteškoće, ne plaši se ni rijeke ni kamena, ne pravi ustupke ni prirodi ni bregovima, ne gleda na obzire iz prošlosti. Omladina gradi prugu u Budućnost, u bolji život, za široku zajednicu radnih naroda i nje se ne tiču ni prkosi pojedinaca ni inat prirode*. [...] Radoznali putnici promatraju omladince, nagingu kroz prozore, dovikuju, ali omladina ne haje ni za putnike ni za vlak, za ovaj vlak što putuje d a n a s. *Ona misli jedino na svoj vlak, na vlak, što će putovati s u t r a*, na vlak čija će pruga biti kraća, ali šira, u skladu s potrebama što nam ih vrijeme nameće. To kao i da nije gradnja nove pruge, već nova bitka za prugu, to je

⁵² Brailsford H., Noel, *Macedonia: Its Races and Their Future*, Methuen & Co, London, 1906., bez impaginacije. Primjera za alokroni prikaz kulture i načina života na području koje je tek moralo postati socijalističkom Jugoslavijom ne nedostaje: usporedi Nikočević, Lidija, *Iz etnološkog mraka. Austrijski etnografski tekstovi o Istri s kraja 19. i početka 20. stoljeća*, Zavičajna naklada Žakan Juri, Pula, 2008. Značajno je naglasiti kako se ta vrsta proizvodnje znanja proteže do današnjih dana, usporedi: Grgurinović, Ivona, “Alokronizam i spasičeljska etnografija. Michael Donley na Korčuli”, *Etnološka tribina*, 42, 2012., 153-167; Matošević, Andrea i Tea Škokić, *Polutani dugog trajanja. Balkanistički diskursi*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2014., 47-70.

⁵³ Groys, Boris. *The Total Art of Stalinism. Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and beyond*, Verso, London, New York, 2011., 51.

pravi juriš na kubike, prodor kroz stijene, pobjeda nad preprekama, jedna nova ofenziva protiv svih metoda iz prošlosti, protiv starog načina shvaćanja, za vedriji život i ljepše dane. *Dva svijeta: zakukuljena prošlost i zahuktala budućnost.*⁵⁴

Svezu rada, poleta i svijetle budućnosti vrlo slično Krklecu kodificirao je i Marijan Matković:

“Taj put uz mutnu Bosnu bio je poznati put trgovaca, pustolova i vojničkih pohoda, još prije manje od tri godine ovim se putem povlačila razbijena hitlerovska vojska šireći pljačku i palež – a danas? *Lopate, tačke – svakovrsni alat stvara gvozdenu, svijetlu cestu, kojom se svijesno i sigurno putuje u svijetlu sutrašnjicu. Zar alat? Ne: srce stvara, srce je diže, srce jedne generacije, koja je kao cvijet nade izrasla iz krvave naše nedavne stvarnosti i sada je ovdje kao mladi neukrotivi, prkosni div, čije su oči vidovito uprte u budućnost. [...]* I Mara, i Stipo, i Stevan, i Joža, svi oni imaju te oči, u kojima paluca zanos stvaralaštva i svijesna odlučnost. Nekoć, prije dva decenija, sretao si takve oči vrlo rijetko, *imali su ih samo oni, koji su iz mraka ondašnje stvarnosti, obično kroz rešetke tamnica, gledali u svijetlu budućnost. Danas hiljade imaju njihove oči, čitavo jedno pokoljenje, kojemu je suđeno da na radnim rukama nosi sretnu sutrašnjicu naše domovine.*”⁵⁵

Obzor budućeg ocrtavao se hvatanjem u koštac s prošlim “uskotračnim pogledima na svijet”, “zamotanom prošlošću”, ali i “savladavanjem opore prirode”,⁵⁶ iskustvom koje je dijalektički moralo formativno utjecati na stvaranje novih, budućnosti okrenutih, socijalističkih ljudi. Ipak, iako nas Fabian podsjeća da su “divljak i proleter u istovjetnoj poziciji vis à vis dominacije”⁵⁷ što znači da se znanje o njima, kao i politike kojima bivaju podložni proizvodi u

⁵⁴ Krklec, “Mladi graditelji”, 76-77, kurziv A. M.

⁵⁵ Matković, Marijan, “Oko Vranduka”, *Na pruzi. Zbornik radova književnika iz Hrvatske o pruzi Šamac-Sarajevo*, ur. Marijan Matković, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, 1947., 136-137, kurziv A. M.

⁵⁶ Navest ću još jedan primjer, dio iz *Pjesme vrandučkih minera* Vesne Parun: “Sluti uho brda bitku što se sprema... / I noć ustuknuvši pred Nemilom stoji / Drhće od jeze stihija golema / minerskih ruku planina se boji. // Opori momci, prut bi mogli gristi / sva čađ planina na prsa im pada. / Al struku svi znaju: oni su kursisti. Klisuri divljoj strah i trepet sada. // Div naspram divu, prkos na prkosu. / Od sraza cijeli kršni kraj ori se. / Minerska četa prvi rafal prosu, / i hrid se mače; kamen rastvori se [...]” Parun, Vesna, “Pjesma vrandučkih minera”, *Na pruzi. Zbornik radova književnika iz Hrvatske o pruzi Šamac – Sarajevo*, ur. Marijan Matković, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, 1947., 142.

⁵⁷ Duvignaud prema Fabian, *Time and the Other*, 155.

centrima moći čineći od njih tim manevrom *druge* pa navedeni gusti citati djeluju i kao korpus stvaranja drugačijeg znanja, prvenstveno proizvedenog “na domaćem jeziku i podneblju” i koje sebe kodificira, ponovimo taj važan trop, u terminima budućnosti, otvorenosti i mogućnosti. No, ipak, promjena paradigme, sada okrenute prema budućnosti uvjetovala je stvaranje vlastitih *drugosti* o koje se imala ogledati. Drugim riječima, iako se nesumnjivo radilo po mnogočemu značajnim i avangardnim projektima, diskurzivnost radnih akcija, kao i cjelokupnog onodobnog etosa unutar socijalističke ovojnice, ipak je pokretan i nekom vrstom civilizacijske kosine – odvajanjem proletera od “divljaka” – te su na njezino dno sada bili smješteni oni “skeptični”, “neradnici”, “bezzvoljni” i “prošlosti okrenuti” pojedinci poput slučaja koji je zabilježio, nanovo, Gustav Krklec:

“Na uskom bosanskom drumu negdje oko Visokog, bula s feredžom i u dimijama nateže povodac, da skloni mazgu u jarak. Ususret joj juri kamion, natovaren materijalom za prugu. Žalim, što nemam aparat, da snimim taj prizor. To je kao neki susret prošlosti i budućnosti. Kamion bezbrižno prolazi, podiže oblak prašine, a bula se uzvrpoljila, zasmetala joj feredža, uzjogunila joj se mazga. Možda bi i opsovala, ali se boji da joj prašina ne uleti u usta. Takvih je slučajeva bilo često. Tko bi ih sve pobilježio? Dabome da ima posvuda, pa i u Bosni, još ostataka ljudi staroga kova, koji gledaju ili naopako ili iz svojih uskih perspektiva. Teško im je shvatiti potrebu širokih kolosijeka. [...] slabo bi se on probijao da sluša jadikovke za dunumima, tužaljke za starim, prošlim vremenima.”⁵⁸

Ali, budući da je jedna od karakteristika moderne da svoja orijentirajuća mjerila ne preuzima po uzoru na neku drugu epohu već “*svoju normativnost mora crpsti iz sebe same*”,⁵⁹ doživljava omladinaca druge generacije krajem pedesetih godina na radnim akcijama mogli bismo nazvati “rascjepkanim kontinuitetom” jer simbol svijetle budućnosti prve generacije akcijaša – željeznicu i široke kolosijeke – smatrali su već zastarjelim “gospodarskim osmišljavanjem napretka po modelu 19. stoljeća dok je autoput predstavljao uznapredovali iskorak u procesu ‘modernizacije’ jugoslavenskoga društva 20. stoljeća”.⁶⁰ Takvu

⁵⁸ Krklec, “Mladi graditelji”, 85-86.

⁵⁹ Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, 12.

⁶⁰ M. B., intervju.

je generacijsku imagologiju “budućnosti koju su stvarali” ukorak pratila sasvim drugačija, sada naglašeno samoupravna i demokratski impostirana organizacija akcija sa snažnim ucjepljivanjem dokolice, karakteristike koja će ih pratiti do kraja Federacije čiji su konstitutivni dio činile.

Zaključak

Pitanje o *revolucionarnosti* same biti rada o kojoj se, i u uvodnom citatu ovoga poglavlja pita Vanja Sutlić, a dio odgovora nudi Peter Sloterdijk rehabilitacijom marksističke ideje o uzimanju, pored rada i kapitala, u obzir treće strane – djelatne prirode, posebno je, smatram, važno u kontekstu poratnih, ali i naknadnih radnih akcija ne samo jer se radi o masovnim projektima deklarativnog infrastrukturno-antropološkog predznaka i značaja, već i poradi njihovih uvijek dijalektičkih dosega. *Punina života* koju svakodnevni “rad” sputava, “disciplinira”, “domesticira”,⁶¹ izmještanjem iz svakodnevnice i izdizanjem na razinu vremenske i sadržajne “izvanrednosti”, na radnim je akcijama, zaključujem *cum grano salis*, omogućena i opetovanim posredništvom prirode shvaćenom izvanjskim referentom o čijoj modulaciji ovisi promjena unutrašnje *prirode* onih koji u tom procesu sudjeluju. Na taj način razumijevana, interpretirana i modelirana priroda bila je jedan od motiva imenovanja postignutih uspjeha “povijesnima”, što otvara značajno i zanimljivo pitanje politike samorazumijevanja ondašnjeg, poglavito poratnog društva u nastajanju. Nužno moram zapitati – s koje kronološke točke, iz kojeg vremenskog trenutka govore subjekti koji svoje uspjehe, postignuća i djelovanje u sadašnjosti definiraju već zabilježenima, ovjerenima u protoku vremena. Odgovor na to pitanje nudi uvid u dio specifičnog etosa ne samo “radikalne vjere u budućnost” koliko i osjećaja da je “budućnost već tu”, situaciju koju se može nazvati alokronijom obrnute vrijednosti. Zamjena diskursa “Odsutnosti Drugoga iz našega Vremena”⁶² konstruiranjem ideje sebe kao “Prvoga prisutnog u budućnosti” značio je i manjak traženja potvrde vlastitog heroizma u vanjskim, međunarodnim, arbitrima i podcrtavanje ponosa

⁶¹ Sutlić, *Praksa rada*, 68.

⁶² Fabian, *Time and the Other*, 154.

vlastitim postignućima. Oni stranci koji su tom procesu svjedočili, poput međunarodnih brigada ili naknadno proslavljenog povjesničara Edwarda Thompsona stoga su manje autoriteti potvrde, a više subjekti detekcije, veličine događaja kojima svjedoče, ali i u kojima, nije nevažno, zdušno sudjeluju. Stoga, iako se nikada, unatoč najavljivanom, nisu prometnule u općedruštveno pravilo gdje bi rad bio dobrovoljan i prožet entuzijazmom, proizvodnja i konzumacija kulture bila dostupna svima i neodvojiva od fizičkoga rada, a život kao na jedno – ili višemjesečnim boravcima, razotuđen “procesom odumiranja viška rada”,⁶³ radne akcije ipak ostaju metonimijom takve mogućnosti, a posljedično i avangardom u praktičnom dijelu lokalne povijesti emancipacijskih ideja koje nisu odustale od “velikih priča” i njihovih učinaka.

Izvori

Filmovi i emisije

Gavrin, Gustav, redatelj, *Život je naš. Ljudi s pruge*, Avala film, Beograd, 1948.

“Čovjek i vrijeme. Alija Sirotanović”, Televizija Sarajevo, Sarajevo, 1989.

Prilog iz novina

“Pismo udarnice Marije Bonaš. Kakav treba da bude udarnik”, *Glas Istre*, 13. 2. 1948., 6.

Intervjui

A. H., rođena 1929., radna akcija Šamac – Sarajevo

C. D., rođena 1935., radna akcija Lupoglav – Štalije

M. B., rođen 1938. radna akcija Autoput Bratstvo i jedinstvo

R. C., rođen 1934., radna akcija na jezeru Bajer i Autoput Bratstvo i jedinstvo

S. L., rođena 1946., radna akcija Jadranska magistrala i Sava '66.

Literatura

1. Bloch, Ernst, *Princip nada I.*, Naprijed, Zagreb, 1981.
2. Brailsford, H. Noel, *Macedonia: Its Races and Their Future*, Methuen & Co., London, 1906.
3. Fabian, Johannes, *Time and the Other. How Anthropology Makes Its Object*, Columbia University Press, New York, 2014. [1983.].
4. Franičević, Marin, “Iz zapisa s Omladinske pruge”, *Na pruzi. Zbornik radova književnika iz Hrvatske o pruzi Šamac – Sarajevo*, ur. Marijan Matković, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, 1947., 43-57.

⁶³ Kačarević, “Dobrovoljni fizički rad omladine”, 66.

5. Grgurinović, Ivona, "Alokronizam i spasiteljska etnografija. Michael Donley na Korčuli", *Etnološka tribina*, 42, 35, 2012., 153-167.
6. Groys, Boris, "Povratak iz budućnosti", *Tvrda*, 1-2, 2003., 179-183.
7. Groys, Boris, *The Total Art of Stalinism. Avant-Garde, Aesthetic Dictatorship, and beyond*, Verso, London, New York, 2011.
8. Habermas, Jürgen, *Filozofski diskurs moderne. Dvanaest predavanja*, Globus, Zagreb, 1988.
9. Jameson, Fredric, *Archeologies of the Future. The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*, Verso, London, New York, 2005.
10. Kačarević, Dragić, "Dobrovoljni fizički rad omladine – sekundaran proizvođan oblik oslobođena rada", *Naše teme*, 3, 1959., 64-74.
11. Krklec, Gustav, "Mladi graditelji", *Na pruzi. Zbornik radova književnika iz Hrvatske o pruzi Šamac-Sarajevo*, ur. Marijan Matković, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, 1947., 75-87.
12. Luthar, Oto, Tanja Petrović, "Balkan u zapadnim turističkim vodičima: kreiranje identiteta kroz konstrukciju periferije", *Sa bedekerom po Jugoistočnoj Evropi*, ur. Đorđe S. Kostić, SANU, Narodni muzej, Beograd, 2005., 177-194.
13. Matković, Marijan, "Oko Vranduka", *Na pruzi. Zbornik radova književnika iz Hrvatske o pruzi Šamac-Sarajevo*, ur. Marijan Matković, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, 1947., 133-141.
14. Matošević, Andrea i Tea Škokić, *Polutani dugog trajanja. Balkanistički diskursi*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2014.
15. Matošević, Andrea, "Omladinske radne akcije: kontinuiteti i odmaci iz iskustva akcijaša", *Traditiones*, 44, 3, 2015., 93-111.
16. Matošević, Andrea, *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalštva*, Institut za etnologiju i folkloristiku i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb i Pula, 2015.
17. Mihailović, Srećko, Grujica Spasović, *Stvaraoci neodoljivog poleta*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1980.
18. Nametak, Muhamed, "Uloga omladinskih radnih akcija u stvaranju socijalističkoga društva u Bosni i Hercegovini 1945.–1952. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 2014., 437-452.
19. Nikočević, Lidija, *Iz etnološkog mraka. Austrijski etnografski tekstovi o Istri s kraja 19. i početka 20. stoljeća*, Zavičajna naklada Žakan Juri, Pula, 2008.
20. Parun, Vesna, "Pjesma vrandučkih minera", *Na pruzi. Zbornik radova književnika iz Hrvatske o pruzi Šamac – Sarajevo*, ur. Marijan Matković, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, 1947., 141-144.
21. Petrović, Gajo, "Odgoj i rad", *Naše teme*, 3, 1959., 78-91.
22. Petrović, Gajo, *Čemu "Praxis"*, Praxis, Zagreb, 1972.
23. Popović, Dragan, "Omladinske radne akcije kao ideološki (udarnički) turizam", *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 289-313.
24. Senjković, Reana, *Svaki dan pobjeda. Kultura omladinskih radnih akcija*, Institut za etnologiju i folkloristiku i Srednja Europa, Zagreb, 2016.

25. Sloterdijk, Peter, "What Happened in the Twentieth Century? En Route to a Critique of Extremist Reason", *Cultural Politics*, 3, 3, 2007., 327-357.
26. Supek, Rudi, "Smisao jedne radne akcije", *Naše teme*, 4-5, 1958., 532-543.
27. Supek, Rudi, *Omladina na putu bratstva. Psiho-sociologija radne akcije*, Mladost, Beograd, 1963.
28. Sutlić, Vanja, *Praksa rada kao znanstvena povijest. Ogledi uz filozofijsko ustrojstvo Marxove misli*, Kulturni radnik, Zagreb, 1974.
29. Švabić, Mihajlo "Omladinske radne akcije – škola socijalističkog vaspitanja", ur. Niko Milovanović, *Revolucionarni put Partije: Šezdeset godina razvoja i borbe KPJ (SKJ) i SKOJ-a*, Komitet organizacije SKJ u JNA i Politička uprava SSNO, Split, 1979., 266-272.
30. Thompson, Edward, *The Railway. An Adventure in Construction*, British-Yugoslav Association, London, 1948.
31. Uzelac, Ilija, *Ugljenokopi Raša. Rudnici našega crnog zlata*, Društvo novinara NR Hrvatske, Zagreb, 1950.

Sažetak

U radu se kroz tri potpoglavlja analiziraju kategorije koje su posredovale stvaranju novih socijalističkih ljudi poglavito na poratnim i saveznim omladinskim radnim akcijama: utopija, dijalektika i vrijeme. Ideja "dohvatljive utopije", odnosno ostvarivanje zacrtanih infrastrukturno-antropoloških planova posredovana je gotovo u pravilu toposima među kojima se ističe onaj divlje, snažne i opasne, ali u radnoj borbi savladive prirode. Takav je odnos s prirodom, odnosno savladavanje "nepredviđenih prirodnih nepogoda" kojim je stvarano novo infrastrukturno lice zemlje, za sudionike radnih akcija imao ujedno i naglašen dijalektički rezultat jer je simultano morao mijenjati i njihovu "prirodu" čineći od akcijaša nove socijalističke ljude. Stoga će upravo dohvatljivost utopije i dijalektički dosezi akcija od njih u očima organizatora i sudionika činiti događaje čija se povijesnost i veličina ne mora nužno potvrditi protokolom vremena, što ukazuje na specifičan, prema budućnosti okrenut, doživljaj vremena i vlastite avangardnosti. Takav superioran doživljaj društva u nastajanju, značio je i manjak traženja potvrde vlastitog heroizma u vanjskim, međunarodnim, arbitrima. Oni stranci koji su tom procesu svjedočili, poput međunarodnih brigada ili naknadno proslavljenog povjesničara Edwarda Thompsona stoga su manje autoriteti potvrde, a više subjekti detekcije veličine događaja kojima svjedoče, ali i u kojima, važno je naglasiti, zdušno sudjeluju.

**“Aktivan i odgovoran proizvođač i upravljač”.
Izgradnja socijalističkoga radnika-
samoupravljača na primjeru brodogradilišta
Uljanik 1960-ih godina**

Godine 1977. u tjedniku *Vjesnik u srijedu* izišao je intervju s psihologom Mladenom Zvonarevićem u povodu objavljivanja njegove knjige *Socijalna psihologija* u kojoj je jedno poglavlje posvećeno samoupravljanju i pojedincu u samoupravnom društvu.¹ Unutar tog poglavlja autor se, pored nekoliko važnih tematskih cjelina koje se odnose na proučavanje samoupravljanja, dotaknuo i samoupravljačkog mentaliteta koji bi samoupravni socijalizam trebao razvijati kao novi socijalni mentalitet.² Nadalje, naglasio je kako bi samoupravljački mentalitet trebao biti “bitno različit od socijalnog mentaliteta ljudi u kapitalističkom svijetu, ali i od onoga u socijalističkim društvima koja nisu postavljena na samoupravne temelje”.³ Razvijanje novog mentaliteta – ili drugim riječima izgradnja i oblikovanje novog i drugačijeg mentaliteta – zahtijeva i usvajanje novih navika, stavova i odnosa među ljudima. Naposljetku, zaključio je kako je stvaranje samoupravljačkog mentaliteta dugotrajni proces koji se, pored brojnih poteškoća, u nekim dijelovima radničke klase brže razvija, dok u drugima sporije, ali “u svima teče i napreduje”.⁴

Izgradnja samoupravljačkog mentaliteta, o kojem je Mladen Zvonarević pisao i za koji je u drugoj polovici 1970-ih smatrao da se tek stvara, odnosi se upravo na stvaranje novog socijalističkog radnika-samoupravljača te se uklapa u koncept stvaranja novog

¹ “Vole samoupravljanje – ne vole samoupravlјati”, *Vjesnik u srijedu*, 11.6.1977., 15-17.

² Zvonarević, Mladen, *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Zagreb, 1985., 576.

³ Isto.

⁴ Isto, 581.

socijalističkog čovjeka. O izgradnji novog socijalističkog čovjeka “čija će svijest i osjećanja biti drukčija nego kod čovjeka kapitalizma” pisao je i Milovan Đilas u prvim poratnim godinama nazivajući to “svjesnim i organiziranim procesom”.⁵ Neposredno nakon Drugog svjetskog rata započela je obnova i izgradnja ratom razrušene zemlje, a usporedo s time i izgradnja novog društva u kojem je na važnosti dobivalo i stvaranje novog socijalističkog radnika. Riječ je o dugotrajnom procesu koji je prolazio kroz različite faze, koji su sačinjavali različiti oblici djelovanja i koji je u sebi nosio razne ciljeve, a predstavljao je usvajanje novih navika, njihovo prihvatanje i učenje novih obrazaca ponašanja. U stvaranju i oblikovanju socijalističkog radnika najvažniju je ulogu imao Savez sindikata koji je neposredno utjecao na samu radničku klasu, a njegova je uloga posebno postala važna uvođenjem samoupravljanja 1950. godine.

Britanski društveni povjesničar Eric Hobsbawm smatrao je da se klase nikada ne mogu promatrati kao nešto što je gotovo ili sadrži svoj konačni oblik, nego naprotiv da se one mijenjaju.⁶ Uzmemo li to u obzir, i radničku klasu u socijalističkoj Hrvatskoj možemo promatrati kao živu masu koja se desetljećima stvarala, oblikovala i mijenjala. U tim širim promjenama unutar radničke klase, kao jedan njihov dio, može se promatrati i način na koji se izgrađivao novi socijalistički radnik u samoupravljanju. Upravo iz ovoga proizlazi i glavno pitanje i cilj ovoga poglavlja: kako se izgrađivao i oblikovao novi socijalistički radnik-samoupravljač na primjeru studije slučaja brodogradilišta Uljanik 1960-ih godina? Drugim riječima, na koji je način samoupravljanje doprinijelo stvaranju i izgrađivanju novog socijalističkog radnika, kako je on trebao izgledati i kakve osobine je trebao imati? Odgovori na ova pitanja nastoje se dobiti spuštanjem na razinu studije slučaja u kojoj se otvara mogućnost promatranja jedne radne organizacije i načina na koji se kroz praksu i kompletno samoupravljanje stvarao radnik-samoupravljač. Konačno, rad bi trebao odgovoriti na pitanje u kojoj je mjeri izgrađen samoupravljački mentalitet u promatranom razdoblju te kako se stvaranje novog radnika uklapa u izgradnju novog socijalističkog čovjeka. U istraživanju

⁵ Đilas, Milovan, “O izgradnji novog čovjeka” (iz govora Milovana Đilasa na sastanku partijskog aktiva Druge proleterske divizije), *Kulturni radnik*, 1, listopad 1948., 1-2.

⁶ Hobsbawm, Eric, *The Worlds of Labour. Further Studies in the History of Labour*, Weinfeld and Nicolson, London, 1984., 194.

i nastojanju donošenja odgovora na ova pitanja korišteni su fondovi Vijeća Saveza sindikata Hrvatske i Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, zatim arhivsko gradivo brodogradilišta Uljanik, i to zapisnici Radničkog savjeta i Tvorničkog odbora sindikata iz 1960-ih te bilteni *Uljanik* i *Informator*. Naposljetku, potrebno je napomenuti da izgradnja novoga čovjeka-radnika predstavlja dugotrajan proces i nemoguće ga je sažeti u nekoliko godina. Stoga razdoblje koje pokriva ovaj rad pruža samo jedan manji uvid u dio te izgradnje.

Izgradnja novoga čovjeka-radnika

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, oslobađanja Jugoslavije i uspostavljanja nove komunističke vlasti započela je obnova zemlje i njena izgradnja u sklopu koje je započeo projekt sveobuhvatne industrijalizacije. Po uzoru na Sovjetski Savez pokrenut je prvi petogodišnji plan 1947. kojemu su osnovni zadaci bili obnova stradalih krajeva u ratu, prevladavanje gospodarske i tehničke zaostalosti, podizanje gospodarstva u zaostalim područjima te podizanje općeg blagostanja.⁷ Planom su bile predviđene i velike investicije u industriji, pri čemu se posebno isticalo investiranje u podizanje novih postrojenja gdje su važno mjesto zauzimale crna i obojena metalurgija te kemijska industrija, zatim ulaganje u povećanje industrijske proizvodnje, otvaranje novih rudarskih bazena i mehanizacija rudarske proizvodnje, elektrifikacija zemlje te izgradnja prometne infrastrukture.⁸ Ovakvi ambiciozni razmjeri industrijalizacije zahtijevali su brojnu radnu snagu koja je u to vrijeme u industriju uglavnom pristizala iz agrarnih sredina. Iako je u Hrvatskoj i Jugoslaviji postojala predratna radnička klasa, ona je bila malobrojna i stoga je bilo prijeko potrebno postojećoj radnoj snazi pridodati nove radnike stigle iz redova seljaštva. Premda statistički podaci, osobito u tim godinama, mogu biti neprecizni, ipak pružaju uvid u porast broja

⁷ “Zakon o provođenju petogodišnjeg plana razvitka narodne privrede Narodne Republike Hrvatske u godinama 1947.-1951”, *Narodne novine*, 61/47, 328.

⁸ Dobrivojević, Ivana, “Na radnom mestu”, *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u Jugoslaviji*, ur. Ana Panić, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd 2014., 35. Više o prvim godinama industrijalizacije Jugoslavije vidi u: Dobrivojević, Ivana, “Svi u fabrike! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945-1955.”, *Istorija 20. veka*, 2, 2009., 103-114.

zaposlenih radnika. Prema službenoj je statistici u Hrvatskoj 1945. bilo 227.748, a 1950. 475.616 zaposlenih.⁹ Zapošljavanje se nastavilo i narednih godina pa je 1960. bilo ukupno 781.247 ljudi u radnom odnosu, pri čemu je samo na industriju i rudarstvo otpadalo 290.000 radnika.¹⁰ Brojčani podaci svjedoče o stalnom ulasku novih radnika, iz uglavnom seoskih sredina, u svijet industrije, pri čemu ih se zbog nedostatka radne snage nerijetko i prisilno zapošljavalo.

O tome kakva je bila radnička klasa raspravljalo se na trećem kongresu Saveza sindikata Hrvatske (SSH) 1954. gdje je zaključeno da u radničku klasu “dolaze ljudi koji nisu vični radu industrijskog proletarijata, nisu vični ni moralnim osobinama i običajima industrijskog proletarijata”.¹¹ Radnička klasa punila se prvenstveno radnicima koji su pristizali sa sela za koje se smatralo da su glavni nositelji “negativnih težnji i sitno-vlasničkih shvaćanja”, kao i “kulturne i stručne zaostalosti” te je zaključeno da će upravo iz tih razloga sindikalne organizacije imati puno posla na ideološko-političkom preobražanju radničke klase.¹² Mjesec dana prije kongresa Saveza sindikata na sjednici komisije za idejno-odgojni rad Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske, prilikom rasprave o odgojnom radu s radnicima u radnim sredinama s velikim udjelom radnika sa sela, naglašeno je kako na takve radnike i dalje više utječe selo, a “budućnost radnika nije selo nego tvornica”.¹³ Radnička klasa bila je uglavnom sastavljena od manjeg dijela visokokvalificiranih i kvalificiranih radnika, ili onih koji se mogu zvati pravim industrijskim radnicima, i velikog dijela nekvalificiranih radnika koji su preko noći prešli iz poljoprivrede u industriju. Riječ je o tipičnu obrascu koji je tada bio karakterističan za industrijski nerazvijen dio Europe. Za takve radnike

⁹ *Statistički godišnjak Hrvatske za 1953.*, Zavod za statistiku i evidenciju, Zagreb, 1954., 86-89.

¹⁰ *Statistički godišnjak SR Hrvatske 1971.*, Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, Zagreb, 1971., 49-50.

¹¹ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1286 Vijeće Saveza sindikata Hrvatske (VSSH), 74, Materijali trećeg kongresa SSH, Rijeka, 17.-19.6.1954., Aktuelni zadaci sindikata u borbi za socijalizam.

¹² HR-HDA, 1286 VSSH, 74, Izvještaj o radu RV od II. do III. kongresa SSH, 1954.; 77; 76, Materijali trećeg kongresa SSH, Koreferat za raspravu idejno-političkog i kulturno-prosvjetnog rada sindikata Hrvatske.

¹³ HR-HDA, 1228-3, Socijalistički Savez radnog naroda Hrvatske (SSRNH), Republička konferencija 1944-1990., 1, Zapisnik Komisije za idejno-odgojni rad, 18.5.1954.

govorilo se da su jednom nogom na polju, a drugom u tvornici, a nazivali su ih polutanima ili radnicima-seljacima. Karakteriziralo ih je to da su živjeli na selu, a radili u gradu te je uz patrijarhalnu vezanost za zemljoradnju i selo nedostatak gradskih stambenih prostora bio glavni razlog njihova položaja između sela i tvornice.¹⁴

Neovisno o tome kakva je bila struktura radničke klase, izgradnja novoga društva koje je trebalo biti pravednije i bez izrabljivanja, kao i predviđena sveobuhvatna modernizacija zahtijevali su izgradnju novoga pojedinca koji bi se uklapao u to društvo. Osobito se to odnosilo na radničku klasu kojoj je bila namijenjena uloga “graditelja novog sretnog društva”, a to je podrazumijevalo i stvaranje novog socijalističkog radnika koji bi bio sposoban graditi to novo društvo.¹⁵ Pri tome je Savez sindikata, kao društveno-politička organizacija radničke klase, imao veliku ulogu u neposrednom utjecanju na radnike, a na prvom je kongresu Zemaljskog vijeća SSH 1946. naglašeno kako sindikati trebaju postati “škola za čitavu radničku klasu”.¹⁶ Nadalje, istaknuto je da, pored uobičajenih sindikalnih zadataka, odgojni rad predstavlja jednu od najvažnijih uloga zato što “u našim uslovima ovim radom stvaramo novog čovjeka, koji ne će živjeti u nekim obmanjivanjima i tješiti se kojekakvim predrasudama”.¹⁷ U prvim poratnim godinama postavljen je smjer za aktivnosti Saveza sindikata u ideološko-političkom i odgojnom radu s radničkom klasom, a konačni je cilj bio oblikovanje novog čovjeka-radnika, svjesnog graditelja socijalizma, svjesnog svojih prava i dužnosti, koji savladava poteškoće i koji ima jasnu perspektivu budućnosti.¹⁸ S tim su ciljevima 1946. u Glavnim i Zemaljskim odborima Saveza sindikata osnovani sektori za izdavački, teoretsko-predavački, kulturno-masovni, kulturno-umjetnički i fiskulturni rad

¹⁴ Dobrivojević, “Na radnom mestu”, 38; “Svi u fabrike”, 110. Više o seljacima-radnicima vidi u: Cvjetičanin, Vladimir, “Seljaci-radnici kao prijelazni društveni sloj?”, *Klasna borba i socijalna diferencijacija. Prilog istraživanju socijalne strukture jugoslavenskog društva*, ur. Stipe Pojatina, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad Vladimir Bakarić, Globus, Zagreb, 1985.

¹⁵ HR-HDA, 1286 VSSH, 6, Rezolucija Zemaljskog sindikalnog kongresa, 1946.

¹⁶ HR-HDA, 1286 VSSH, 6, Kulturno-prosvjetni rad, Referat druga Marka Belinića “Uloga i zadaci Jedinstvenih sindikata u našoj društvenoj stvarnosti”, 1946.

¹⁷ Isto.

¹⁸ HR-HDA, 1286 VSSH, 41, Komisija za kulturno-prosvjetna pitanja, Koreferat o kulturno-prosvjetnom radu, 1949.

sa zadacima izdavanja sindikalnog tiska i literature, planiranja i organiziranja tečajeva i predavanja, masovnog političkog odgoja, općeg obrazovanja i stručnog uzdizanja radnika.¹⁹

U narednim je godinama odgojni rad dobivao nove dimenzije koje su se u velikoj mjeri, osobito nakon ekonomske blokade zemalja članica Informbiroa, odnosile na mobilizaciju radnika na ostvarivanju petogodišnjeg plana. Tako je izgradnja novog radnika bila povezana s podizanjem ideološke i klasne svijesti radnih ljudi kako bi se promijenio njihov odnos prema radu i radnoj disciplini, a time se trebala olakšati i borba za izvršenje plana.²⁰ To je osobito podrazumijevalo rad s onim radnicima koji su tek ulazili u industriju i kod kojih "klasna svijest nije razvijena kao kod ostalih radnika" te koji nisu imali razvijene industrijske radne navike i nisu bili naviknuti na tvornički način rada.²¹ Ovdje je riječ o jako tankoj granici između izgradnje novog radnika i mobilizacije radnih masa na ostvarivanju zadataka plana, a u velikoj su se mjeri izgradnja i mobilizacija međusobno isprepletale i stapale jedna u drugu. U prvim su poratnim godinama u izgradnji socijalističkog radnika veliku ulogu trebale odigrati radne akcije i socijalističko takmičenje koje je prošlo kroz nekoliko razvojnih faza, a glavni je cilj bio povećanje radne produktivnosti, mobilizacija radnih masa i stvaranje kulta rada.²² Pored ideološko-odgojnog rada veliku ulogu u izgradnji novih radnika imalo je opće obrazovanje i opismenjavanje koje je organizirao Savez sindikata kao dio omasovljivanja obrazovanja i njegova približavanja radnim masama. Iako je u tome bilo mnogo nedostataka i problema, organiziranje predavanja i raznih oblika edukacijskih programa i u narednim je godinama pridonijelo opismenjivanju velikog dijela radnika i ostalih dijelova društva koji do tada nisu imali nikakva doticaja sa školskim sustavom.

¹⁹ HR-HDA, 1286 VSSH, 6, Referat: Dasović Josip "Kulturno-prosvjetni rad", 1946.

²⁰ HR-HDA, 1286 VSSH, 39, Gizdić: Referat na II. Kongresu, 1949.

²¹ HR-HDA, 1286 VSSH, 41, Komisija za kulturno-prosvjetna pitanja, Referat Ideološko-politički i kulturno-prosvjetni rad, 1949.

²² Više o socijalističkom takmičenju i udarništvu vidi u: Anić, Tomislav, *Radništvo i propaganda: "Socijalističko takmičenje" u Hrvatskoj 1945.–1952.*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010.; Matošević, Andrea, *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalaštva*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2015.

Donošenjem Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva u lipnju 1950. u Jugoslaviji je uvedeno samoupravljanje kojim je radnicima bilo zajamčeno upravljanje poduzećima preko izabраних predstavnika u radničkom savjetu i upravnom odboru. Uvođenjem samoupravljanja proces izgradnje novog socijalističkog radnika dobio je novu samoupravljačku dimenziju, a obrazovna i odgojna uloga sindikata postala je još važnija i potrebnija. Nova funkcija sindikata, koja je time postala “kompliciranija i složenija”, naglašena je i na trećem kongresu SSH-a 1954. u raspravi o izvještaju Republičkog vijeća Saveza sindikata o radu pri čemu je istaknuto kako se stupanjem na snagu Zakona o samoupravljanju promijenio i položaj radnika koji je postao proizvođač i upravljač.²³ Sindikati su svoj rad trebali usmjeriti prvenstveno na pripremanje radnika za samoupravljanje objašnjavajući im prava i odgovornosti kako bi ih mobilizirali na aktivno sudjelovanje u samoupravljanju.²⁴ Također, s obzirom na to da su radnici u zakonodavnom pogledu bili vlasnici sredstava za proizvodnju, sindikat je nastojao u radnika razvijati svijest o tome “da je sudbina njihova blagostanja isključivo u njihovim rukama” te da od njih samih ovisi u kolikoj će mjeri tu priliku iskoristiti.²⁵

Na trećem su kongresu Saveza sindikata Jugoslavije (SSJ), održanom 1955. u Sarajevu, obrazovanje i odgoj opisani kao sklop ideološkog, političkog, općeg, kulturnog, umjetničkog, stručnog, ekonomskog i fizičkog obrazovanja te su ujedno predstavljali “jedinostveni i cjeloviti sklad školskog i izvanškolskog obrazovanja i kulturnog i zabavnog života”.²⁶ Ovakav ambiciozan plan obrazovanja radnika za cilj je imao pokušaj stvaranja svestranog radnika, pri čemu se ponekad zaboravljalo na činjenicu da su radnici u većini slučajeva bili samo radnici te da je njihov ključni motiv bio dohodak, a

²³ HR-HDA, 1286 VSSH, 74, Materijali trećeg kongresa SSH, Izvještaj o radu RV od II. do III. kongresa SSH, 1954.

²⁴ HR-HDA, 1286 VSSH, 77, Materijali trećeg kongresa SSH, Diskusija druga Kardelja na plenumu SSRNJ.

²⁵ HR-HDA, 1286 VSSH, 74, Materijali trećeg kongresa SSH, Aktuelni zadaci sindikata u borbi za socijalizam.

²⁶ HR-HDA, 1286 VSSH, 81, Materijali trećeg kongresa SSH, Izvještaj o radu RV SSJ za Hrvatsku od lipnja 1954. do ožujka 1956., Osijek, 30.–31.3.1956.

manje svestranost.²⁷ Rad sindikata na obrazovanju provodio se organizirano unutar poduzeća te izvan njih, a velika pozornost posvećivala se pripremanju radnika za samoupravljanje putem ekonomskog obrazovanja.²⁸ U poduzećima se organiziraju predavanja i seminari na kojima se radnicima objašnjavalo što je to samoupravljanje, kakva su prava i obaveze samoupravnih tijela te se analizirao njihov dotadašnji rad, kao i način na koji bi samoupravljanje trebalo funkcionirati. Izvan poduzeća obrazovanje radnika provodilo se u nekoliko institucija među kojima su se najviše isticala radnička sveučilišta koja su se sredinom 1952. počela osnivati kao ustanove za dopunsko obrazovanje radničke klase.²⁹

Cilj obrazovanja bio je mobilizirati radnike za participaciju u radu samoupravnih tijela kako bi na taj način sudjelovali u izgradnji radničkog samoupravljanja i stvaranju svijesti radnika-samoupravljača, a samim time i u “ostvarenju slobodne i cjelovite ljudske ličnosti”.³⁰ Pedesetih i šezdesetih neprestano se naglašavala obrazovna i odgojna uloga sindikata, a posebno rad s organima samoupravljanja. Ovisno o društveno-gospodarskim promjenama mijenjala se i uloga sindikata, ali je u suštini ostajala orijentirana na ideološko-odgojni rad s radnicima. Međutim, predavanja, seminari i ostali oblici obrazovanja bili su slabo posjećeni jer radnici nisu bili previše zainteresirani za dodatnu edukaciju, a viša sindikalna tijela često su za takvo stanje glavnog krivca pronalazila u sindikalnim podružnicama na lokalnoj razini i u poduzećima. Na trećem se kongresu SSH kao jedna od osnovnih slabosti u radu sindikalnih organizacija ističe njihova nedovoljna orijentacija na veću aktivizaciju čitavog radnog kolektiva na rješavanju najvažnijih problema poduzeća, pri čemu se to prvenstveno odnosilo na nastojanja za uključivanjem cijelog kolektiva u upravljanje.³¹ Na devetoj skupštini SSH 1964. ističe se da je osnovna orijentacija sindikalnih organizacija u obrazovanju bila “izgrađivanje

²⁷ HR-HDA, 1286 VSSH, 84, Materijal s pete godišnje skupštine RV SSJ za Hrvatsku, 15.3.1957., Koreferat o obrazovanju radnika.

²⁸ HR-HDA, 1286 VSSH, 81, Izvještaj o radu RV SSJ za Hrvatsku od lipnja 1954. do ožujka 1956.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ HR-HDA, 1286 VSSH, 81, Materijali trećeg kongresa SSH, Izvještaj o radu RV SSJ za Hrvatsku od lipnja 1954. do ožujka 1956. godine, Osijek, 30.–31.3.1956.

svestrane ličnosti radnika”, a to je značilo “sjediniti u njemu izvršio-ca, upravljača i društvenog radnika”.³²

Samoupravljanje, Uljanik i radnici

Brodogradilište Uljanik nastalo je daleke 1856. kada je car Franjo Josip I. položio kamen temeljac pomorskog arsenala koji je trebao služiti za potrebe Austro-Ugarske ratne mornarice. Ono je od početka bilo i ostalo mjestom zaposlenja velikog broja radnika različitih porijekla, nacionalnosti, jezika i kvalifikacijskog stupnja, ali i s jednom zajedničkom značajkom. Svi su oni generacijama bili poznati pod nazivom *arsenaloti* ili u nešto suvremenijem vremenu *uljanikovci*, odnosno radnici brodogradilišta Uljanik. Također, Uljanik je u svojoj povijesti, kao i grad u kojem se nalazi, imao svojih uspona i padova, ali uvijek je bio iznimno važan motor gospodarstva i izvor zaposlenja velikom broju radnika iz Pule i njena zaleđa. Nakon Drugog svjetskog rata započelo je obnavljanje brodogradilišta koje je stradalo u savezničkim bombardiranjima, a usporedo s time započelo je i punjenje Uljanika novim radnicima koji su nadomještali one bez kojih je brodogradilište ostalo zbog ratnih stradanja ili pak zbog poratnog egzodusa. Postojećem malobrojnom kontingentu industrijskih radnika, koji su se u međuratnom razdoblju isticali izrazito razvijenom klasnom svijesću te su predstavljali glavni dio radničkog pokreta u Puli, trebalo je pridodati nove radnike. Glavni izvor radne snage u brodogradilištu već su tradicionalno predstavljali stanovnici Pule i ponajviše žitelji okolnih sela iz pulskog zaleđa. Kao i u mnogim drugim industrijskim dijelovima Jugoslavije u poratnim je godinama započelo zapošljavanje nove radne snage koja je tek trebala postati radnicima i u kvalifikacijskom i u klasnom smislu. U narednim je godinama Uljanik popunjavao svoje redove stalnim zapošljavanjem te je prema statističkim podacima iz 1947., kada je brodogradilište ponovno započelo s radom, imao 168 zaposlenih radnika, 1950. oko 2.300 radnika, 1960. oko 4.000, a deset godina

³² HR-HDA, 1286 VSSH, 1505, Materijali devete skupštine RV SSJ za Hrvatsku 26. –27. ožujka 1964., Izvještaj o radu RV sindikata Hrvatske od svibnja 1961. do ožujka 1964.; 1506, Materijali devete skupštine RV SSJ za Hrvatsku Ideološko-politički rad, obrazovanje i kultura i zadaci sindikata.

kasnije 5.900 kada se broj radnika i dalje povećava pa je sredinom 1980-ih Uljanik zapošljavao oko 7.500 radnika.³³

Nakon uvođenja samoupravljanja u Jugoslaviji ono je uvedeno i u brodogradilištu Uljanik krajem listopada 1950. kada je održana prva sjednica Radničkog savjeta na kojoj su prisustvovali svi zaposleni u brodogradilištu.³⁴ Pedesetih je samoupravljanje u brodogradilištu prolazilo kroz svoje prve razvojne faze gdje je djelovao jedan Radnički savjet na razini cijeloga Uljanika te je u tome razdoblju izabrano ukupno osam saziva Radničkog savjeta i jedanaest saziva Upravnog odbora kroz koje je prošao popriličan broj radnika.³⁵ Neovisno o broju članova samoupravnih tijela prvih deset godina samoupravljanja u Uljaniku karakterizira proces uhodavanja i traženja najboljih modela za funkcioniranje i koordinaciju RS-a i UO-a.

Početak 1960-ih u samoupravnoj strukturi Uljanika dogodile su se brojne promjene koje su trebale imati karakter daljnje decentralizacije i širenja upravljačkih prava. Prva se dogodila 1961. kada su UO i sindikalna podružnica brodogradilišta predložili donošenje odluke o osnivanju pogonskih radničkih savjeta (PRS).³⁶ U ožujku 1961. RS prihvatio je Pravilnik za rad pogonskih radničkih savjeta prema kojemu je i dalje na razini brodogradilišta djelovao Centralni radnički savjet (CRS), dok je svaki PRS upravljao svojim pogonom i za rad odgovarao CRS-u.³⁷ Prvi PRS-ovi osnovani su u Brodoodjelu, Strojogradevnom, Brodoopremnom i Elektrodjelu, a kasnije se u biltenima spominju kao Savjeti radnih jedinica (SRJ) te je njihov broj povećan već od 1964. kada su se birali i u Odjelu kapitalne izgradnje, Nabavnom sektoru, Konstrukcijskom odjelu, Prodajnom

³³ "Fragmenti iz prošlosti", *Uljanik*, 3, 1956., 5; Arhiv brodogradilišta Uljanik (ABU), Zapisnik Radničkog savjeta i Upravnog odbora, Polugodišnja bilanca, Godišnja analiza rada financijskog poslovanja 1950. godine; Iskra Josip (glavni urednik), *Uljanik*, SOOUR Brodograđevna industrija Uljanik i Turistkomerc, Zagreb, 1986.; Bilten *Uljanik*, Annual Report, posebno izdanje, 1985.

³⁴ Stanić, Igor, "Što pokazuje praksa? Primjer funkcioniranja samoupravljanja u brodogradilištu Uljanik 1961.–1968. godine.", *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 2014., 459.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto, 464.

³⁷ "Donijeta je odluka o osnivanju prvih pogonskih radničkih savjeta u našem brodogradilištu", *Uljanik*, 2-3, 1961., 15-16. U nastavku rada Centralni radnički savjet (CRS) skraćeno se naziva Radničkim savjetom (RS), što mu je bio i uobičajeni naziv u izvorima. Nazivi Pogonski radnički savjet (PRS) i Savjet radne jedinice (SRJ) koriste se za isto tijelo, ali ovisno o nazivu koji vrijedi dotične godine.

sektoru, Kadrovskom sektoru i Restoranu.³⁸ Ovom promjenom povećao se broj samoupravnih tijela unutar brodogradilišta kojim se nastojalo proširiti samoupravljanje na cijeli radni kolektiv. Druga velika promjena dogodila se 1964. kada je u skladu s Ustavom iz 1963., prozvanim poveljom samoupravljanja, usvojen Osnovni zakon o izboru radničkih savjeta i drugih organa upravljanja u radnim organizacijama.³⁹ Među brojnim novostima isticala se odredba kojom je bilo određeno da se RS-i biraju na dvije godine na način da se svake godine birala polovica od ukupnog broja članova RS-a, pri čemu se nikoga nije smjelo uzastopce birati.⁴⁰ Ova odredba značila je kontinuitet u radu Radničkog savjeta i stalnu rotaciju članova te je zasigurno doprinosila kvaliteti samoga rada tog tijela. Također, sindikalna organizacija, za razliku od prijašnjih godina, više nije samostalno predlagala kandidate za samoupravna tijela, nego su joj se priključili i zborovi radnih ljudi koji su mogli podnositi kandidatske liste. No, unatoč tomu sindikalne su organizacije i dalje imale veliku ulogu u pripremi i provođenju samih izbora. Radnički savjet i dalje je birao Upravni odbor na jednu godinu, ali pri tomu je vrlo značajna bila odredba kojom se ukinulo pravilo da tri četvrtine članova UO-a čine radnici iz neposredne proizvodnje.⁴¹ Ovo je bilo značajno za samo funkcioniranje radničkog samoupravljanja i za položaj pojedinca u samoupravnim tijelima jer je time bio otvoren ulaz u Upravni odbor stručnom i profesionalnom kadru. Izbori za RS i UO odvijali su se početkom godine nakon donošenja završnog računa, a raspisivao ih je Radnički savjet koji je i imenovao izbornu komisiju i biračke odbore.⁴²

Samoupravljačka je struktura u Uljaniku 1960-ih obuhvaćala poprilično razgranatu mrežu samoupravnih tijela koja su pokrivala cijelo poduzeće, a činili su je Centralni radnički savjet, Upravni odbor CRS-a (RS-a), pogonski radnički savjeti ili savjeti radnih jedinica, pojedine komisije RS-a i UO-a i na kraju zborovi radnika.⁴³ Također, iako rukovodstvo poduzeća formalno nije bilo dio samouprav-

³⁸ “13. lipnja biramo radnički savjet i savjete radnih jedinica”, *Uljanik*, 61, 1964., 7-11.

³⁹ “Izbori za nove organe upravljanja”, *Uljanik*, 57-58, 1964., 12.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

⁴² Isto.

⁴³ Stanić, “Što pokazuje praksa?”, 463.

ljačkih tijela, ipak je predstavljalo važan dio upravljačke strukture te je imalo poprilično jak utjecaj na funkcioniranje samoupravljanja. Njima treba pridodati i društveno-političke organizacije u Uljaniku i to organizaciju Saveza komunista u poduzeću i Tvornički odbor sindikata (TOS) koji su također imali velik utjecaj na samoupravljačku praksu. Dodaju li se ovomu još izbori za RS, UO i SRJ, potom konstituiranje samoupravnih tijela, zatim njihov rad, a nakon toga izvještavanje ostalih članova kolektiva o zaključcima, dobiva se cjelokupan, iznimno složen i razgranat sustav samoupravljanja u Uljaniku.

Važno mjesto u tom sustavu pripadalo je Tvorničkom odboru sindikata u brodogradilištu koji je, pored osnovnih i jednako značajnih zadataka koji spadaju u područje sindikalne djelatnosti, imao važnu ulogu u ideološko-odgojnom radu te je utjecao na izgradnju socijalističkog radnika. U tomu je upečatljivo bilo aktivno sudjelovanje sindikata u samoj radnoj organizaciji, prvenstveno u radu samoupravnih tijela, pripremi izbora za radničke savjete i upravni odbor te predlaganju kandidata za samoupravna tijela.⁴⁴ Sudjelovanje u razvoju samoupravljanja kroz aktivno djelovanje na usavršavanju rada RS-a i UO-a te mobilizaciji radnika za sudjelovanje u funkcioniranju tih tijela ističe se kao najvažnija obaveza TOS-a.⁴⁵ Zadaci kojima se trebala baviti sindikalna podružnica dobrim su se dijelom poklapali i s pitanjima koja su trebali rješavati RS i UO, a to je ponekad bilo korisno, međutim postojala je opasnost od poistovjećivanja sindikata s RS-om i potiskivanjem radnika unutar toga tijela, osobito u prvom desetljeću samoupravljanja.⁴⁶ Tvornički je odbor sindikata veliku pozornost posvećivao izboru radničkih savjeta, odnosno pripremi izbora te sudjelovanju u predlaganju kandidata.⁴⁷ O tome svjedoči zajednička sjednica društveno-političkih organizacija na kojoj se između ostalog raspravljalo i o izborima za radničke savjete 1962. gdje je istaknuto kako pred njima stoje veliki zadaci s obzirom

⁴⁴ HR-HDA, 1286 VSSH, 77, Materijali trećeg kongresa SSH, Uloga i mjesto sindikata u periodu društvenog samoupravljanja.; Materijali trećeg kongresa SSH, Izvještaj o radu RV od II. do III. kongresa SSH.

⁴⁵ "Neki problemi sindikalne organizacije", *Uljanik*, 2, 1955., 24.

⁴⁶ "Razvoj i uloga sindikata u brodogradilištu", *Uljanik*, jubilarni broj, 1956., 26.

⁴⁷ ABU, Zapisnici Tvorničkog odbora sindikata (TOS) 1964.–1967., Izvještaj o radu sindikalne organizacije za razdoblje XVII i XVIII skupštine, 1967.

na to da su se te godine pored Centralnog radničkog savjeta birali i pogonski radnički savjeti. Zaključeno je kako bi se trebalo voditi računa koga se bira u ta tijela te da bi trebalo nastojati birati mlade radnike, stručnjake i žene.⁴⁸ Naglasio je to sredinom 1960-ih i novoizabrani predsjednik TOS-a Mirko Đerđa, visokokvalificirani tra-ser koji je u vezi s razvojem samoupravljanja istaknuo kako sindikat treba nastojati na tome da u Radnički savjet budu birani najkvalitet-niji kadrovi te je dodao da bi u suradnji s Uljanikovim Centrom za izobrazbu kadrova trebalo organizirati seminare za članove RS-a na kojima bi slušali o osnovama iz ekonomije, poslovanja i organizacije poduzeća.⁴⁹ Organiziranje seminara na kojima bi se članovi samoupravnih tijela osposobljavali za upravljanje predstavljali su također jedan od zadataka Tvorničkog odbora sindikata kojem su posvećivali pozornost.⁵⁰ Usto, iz izvještaja o radu sindikalne organizacije u vezi s radničkim samoupravljanjem vidljivo je da je sindikat na tom polju radio na analiziranju rada samoupravnih tijela te je potom nastojao rješavati probleme u njihovu radu organizirajući seminare za samoupravljače.⁵¹ No, čini se kako takva predavanja nisu bila pretjerano uspješna s obzirom da je prisutnost članova Radničkog savjeta, za koje su predavanja i bila organizirana, bila polovična.

U ostvarivanju ciljeva sindikata, osobito u izgrađivanju novog socijalističkog radnika trebao je poslužiti tisak, i to prvenstveno tvornički tisak koji je pomagao “sindikalnim organizacijama u njihovu nastojanju da izgrade socijalistički lik radnog čovjeka”.⁵² Preko tvorničkih listova mnogi su radnici prvi put došli u susret s tiskom uopće, a mnogima je to bio i jedini materijal za čitanje. Tvorničke su novine, koje su bile u raznim oblicima, predstavljale važno sredstvo informiranja, osobito u vezi sa samoupravljanjem, društvenim standardom, poslovanjem poduzeća, radnim zakonodavstvom i svim

⁴⁸ ABU, Zapisnici TOS 1962., Zapisnik sa zajedničkog sastanka OS, TK SK, TKNO i sekretara OOSK, kao i predsjednika i tajnika sindikalnih podružnica Brodogradilišta Uljanik, 21.3.1962.

⁴⁹ “Od nas samih zavisi uspjeh”, *Uljanik*, 75-76, 1965., 10.

⁵⁰ “Značajni rezultati”, *Uljanik*, 4-5, 1960., 6.

⁵¹ ABU, Zapisnici TOS 1964–1965., Izvještaj o radu sindikalne organizacije za razdoblje XVI i XVII skupštine, 1965.

⁵² HR-HDA, 1286 VSSH, 81, Izvještaj o radu RV SSJ za Hrvatsku od lipnja 1954. do ožujka 1956., 138; HR-HDA, 1286 VSSH, 84, Materijal s pete godišnje skupštine RV SSJ za Hrvatsku, Izvještaj o radu RV SSJ za Hrvatsku od ožujka 1956. do ožujka 1957.

ostalim važnijim pitanjima.⁵³ S obzirom na namjenu i bogat sadržaj tvorničke novine predstavljaju nezaobilazan izvor za proučavanje radničke klase u socijalizmu, osobito ako je tema istraživanja studija slučaja pojedine radne organizacije. U informiranju svojih radnika brodogradilište je Uljanik imalo poprilično plodnu produkciju tvorničkih novina koje su uljanikovce obavještavale o problematici vezanoj za radna mjesta, sjednice RS-a i UO-a te njihove zaključke, društveni standard, stambenu problematiku, slobodno vrijeme, radničke aktivnosti izvan radnog mjesta, obrazovanje te brojne druge teme.⁵⁴ Ove su tiskovine od velike važnosti za poznavanje povijesti brodogradilišta u socijalističkom razdoblju. Njihovi glavni zadaci opisani su u prvom broju biltena *Uljanik* gdje se ističe njegov cilj, a to je da se svaki član brodogradilišta, čitajući ga, upozna s najvažnijim gospodarskim problemima poduzeća te da “prateći političke članke i članke iz života društvenih organizacija, u potpunosti shvati svu veličinu i značaj ostvarenja našeg današnjeg socijalističkog uređenja”.⁵⁵ Cilj rada sindikata na jačanju i proširivanju samoupravljanja bio je da svaki radnik “postane u pravom smislu riječi proizvođač i upravljač”, a unutar TOS-a bili su svjesni da je to dugotrajan zadatak koji će završiti kada taj cilj bude ostvaren.⁵⁶ Tvornički odbor sindikata isticao je kako je njihova dužnost omogućiti svakome “članu radne zajednice da se izjasni o pitanjima kojim se kreira osnovna politika poduzeća” da bi na taj način sam utjecao na svoj položaj.⁵⁷ No, postavlja se pitanje u kolikoj su mjeri ostvareni ovi ciljevi sindikata, odnosno u kojem su opsegu radnici izgrađeni kao proizvođači i upravljači u Uljaniku 1960-ih godina.

⁵³ Više o značenju tvorničkog tiska kao izvora vidi u: Archer, Rory, Goran Mušić, “Approaching the socialist factory and its workforce: considerations from fieldwork in (former) Yugoslavia”, *Labor History* (online: <http://dx.doi.org/10.1080/0023656X.2017.1244331>), 2016., 44-66.

⁵⁴ U socijalističkome razdoblju brodogradilište je izdavalo bilten *Uljanik* (1954.–1969. i 1980.–1990.), *Informator* (1963.–1990.), *Mali informator* (1973.–1990.) i *Vjesnik Uljanika* (1976.–1978.).

⁵⁵ “Povodom izlaženja biltena brodogradilišta ‘Uljanik’”, *Uljanik*, 1, 1954., 1.

⁵⁶ “Iz rada sindikata”, *Uljanik*, 55-56, 1963., 5.

⁵⁷ ABU, Zapisnici TOS 1964-1967., Izvještaj o radu sindikalne organizacije za razdoblje XVIII i XIX skupštine, 1969.

Praksa kao “najbolji seminar za članove radničkih savjeta”

Sindikati su u svome radu organizirali brojne tečajeve i seminare za obrazovanje radnika, posebno s namjerom približavanja ekonomske problematike članovima radničkih savjeta. No, puko pohadanje takvih predavanja nije bilo dovoljno da bi radnici u kratkom vremenu, ako su uopće i bili zainteresirani, savladali složenu problematiku upravljanja. Oni su na seminarima dobivali samo određena osnovna znanja koja su naknadno trebali nadograđivati u radu kao članovi samoupravnih tijela. Upravo iz tih razloga čini se da je svakodnevna praksa samoupravljanja ipak bila najbolja škola u kojoj su se članovi radničkih savjeta osposobljavali za obavljanje svojih upravljačkih zadataka.⁵⁸ Prema tome, sama praksa samoupravljanja trebala je i najviše doprinijeti izgradnji novoga socijalističkog radnika, odgovornog proizvođača i upravljača. Radničko samoupravljanje nije bilo samo rad RS-a i UO-a, nego je riječ o cijelom mehanizmu koji je trebao funkcionirati i koji je u konačnici činio samoupravno poduzeće. U sklopu njega s jedne su se strane nalazila samoupravna tijela, a s druge strane bilo je pozicionirano funkcioniranje tog mehanizma koje se odnosilo na cijeli samoupravni ciklus, od izbora, preko pripremanja i održavanja sjednica, donošenja zaključaka te na kraju raspisivanja novih izbora. Upravo tim praktičnim i aktivnim radom članovi samoupravnih tijela trebali su stjecati zajedničko iskustvo koje je skupa sa svime što se nadograđivalo oko njega trebalo poslužiti stvaranju zajedničke samoupravljačke svijesti među radnicima. U tome im je trebala poslužiti i sama spoznaja da su oni vlasnici sredstava za proizvodnju, što im je bilo zajamčeno Zakonom o samoupravljanju. Radničkim samoupravljanjem i svim njegovim reformama trebala je biti ostvarena Marxova i Engelsova ideja o predaji tvornica radnicima na upravljanje, koju su oni trebali ostvarivati preko svojih predstavnika u radničkim savjetima i upravnim odborima. Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u svoje ruke i odlučivanjem o rezultatima svojega rada radnici su se trebali osloboditi od otuđenja, a upravljanjem poduzećem trebali su se razvijati kao svestrani proizvođači i upravljači. Upravo je zbog toga izgrađivanje socijalističkog radnika-samoupravljača u velikoj mjeri ovisilo o

⁵⁸ HR-HDA, 1286 VSSH, 84, Materijal s pete godišnje skupštine RV SSJ za Hrvatsku, Koreferat o radničkom upravljanju - Radničko upravljanje u 1956. godini.

praksi samoupravljanja, odnosno o aktivnom sudjelovanju radnika u upravljanju poduzećem putem radničkog savjeta.

Od uvođenja samoupravljanja do 1964. Radnički savjet i Upravni odbor birali su se svake godine i mandat im je trajao jednu godinu. Nakon 1964. RS birao se na dvije godine, s time da se svake godine mijenjala polovica članova, dok je UO i dalje birao RS i to na jednu godinu. No prije samih izbora, nakon što bi Radnički savjet raspisao nove izbore, zakazali bi se zborovi radnika na kojima su se po pojedinim izbornim jedinicama predlagali kandidati za Radnički savjet.⁵⁹ Izbori su se održavali u pravilu u prvoj polovici godine kada su u svečanu tonu po izbornim jedinicama u brodogradilištu radnici birali svoje predstavnike za CRS i SRJ. Tako je primjerice 1968. u jedanaest izbornih jedinica brodogradilišta na izbore izašlo 4.436 radnika, što je činilo 89,18 % upisanih birača te su izabrali 25 članova koji su trebali zamijeniti polovicu Radničkog savjeta i 92 člana za Savjete radnih jedinica.⁶⁰ U izvještaju o održanim izborima naglašeno je kako su ovoga puta “u organe upravljanja ‘Uljanika’ izabrani uglavnom provjereni i sposobniji članovi kolektiva – najbolji radnici i rukovodioci”.⁶¹ Šezdesetih je kroz rad Radničkog savjeta prošlo otprilike 450 radnika, dok je u UO bilo izabrano oko 100 članova.⁶² Pridodaju li se njima i članovi savjeta radnih jedinica, broj radnika koji su bili zahvaćeni samoupravljanjem još je veći. Radnički savjeti sastojali su se od radnika iz neposredne proizvodnje, za razliku od upravnih odbora u koje su se, osobito nakon 1964., uglavnom birali članovi iz stručnog i rukovodećeg kadra. Nakon provedenih izbora na prvoj sjednici RS-a Izborna je komisija podnosila izvještaj o održanim izborima, verifikacijska je komisija potvrđivala mandat izabranim članovima RS-a, zatim se birao predsjednik Radničkog

⁵⁹ “Prijedlozi kandidata za RS”, *Informator*, 32, 1967., 1; “Raspisani izbori za Radnički savjet i Savjete radnih jedinica”, *Informator*, 72, 1968., 3; “U susret izborima”, *Informator*, 72, 1968., 1.

⁶⁰ “Konstituiran RS i UO”, *Informator*, 81, 1968., 1.

⁶¹ Isto.

⁶² “Pred izbore za RS”, *Uljanik*, 3, 1960.; “Izabrali smo novi RS”, *Uljanik*, 6, 1960.; “Rezultat izbora za nove organe upravljanja”, *Uljanik*, 6, 1962.; “Kako ćemo birati organe upravljanja”, *Uljanik*, 60, 1964.; “13. lipnja biramo radnički savjet i savjete radnih jedinica”, *Uljanik*, 61, 1964.; “Rezultati izbora za organe upravljanja”, *Informator*, 9, 1964.; “Izvještaj s održanih izbora za organe upravljanja”, *Informator*, 15, 1965.; “Rezultati izbora za članove organa samoupravljanja”, *Informator*, 33, 1967.

savjeta i njegov zamjenik, a potom i Upravni odbor te po potrebi pojedine komisije.⁶³ Time je novoizabrani Radnički savjet bio konstituiran te je mogao započeti s pripremanjem i održavanjem sjednica.

Šezdesetih Radnički je savjet godišnje održavao četrdesetak sjednica na kojima je razmatrao brojna pitanja vezana za poslovanje brodogradilišta, unutarnju organizaciju, radne uvjete, cjelokupan društveni standard te općenito pitanja vezana za radnu organizaciju i njene zaposlenike. No, pored ovih zanimljivih tema preko kojih se može analizirati sudjelovanje radnika u samoupravnoj praksi, čini se kako su one sjednice na kojima se raspravljalo o prijedlogu završnog računa posebno zanimljive, osobito zato jer predstavljaju trenutak u kojem je trebalo odlučivati o rezultatima rada. Stoga ponašanje radnika na tim sjednicama izaziva posebnu pozornost te se postavlja pitanje koliko su radnici bili aktivni i na koji su se način ponašali kao proizvođači i upravljači u prilici kada su trebali odlučivati o rezultatima svoga rada.

Sjednice na kojima se raspravljalo o prijedlogu završnog računa u pravilu su se održavale početkom svake godine, a na njima su pored članova Radničkog savjeta uglavnom bili prisutni i glavni direktor, njegov zamjenik, zatim direktori pojedinih sektora, šefovi određenih pogona, organizacijskih jedinica, računovodstva i kadrovske službe, predsjednik TOS-a i sekretar tvorničkog komiteta Saveza komunista.⁶⁴ Također, uz njih su ponekad, ovisno o potrebi, bili prisutni i predstavnici općinskih vlasti. Prijedlog je završnog računa, kao i većina drugih prijedloga, bio sastavljen u krugu stručnog rukovodstva, točnije u financijskom sektoru, a potom je bio predan radnom kolektivu na razmatranje. Nakon toga članovi Radničkog savjeta analizirali bi prijedlog zajedno sa svojim biračima po pogonima u kojima

⁶³ ABU, Zapisnik 1. sjednice, X. saziva Radničkog savjeta Uljanik, brodogradilišta i tvornice dizel motora - Pula, koji je izabran na izborima koji su održani 13. juna 1964., a raspisani 13. maja 1964. godine, 16.6.1964.

⁶⁴ ABU, Zapisnik 23. vanredne sjednice Centralnog radničkog savjeta (CRS) brodogradilišta i tvornice dizel motora Uljanik, 25.4.1962.; Zapisnik posebne sjednice RS Uljanik brodogradilišta i tvornice dizel motora - Pula, održane 24.2.1965.; Zapisnik 36. sjednice RS Brodogradilišta i tvornice dizel motora Uljanik, 21.2.1966.; Zapisnik 16. sjednice RS Uljanik brodogradilišta i tvornice dizel motora, 27.2.1968.; Zapisnik posebne sjednice RS Uljanik brodogradilišta i tvornice dizel motora, 24.2.1967.; Zapisnik 16. sjednice RS Uljanik brodogradilišta i tvornice dizel motora, 18.2.1969.

su inače radili, a potom bi sa zajedničkim prijedlozima dolazili na sjednicu Radničkog savjeta na kojoj se prijedlog trebao odobriti.⁶⁵

Na početku sjednica prvi bi govorili financijski i glavni direktor Uljanika nastojeći usmjeriti raspravu i odluke. Financijski direktor uglavnom bi govorio o poslovnim rezultatima, a u vezi s prijedlogom raspodjele obrazlagao bi pojedine stavke i naglašavao njihovu važnost.⁶⁶ Najveću ulogu imao je glavni direktor koji bi svaku sjednicu na kojoj se razmatrao završni račun započinjao na sličan način, objašnjavajući trenutnu situaciju u Uljaniku te važnost ulaganja u daljnju proizvodnju s obzirom na proizvodne planove brodogradilišta.⁶⁷ Tako je 1968. prilikom rasprave o prijedlogu završnog računa za 1967. glavni direktor Alfred Foscio sjednicu RS-a otvorio ovim riječima: “kada budete diskutirali o prijedlogu raspodjele čistog prihoda molio bih vas da imate u vidu potrebe za novim ulaganjima u osnovna sredstva a koja su ulaganja neophodna za izvršenje Društvenog plana za 1968. i narednih godina”.⁶⁸ Nakon njih riječ bi po potrebi uzimali rukovodioci ostalih odjela ili predstavnici društveno-političkih organizacija kada bi uglavnom obrazlagali nužnost investiranja u daljnju proizvodnju i u pojedine pogone. Tvornički odbor sindikata se, iako je uglavnom bio na strani rukovodećih tijela, uglavnom zalagao za investiranje u društveni standard i osobito za rekreaciju radnika.⁶⁹

Kada bi članovi stručnog rukovodstva završili sa svojim izlaganjima, predsjednik Radničkog savjeta otvarao bi raspravu i tada bi se obično stvarala dva tabora. S jedne su strane bili članovi Radničkog savjeta koji su u svojim izlaganjima u ime svojih birača iz pogona uglavnom zahtijevali raspodjelu čistog prihoda na ime povećanja plaća, dok su s druge strane stručni rukovodioci na čelu s direktorom nastojali tijekom izdvajanja preusmjeriti na veća ulaganja u

⁶⁵ ABU, Zapisnik 23. vanredne sjednice CRS brodogradilišta i tvornice dizel motora Uljanik, 25.4.1962.

⁶⁶ ABU, Zapisnik 36. sjednice Radničkog savjeta Brodogradilišta i tvornice dizel motora Uljanik, 21.2.1966.

⁶⁷ ABU, Zapisnik posebne sjednice Radničkog savjeta Uljanik brodogradilišta i tvornice dizel motora, 24.2.1965

⁶⁸ ABU, Zapisnik 16. sjednice Radničkog savjeta Uljanik brodogradilišta i tvornice dizel motora, 27.2.1968.

⁶⁹ ABU, Zapisnik 36. sjednice Radničkog savjeta Brodogradilišta i tvornice dizel motora Uljanik, 21.2.1966.

proizvodnji. O tome kakve su se rasprave vodile, svjedoči zapisnik sa sjednice iz 1965. kad se već na početku sjednice, nakon izlaganja financijskog direktora, žustro raspravljalo o tome hoće li se donijeti rješenje o konačnoj raspodjeli čistog prihoda na fondove i osobne dohotke ili će se diskusija ograničiti na donošenje odluke samo o raspodjeli čistog prihoda na osobne dohotke i djelomično na fondove, što je ujedno bio i prijedlog Upravnog odbora i time bi dio sredstava ostao neraspoređen.⁷⁰ Također, UO je u vezi s osobnim dohocima predložio da se iz sredstava čistog prihoda isplati kao saldo zarade za 1964. 50 % od jedne dvanaestine ukupnih godišnjih primanja. Dio Radničkog savjeta bio je za konačnu raspodjelu svih sredstava i 75 % ukupnih godišnjih primanja, dok je ostatak prisutnih, i to uglavnom iz redova stručnog rukovodstva, bio za prijedlog UO-a. Djelić atmosfere na sjednici zabilježio je zapisničar koji je nakon burne rasprave na početku sjednice zabilježio: “vidjelo se da se stavovi diskutanata oprečno razlikuju”.⁷¹

U glasovanju koje je uslijedilo prihvaćen je prijedlog UO-a, ali ubrzo je uslijedila nova rasprava s brojnim komentarima za i protiv navedenog prijedloga. U jednom je trenutku Ivan Brljafa, pomoćnik glavnog direktora naglasio da treba razmišljati o potrebama za daljnjim investiranjem u proizvodnju te je upozorio članove RS-a da ukoliko više sredstava ode na osobne dohotke, utoliko će manje ostati za investicije u proizvodnju te je zaključio da samo modernizirano brodogradilište može izdržati utrku na svjetskom tržištu i da bi trebali voditi računa o višim ciljevima, a ne samo o osobnim interesima.⁷² Na ovo se nadovezao Ambrušić, član RS-a, koji je rekao da se “iz izlaganja druga Brljafe moglo zaključiti da se naše poduzeće nalazi u teškoj situaciji”, a on se s time nije slagao te je smatrao da je to “neopravdani pesimizam”.⁷³ Usto, dodao je kako je “uobičajeno kada se radi o izdvajanjima za osobne dohotke uveličavanje teškoća” te zaključio kako njegovi birači traže izdvajanje od 100 % prosječnog jednomjesečnog osobnog dohotka. Pred kraj je sjednice predsjednik UO-a – pod utjecajem prethodne rasprave, a osobito zahtjeva za

⁷⁰ ABU, Zapisnik posebne sjednice RS, 24.2.1965.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto.

⁷³ Isto.

izdvajanjem za osobne dohotke većim od predloženih 50 % – predložio da se vezano za isplatu osobnih dohodaka isplati 75 % od jedne dvanaestine ukupnih godišnjih primanja. Nakon ovoga je uslijedilo glasovanje i RS je većinom glasova prihvatio prijedlog predsjednika UO-a, tj. isplatu u visini od 75 %. Potrebno je naglasiti da je ova sjednica na kojoj su se članovi RS-a uspjeli izboriti za povećanje postotka vezanog za visinu osobnih dohodaka bila izuzetak. Usprkos podijeljenosti u raspravama o raspodjeli prilikom glasovanja članovi RS-a uglavnom su odobravali prijedloge bez većih izmjena. Tako primjerice 1968. na sjednici o usvajanju završnog računa za 1967. gotovo da i nije bilo rasprave, a zapisnik sugerira kako su uglavnom u raspravi sudjelovali stručnjaci te je prijedlog završnog računa usvojen bez većih poteškoća⁷⁴ Također, stječe se dojam da je tijekom 1960-ih podijeljenost na sjednicama na kojima se raspravljalo o završnom računu pridonijela pronalasku nekog srednjeg rješenja koje se kretalo između nerealnog povećanja dohodaka i zadovoljavajućih investicija u daljnju proizvodnju.

Važno je napomenuti kako je prilikom sudjelovanja u raspravi samo nekolicina članova Radničkog savjeta bila aktivna i to uglavnom voditelji pojedinih pogona koji su istupali u ime svojih birača. Iako su članovi Radničkog savjeta bili najmotiviraniji za rasprave i sudjelovanje u samoupravljanju upravo onda kada se raspravljalo o plaćama, sudeći prema zapisnicima sa sjednica iz 1960-ih, na kojim se razmatrao prijedlog završnog računa, velika većina prisutnih članova nije se javljala za riječ, nego je samo sudjelovala u glasovanju. Njihova aktivnost očitovala se u razmatranjima prijedloga završnog računa s radnicima onih pogona u kojima su radili, ali na samim sjednicama nisu sudjelovali u raspravama. Razlozi njihovoj slabijoj aktivnosti mogu varirati od nedostatka motivacije do založenosti zbog prisutnosti rukovodećeg kadra i predstavnika društveno-političkih organizacija te posebno glavnog direktora. No, unatoč tomu uočljivo je kako su predstavnici rukovodećeg kadra ozbiljno shvaćali Radnički savjet i njegove članove, a to se vidjelo u njihovu detaljnom obrazlaganju prijedloga završnog računa.

⁷⁴ ABU, Zapisnik 16. sjednice Radničkog savjeta Uljanik brodogradilišta i tvornice dizel motora, 27.2.1968.

Osobito je za to bio zadužen financijski direktor koji je 1966. kada se raspravljalo o završnom računu za 1965. detaljno obrazlagao svaku stavku završnog računa. Tako je naglasio da su prilikom izdvajanja za fond zajedničke potrošnje imali u vidu postojeće programe stambene izgradnje i probleme neriješenih stambenih pitanja članova radnog kolektiva, što je zahtijevalo ubrzanje tempa stambene izgradnje.⁷⁵ Na istoj je sjednici jedan član RS-a od stručnog rukovodstva zatražio “potpuniye objašnjenje o predloženom planu investicija i stvarnim potrebama”, što mu je Valter Wruss, šef Centralne pripreme detaljno obrazložio. Naglasio je potrebu za novim ulaganjima s obzirom da su postojeća sredstva bila dotrajala te su tako mogla početi ugrožavati konkuriranje na svjetskom tržištu gdje se većina brodova plasirala. Na to se nadovezao i glavni direktor koji je također naglasio nužnost investiranja te na kraju dodao: “...želio bih vam napomenuti da o svim ovim momentima o kojima sam govorio kao i o onim o kojima je govorio Vrus i drug Matikio, vodite računa kod donošenja vaše konačne odluke o raspodjeli čistog prihoda i iznosa kojeg treba podijeliti za osobne dohotke. Ja vas sa svoje strane još jednom molim da glasate za prijedlog Upravnog odbora tj. za isplatu 50% osobnog dohotka.”⁷⁶

Zanimljivo je da je nakon ovih izlaganja uslijedilo glasovanje pri kojem je 28 članova RS-a glasovalo za 75 %, a 23 člana za 50 % jednomjesečnih prosječnih godišnjih primanja, što je bio prijedlog UO-a. Nakon glasovanja pomalo razočarani šef Centralne pripreme i financijski direktor zamolili su članove RS-a da predlože iz kojih bi stavki u završnom računu trebalo osigurati novac za povećanje osobnih dohodaka s 50 % na 75 % s obzirom na to da je “svaki planirani dinar strogo raspoređen”. U nastavku je uslijedila nova rasprava i neki članovi RS-a smatrali su “da je prijedlog Upravnog odbora trebalo bez izmjene prihvatiti”.⁷⁷ Uslijedilo je novo glasovanje te je usvojen prijedlog Upravnog odbora. Iz ovoga je vidljivo da su mnogo pozornosti poklanjali izlaganjima u kojima su nastojali dobiti naklonost većine članova Radničkog savjeta i u tome su uspijevali s obzirom na to da je s druge strane bilo manje aktivnih članova. Tako

⁷⁵ ABU, Zapisnik 36. sjednice Radničkog savjeta Brodogradilišta i tvornice dizel motora Uljanik, 21.2.1966.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

je u ovakvim okolnostima dolazilo do čudne situacije u kojoj je većina članova Radničkog savjeta stajala po strani i preuzimala ulogu arbitra, a ne aktivnih sudionika u borbi za prijedloge svojih birača. Drugim riječima, članovi su se, umjesto da budu aktivni sudionici koji se bore za svoje interese, pretvarali u puke glasače, a do toga je došlo upravo zbog njihove slabe aktivnosti u raspravama. Druga je negativnost koja je uočljiva na ovim sjednicama usmjerenost članova RS-a isključivo na povećanje dohotka, a manje ili gotovo nikako k višem cilju investiranja u daljnju proizvodnju.

Analiziranjem zapisnika sa sjednica Radničkog savjeta 1960-ih na čijem su dnevnom redu bile rasprave o prijedlozima završnih računa, kao i uvidom u ostale zapisnike sa sjednica na kojima se raspravljalo o raznim drugim pitanjima, čini se kako je radnik član Radničkog savjeta u većini slučajeva bio samo proizvođač i sudionik u samoupravljanju, a još uvijek ne u punoj mjeri proizvođač i upravljač. Analiziranjem samoupravljanja u praksi, vidljivo je kako su radnici uglavnom bili manje aktivni u radu RS-a te se njihova uloga svodila na glasače o pojedinim prijedlozima i odlukama. Do toga je dolazilo zato jer su s jedne strane radnici članovi na sjednicama bili potisnuti od strane stručnog rukovodstva, a s druge strane zbog mogućeg nedostatka motivacije za raspravu o onim temama koje ih nisu zanimale, kao i zbog slabije informiranosti o pojedinim složenijim temama. Taj je problem prepoznat još početkom 1960-ih na sjednici Komisije za društveno-ekonomski razvoj Republičke konferencije SSRNH na kojoj je zaključeno kako se u praksi pokazalo da "u organima radničkih savjeta u kojima ima veći broj stručnjaka, oni najčešće vode glavnu riječ na sjednicama organa upravljanja, postaju stvarni nosioci politike, jer se ostali članovi radničkih savjeta osjećaju u takvim slučajevima manje sposobni i sputani u iznošenju svojih stavova i mišljenju".⁷⁸ Tako se događao dvostruki proces u kojem jednim dijelom radnicima u praksi nije bilo do kraja dopušteno da se izgrade i kao proizvođači i upravljači, a drugim dijelom oni se sami za to nisu pretjerano borili. No, uzme li se u obzir praktično funkcioniranje cijelog mehanizma samoupravljanja, a ne samo

⁷⁸ HR-HDA, 1228 SSRNH, 183, Prilozi iz Zapisnika Komisije za društveno-ekonomski razvoj, 6.4.1962., O radničkom samoupravljanju (U povodu izbora za radničke savjete u 1962. godine).

rad sjednica, kao i činjenica da je tijekom 1960-ih velik broj radnika prodefilirao radom samoupravnih tijela i bio dijelom sustava, radnici su sigurno doprinosili izgradnji zajedničkog iskustva. Iako veliki dio članova Radničkog savjeta Uljanika nije aktivno sudjelovao u samoupravljanju, sama činjenica da su bili sudionici tog sustava dijelom je doprinosila izgrađivanju radnika u brodogradilištu. U konačnici radnici su bili svjesni moći koju im je davalo samoupravljanje, a to je bilo vidljivo na svim sjednicama Radničkog savjeta na kojima su se predstavnici stručnog rukovodstva trudili dobiti potvrdu određene odluke ili prijedloga.

Zaključak:

nedovršena izgrađenost radnika-samoupravljača 1960-ih

Idealan lik socijalističkoga radnika-samoupravljača trebao je objediniti odgovornog proizvođača i upravljača koji poznaje svoja prava, dužnosti i načine njihova ostvarivanja. On je trebao biti cjelovita osoba koja poznaje gospodarski i društveni sustav i koja je društveno-politički aktivna. Trebao je biti svjestan graditelj vlastite budućnosti i svojim nesebičnim radom doprinijeti izgradnji boljeg i sretnijeg društva. Na stvaranje ovakvog idealnog radnika-samoupravljača najviše je trebala utjecati sama praksa samoupravljanja, odnosno sudjelovanje u samoupravnom sustavu radne organizacije na svim razinama. Značilo je to da su radnici članovi radničkih savjeta i upravnih odbora trebali prihvaćati i usvajati nove navike i obrasce ponašanja te ih svakodnevnim praktičnim radom dodatno usavršavati. Upravo je aktivno sudjelovanje u radu samoupravnih tijela i ostvarivanje zajamčenih prava trebalo omogućiti stvaranje slobodne stvaralačke ličnosti koja u isto vrijeme i proizvodi i upravlja te na taj način odlučuje o rezultatima svojega rada. Da bi to mogao postići, radnik je trebao poznavati svoja prava i obaveze te ih na sjednicama radničkog savjeta na svim razinama provoditi u djelo. Na taj način objedinio bi svoje funkcije radnika-upravljača te sudjelovao u izgradnji vlastite budućnosti.

No, analizirajući položaj radnika i njihovu aktivnost unutar Radničkog savjeta Uljanika 1960-ih moguće je zaključiti kako je riječ o nedovršenom ili djelomičnom izgrađivanju radnika samoupravljača

u kojem su se radnici izgradili u tolikoj mjeri da su bili svjesni svojih prava u samoupravljanju, ali ih nisu u punoj mjeri ostvarivali kao aktivni upravljači nego kao pasivni sudionici. Dakako, radnici su bili skloni sustavu samoupravljanja i svemu onome što im je bilo njime zajamčeno te su se često i na to pozivali. Najbolji dokaz tomu je i primjer štrajka u brodogradilištu Uljanik 1967. koji svjedoči o dovoljno razvijenoj radničkoj svijesti jer su radnici tražili smjenu Radničkog savjeta smatrajući da je donio odluku njima na štetu.⁷⁹ Istraživanje je pokazalo da je jedan o dubljih uzroka štrajka bila devijacija u sustavu, koja bi se mogla nazvati i otuđeno samoupravljanje. Nedovršenost samoupravljanja dovodila je do polovičnog izgrađivanja radnika-samoupravljača, a uzmu li se u obzir pojedina istraživanja, čini se da se takvo stanje nije promijenilo ni 1970-ih godina. Mladen je Zvonarević u spomenutom intervjuu 1977. zaključio da su radnici bili slabo zainteresirani za preuzimanje samoupravljačkih funkcija, međutim, kao što se iz naslova da iščitati, samoupravljanje su kao sustav voljeli.⁸⁰ Izgrađivanje socijalističkog radnika-samoupravljača predstavljalo je proces koji je zahtijevao duže razdoblje te je u velikoj mjeri ovisio o praksi samoupravljanja, odnosno o položaju radnika u samoupravnome sustavu, o mjeri u kojoj je radniku bilo dopušteno da se izgradi te o njegovoj osobnoj motivaciji.

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)
1286 Vijeće Saveza sindikata Hrvatske (VSSH)
1228 Socijalistički Savez radnog naroda Hrvatske (SSRNH)

Arhiva Brodogradilišta Uljanik (ABU)
Zapisnici Radničkog savjeta, 1960.–1970.
Zapisnici Tvorničkog odbora sindikata, 1960.–1970.
Informator, Glasilo radnog kolektiva “Uljanik”, 1963.–1970.
Uljanik, bilten, 1954.–1967.

⁷⁹ Više o štrajku u Uljaniku vidi u: Stanić, Igor, “Jedan od najtežih dana u Uljaniku! – štrajk u brodogradilištu Uljanik 1967. godine”, *Problemi sjevernog Jadrana*, 15, 2016., 73–95.

⁸⁰ “Vole samoupravljanje – ne vole samoupravlјati”, *Vjesnik u srijedu*, 11.6.1977., 15–17.

Literatura

1. Anić, Tomislav, *Radništvo i propaganda: “Socijalističko takmičenje” u Hrvatskoj 1945.–1952.*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010.
2. Archer Rory, Goran, Musić, “Approaching the socialist factory and its workforce: considerations from fieldwork in (former) Yugoslavia”, *Labor History* (online: <http://dx.doi.org/10.1080/0023656X.2017.1244331>), 2016., 44-66.
3. Cvjetičanin, Vladimir, “Seljaci-radnici kao prijelazni društveni sloj?”, *Klasna borba i socijalna diferencijacija. Prilog istraživanju socijalne strukture jugoslavenskog društva*, ur. Stipe Pojatina, Centar CK SKH za idejno-teorijski rad Vladimir Bakarić, Globus, Zagreb, 1985.
4. Dobrivojević, Ivana, “‘Svi u fabrike!’ Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955.”, *Istorija 20. veka*, 2, 2009., 103-114.
5. Dobrivojević, Ivana, “Na radnom mestu”, *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u Jugoslaviji*, ur. Ana Panić, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd 2014., 32-44.
6. Đilas, Milovan, “O izgradnji novog čovjeka” (iz govora Milovana Đilasa na sastanku partijskog aktiva Druge proleterske divizije), *Kulturni radnik*, 1, listopad 1948., 1-2.
7. Hobsbawm, Eric, *The Worlds of Labour. Further Studies in the History of Labour*, Weinfeld and Nicolson, London, 1984.
8. Matošević, Andrea, *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalštva*, Institut za etnologiju i folkloristiku i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb i Pula, 2015.
9. Stanić, Igor, “Što pokazuje praksa? Primjer funkcioniranja samoupravljanja u brodogradilištu Uljanik 1961.–1968. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 2014., 453-474.
10. Stanić, Igor, “‘Jedan od najtežih dana u Uljaniku!’ – štrajk u brodogradilištu Uljanik 1967. godine”, *Problemi sjevernog Jadrana*, 15, 2016., 73-95.
11. Zvonarević, Mladen, *Socijalna psihologija*, Školska knjiga, Zagreb, ⁴1985.

Sažetak

Nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji je usporedo s obnovom i izgradnjom zemlje započeo proces izgradnje novoga društva koje je zahtijevalo i stvaranje novog socijalističkog čovjeka. U taj proces uklapa se oblikovanje novog socijalističkog radnika koji se uvođenjem samoupravljanja trebao izgraditi kao radnik-samoupravljač i u sebi objediniti ulogu proizvođača i upravljača. Pri tome je Savez sindikata, kao društveno-politička organizacija radničke klase, imao važnu ulogu u ideološko-odgojnom djelovanju. No, izgradnji

i oblikovanju radnika-samoupravljača najviše je pridonijela sama praksa samoupravljanja u radnoj organizaciji. Praćenjem tog procesa unutar jednog desetljeća i spuštanjem na razinu studije slučaja, nastoji se pružiti uvid u dio te izgradnje i odgovoriti na pitanje kako se izgrađivao i oblikovao novi socijalistički radnik-samoupravljač na primjeru brodogradilišta Uljanik 1960-ih godina. Također, cilj je ovoga rada prikazati način na koji se samoupravljanjem trebao izgraditi novi socijalistički radnik te kakve je on osobine trebao imati. U traženju odgovora na ova pitanja korišteni su izvori Vijeća Saveza sindikata Hrvatske i Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske te arhivsko gradivo brodogradilišta Uljanik (zapisnici Radničkog savjeta i Tvorničkog odbora sindikata iz 1960-ih te bilteni *Uljanik* i *Informator*).

Nacrt za povijest tiska namijenjenog radnicima: slučaj istarske radničke periodike

Novine, časopisi i bilteni tvornica, poduzeća, radnih organizacija medij su koji donedavno nije zaokupljao pretjeranu istraživačku pozornost u istraživanjima jugoslavenskog socijalizma. Ulaziti u projekt pokušavanja sustavnijeg i općenitijeg opisivanja tog tiskovnog fenomena zato predstavlja svojevrsni pionirski zadatak sa svim problemima odabira reprezentativne građe te s odabirom metodologije. U ukupnom projektu Stvaranje socijalističkog čovjeka to je istraživanje koje naizgled zahvaća rubnu pojavu, onu koja je nastajala izvan polja glavnih kulturnih i ideoloških sastavnica socijalizma te tako ostala i izvan središnjeg akademskog polja interesa. Kroz pristup ovome mediju, mogu se, međutim, iz povratnog pogleda u sustav s njegovih marginalnijih pojava iščitavati i interpretirati značajni prijeperi, pa i lomovi centra socijalističkog sustava, primjerice: problem kulturnih politika u samoupravljanju¹, afektivni odnos radnika prema radu u poduzeću² te niz drugih refleksija na povijesne prijelome s početka devedesetih³. Dakako, to je i građa iz koje se može uputiti historiografski pogled na ekonomsku povijest, a posebice za razne studije slučaja istraživanja samoupravljanja “na terenu”.⁴ Budući da je njegov sadržaj kompleksan i sloje-

¹ Vidi Koroman, Boris, “Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi u Hrvatskoj 70-ih i 80-ih godina 20. st.”, *Acta Histriae*, 3, 24, 2016., 615-642.

² Vidi Archer, Rory, Goran Musić, “Approaching the socialist factory and its workforce: considerations from fieldwork in (former) Yugoslavia”, *Labor History* (online: <http://dx.doi.org/10.1080/0023656X.2017.1244331>), 2016., 44-66.

³ Vidi Cvek, Sven, Snježana Ivčić, Jasna Račić, “Jugoslavensko radništvo u tranziciji: ‘Borovo’ 1989”, *Politička misao*, 52, 2, 2015., 7-34, usporedi i: <http://borovo1988.radnickakaprava.org/>.

⁴ Vidi Stanić, Igor, “Što pokazuje praksa? Primjer funkcioniranja samoupravljanja u brodogradilištu Uljanik 1961.–1968. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, 46, 3, 2014., 453-474.

vit, ovaj medij pruža građu za različite usmjerene analize koje, svaka prema svom presjecištu interesa, otvaraju i uvijek važno pitanje specifične metodologije. Sve su to pokazatelji da je medij novina, časopisa i biltena poduzeća slojevita, neistražena i potencijalno intrigantna građa za antropološke i povijesne studije. U projektu stvaranja socijalističkog čovjeka, ona tako presijeca silnice sustava, one koje se proizvode u njegovu središtu i one koje se odvijaju u (radnoj) svakodnevnici i doista može svjedočiti o procesima stvaranja toga čovjeka novog tipa. Stoga i nije neobičan pojačan istraživači interes koji se može primijetiti posljednjih godina.

S druge je strane ipak neobično što se o nastanku toga specifičnog i vrlo raširenog medija ne može u povijesnim izvorima pronaći koherentna priča o njihovu osnutku, sistematizaciji ili razvoju te tako izgleda da je do nastanka tiskanih medija za radnike u poduzećima i tvornicama došlo gotovo spontano. U ovome će se radu nastojati stoga ponuditi svojevrstan pregled tiskovina na uzorku koji bi mogao biti reprezentativan jer, premda lokaliziran na Hrvatsku, odnosno Istru, te na dva primjera iz Slovenije, obuhvaća i različite sektore privrede i industrije te različite povijesne okolnosti u kojima se one pokreću. Sadržajni naglasak u radu je prvenstveno na medijskoj povijesti, na pokušaju sistematiziranja razvoja ovih časopisa i novina koji u velikoj mjeri prati i tijekove spomenutih povijesnih promjena.

Građa

Građa koja u ovome radu preuzima zalag reprezentativnosti je sljedeća, nabrojena kronološki s godištim, a započinje s novinama *Raški rudar: glasilo Istarskih ugljenokopa Tupljak*, Labin, (1947.–1993.), koji je jedan od prvih primjera “tvorničkih novina” u Jugoslaviji i ovdje predstavlja granu teške industrijske privrede. Slijedi *Naš glas: Glasilo poduzeća Rivijera Poreč*, Poreč (1968.–1982.), kao primjer pretežito tercijarnog sektora, turizma, ali i kao primjer kroz koji će se često moći dobro razaznavati neke smjernice razvoja ovog medija. Usporedni primjeri iz turizma pojavljuju se razmjerno brzo, to su *Glasnik Plave lagune: List Plave lagune Poreč* (1970.–1982.), *Anita: List hotelsko turističkog poduzeća Anita*, Vrsar (1970.–1982.), sadržajno jednostavniji od lista *Naš glas*, ali dobar primjer konceptijskih

podudarnosti i širenja mreže časopisa i na manja poduzeća. Godina 1982., koja je u svim trima turističkim časopisima posljednja godina njihova izlazenja, važna je ovdje iz nekoliko razloga. Ona u početku desetljeća ekonomske krize zrcali i ekonomske procese štednje u objedinjavanju novina poduzeća u jedinstvena glasila te tako od 1982. počinje izlaziti *Adria: List udružene privrede Poreštine* (1982.) koji nastaje udruživanjem časopisa *Naš glas*, *Glasnik Plave lagune* i *Anita*. Njega nasljeđuje konceptijski dvotjednik namijenjen sada širokoj publici Poreča i okolice *Porečki glasnik: Glasilo SSRN i udruženog rada Poreštine*, (1983.–1994.). U ovom se poglavlju također prati i nova edicija biltena *Uljanik: mjesečnik SOUR-a Brodograđevna industrija, Uljanik*, Pula (1980.–1991.) koji se pojavljuje na samom početku nove, prekretničke dekade, gotovo dva desetljeća nakon što je to najveće i glavno pulsko industrijsko poduzeće ostalo bez svojeg tiskanog medija za radnike. Uz ovu radničku periodiku iz Istre, kao komplementarna građa za usporedbu, posebice s obzirom na razvijenost industrije, analizirano je nekoliko primjera slovenskih tvorničkih novina, no one su ovdje kao primjeri iz kojih je moguće povlačiti paralele i odstupanja od njih, i ne pripadaju primarnoj građi. Dva slovenska primjera uključuju sektore razvijene i inovativne industrije: *Naša smučina. Glasilo delovnega kolektiva Tovarne športnega orodja Elan, Begunje na Gorenjskem* (1961.–1980.), odnosno *Smučina: Elan* (1980.–1995.)⁵ i *Skozi ZIV TAM Glasilo Delovnega kolektiva ZIV TAM, Maribor* (časopis mariborske automobilske industrije) (1955. –1984.). Ovdje valja naglasiti i problem distribucije i dostupnosti ovih tiskovina, što vjerojatno predstavlja i jedan od razloga zašto su donedavno uspjele izbjeći analitičku istraživačku pozornost. Ove tiskovine mogu se naći u različito dostupnim i očuvanim arhivima pojedinih poduzeća, od kojih neka više i ne postoje, po različitim regionalnim i lokalnim knjižnicama pa i knjižnicama muzeja.⁶ S izuzetkom glasila *Naša smučina* te nekoliko godišta *Raškoga rudara*, one nisu digitalizirane, a stanje i broj godišta koje se mogu pronaći na dostupnim mjestima variraju te katkada valja

⁵ Danas izlazi kao *Elan Magazine* i dostupan je i u digitalnom izdanju.

⁶ Primjerice, najviše godišta novina iz Poreča i okolice može se pronaći u Zavičajnom muzeju Poreštine.

slagati mozaike od različitih godišta ili jednostavno zaključiti kako su pojedina godišta nedostupna.

Uz nabrojene novine i časopise, još je nekoliko tiskanih medija u žarištu ovoga rada. Tu se ne radi o medijima namijenjenim radnicima u pojedinom poduzeću, već o dvjema različitim tiskovinama iz dvaju različitih razdoblja. Prva obuhvaća prvih nekoliko godišta novina *Glas rada – organ Jedinstvenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Hrvatsku* koje su izlazile u Zagrebu od 1945. do 1959. a kroz čiji se sadržaj može iščitati početak koncepcije ideje medijskog obraćanja radničkoj klasi, kao i podatak o osnivanju posebnih časopisa poduzeća. Drugi časopis je mjesečnik (premda neredovitog rasporeda izlaženja) *Kulturni vjesnik. List Samoupravne interesne zajednice u oblasti kulture Općine Pula* (do 1975. *List Zajednice za kulturu općine Pula*) (1974.–1989.). Iako lokaliziran na Pulu i usmjeren na pitanja kulture na različitim razinama, ovaj časopis dijelom koncepcije u kojem se bavi kulturom u pojedinim poduzećima, te još nekim značajkama, također nudi mogućnosti analitičke usporedbe sa svim ostalim pojedinačnim tvorničkim novinama.

Izbor građe lokaliziran je na istarska poduzeća iz nekoliko razloga. Tim se načinom u prvom redu otvara mogućnost za lokalnu studiju slučaja; lokalnost i prepoznavanje elemenata lokalne povijesti, pokazat će se, čine jedan od značajnih artikulacijskih slojeva u interpretaciji pojave ovog medija. Nadalje, spomenuti problem dostupnosti i cjelovitosti radničkog tvorničkog tiska postaje lakše rješiv omeđivanjem na lokalni, odnosno regionalni tisak. Također, budući da se analiziraju novine iz različitih sektora privrede, moguće ih je valjanije komparirati ako se radi o istom području. Konačno, spomenuta recentna istraživanja radničkih novina, kao i usporedni primjeri slovenskih novina u ovoj analizi, omogućuju smislenu usporedbu pojedinih elemenata “lokalnog slučaja” s onima iz šireg jugoslavenskog konteksta.

Počeci radničkih novina u socijalizmu

Časopisi, novine i bilteni poduzeća i tvornica nisu se kao mediji pokrenuli netom nakon Drugog svjetskog rata i za ostalih povijesnih promjena 1945., već se kao godišnjica njihova osnutka tijekom

sljedećih desetljeća uzimala i obilježavala 1947. godina. Taj se obljetnički podatak može pronaći u tiskovinama analiziranim u ovome radu na više mjesta i kroz desetljeća njihova izlaženja. Među prvim, ili čak prve, odnosno novine s posebnim povlaštenim statusom, spominju se tvorničke novine *Borovo* koje počinju izlaziti upravo te godine.⁷ Obljetnica 30 godina izlaženja tvorničkih novina tako je popraćena posebnom čestitkom Josipa Broza Tita, upućenom upravo novinama kombinata Borovo, a koja je te 1977. objavljena u svim tiskovinama turističkog sektora Poreštine, analiziranim u ovom radu.

Premda podatak o godišnjici postoji, pokazalo se složenim zadatkom rekonstruirati točan način ili konkretne odluke o pokretanju tvorničkih novina. Odluka nekog relevantnog tijela nije se u ovome istraživanju uspjela pronaći, mogućnost da je donesena s pozicije Politbiroa, prateći njihove zapisnike oko 1947.,⁸ pokazala se kao krivi trag, a ni u okvirnim pozicijama Agitpropa⁹ informacije o medijima namijenjenima radnicima u poduzećima nema. Sljedeće mogućnosti uključivale su rad i djelatnosti sindikata jer je upravo sindikat, netom nakon uspostave novoga društvenog uređenja, preuzeo u novim uvjetima, u kojima klasna borba više nije bila prioritet, organizacijske i infrastrukturne okosnice i za kulturno-prosvjetni rad. Funkcija sindikata u povećanju proizvodnje i produktivnosti širila se i na njegovu “odgojnu ulogu” te je “[s]indikatski zapravo trebao postati nositelj kulturne revolucije”.¹⁰ Međutim, u pregledu odluka, programa i rezolucija Sindikata u godinama 1945.–1947. ne nailazi se na podatak o zasnivanju posebnih novina u poduzećima.¹¹

Jedini konkretan trag iz 1947. godine, iz kojeg je moguće naknadno rekonstruirati osnivanje prvih tvorničkih novina, nalazi se

⁷ Može se u detaljnom istraživanju o Borovu i o tjedniku *Borovo* naići na podatak da je to “najstariji tvornički list u bivšoj Jugoslaviji” (<http://borovo1988.radnickaprava.org/tjednik-borovo>).

⁸ Usp. Vojnović, Branislava, prir. *Zapisnici Politbiroa Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945.–1952.*, Svezak 1, 1945. –1948., Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2005.

⁹ Usp. Najbar-Agičić, Magdalena, *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

¹⁰ Radelić, Zdenko, *Sindikatski i radništvo u Hrvatskoj (1945.–1950.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012., 146.

¹¹ Isto.

u tjednim sindikalnim novinama *Glas rada*, organu Jedinствених синдиката радника и намјештеника Југославије за Хрватску. *Glas rada* pokrenut je već u lipnju 1945. i uz sindikalne novine *Rad*, koje su izlazile na saveznoj razini u Beogradu, preuzima svojevrsni monopol, sasvim u skladu s etatističko-centralističkom politikom razdoblja koja je željela kontrolu i nad distribucijom informacija radnicima. U broju *Glasa rada* iz studenog 1947. može se naići dosta štur podatak popraćen logotipima o početku izlaska nekoliko tvorničkih novina, to su: *Trudbenik* Kombinata Borovo, *Raški rudar* Istarskih ugljenokopa, *Svjetlost* Tvornice Rade Končar, *Tekstilni vjesnik* tvornice Varteks i još neke.¹² U članku "Povodom izlaska prvih brojeva tvorničkih novina" početak njihova izlaženja smješta se jednostavno u okvir "izvršenja zadataka naše petoljetke" i "uoči 30 obljetnice Velike oktobarske revolucije"¹³, čime se, u novinama koje inače obiluju političkim i pravnim podacima, ne upućuje na konkretne političke odluke iza izlaska prvih brojeva tvorničkih novina.

Budući da ni u ovom slučaju nije bilo moguće prepoznati konkretne odluke, okvirno bi priču o utemeljenju i nastanku novina tvornica i poduzeća bilo moguće rekonstruirati na ovaj način: tvorničke novine razvile su se 1947. dodatnim organiziranjem i razvojem iz zidnih tvorničkih novina kao dijela programa kulturno-prosvjetne djelatnosti sindikata. Za to postoji nekoliko indicija upravo u *Glasi rada*. Već prva Rezolucija o kulturno-prosvjetnom radu sindikata, još iz 1945., predviđa organiziranje sindikalnog tiska, kao i "zidne i usmene novine" u tvornicama i radničkim klubovima.¹⁴ Već u srpnju iste godine izlazi članak "O zidnim novinama i njihovoj ulozi",¹⁵ zatim sljedeće godine i informacija o izložbi zidnih novina u Zagrebu¹⁶, a tjedan dana nakon i opširnija kritika te izložbe. Tako se usporedo s *Glasi rada*, kao središnjim sindikalnim glasilom s kojim trebaju surađivati sve sindikalne organizacije, tijekom nekoliko godina najprije razvijaju zidne novine u pogonima, a potom i

¹² "Povodom izlaska prvih brojeva tvorničkih novina", *GR*, 13.11.1947., 7.

¹³ Isto, 7.

¹⁴ "Rezolucija o kulturno-prosvjetnom radu i sindikalnoj štampi", *GR*, 15.6.1945., 7.

¹⁵ "O zidnim novinama i njihovoj ulozi", *GR*, 13.7.1945., 5.

¹⁶ "Izložba zidnih novina Mjesnog odbora Saveza prosvjetnih radnika u Zagrebu", *GR*, 11, 14.3.1947., 5.

organizacijski složeniji mediji koju svoju radničku publiku imaju u tvornicama i poduzećima.

U ovome radu ovakva rekonstruirana linija razvoja tvorničkih novina opisana je s pozicije istraživačke prakse i logike rješavanja jednoga problema u nekoliko godina projekta, s ciljem i da se otvori istraživačko pitanje preciznijeg odgovora. Čini se da se ovako predstavljen činjenični mozaik može, međutim, uzimati kao uvodna pozicija u temi pokretanja tvorničkih novina te je na sličan način, bez ponekih detalja ovdje iznesenih, izložen i u jednom drugom članku.¹⁷

Pojava medija namijenjenih radnicima nije se razvila kao autentična ideja jugoslavenskog socijalizma, već iz različitih silnica i njihovih artikulacija koje su prethodile povijesnim promjenama 1945. godine. Glasila namijenjena radnicima imaju i svoju, doduše još u suvremenosti nedovoljno istraženu tradiciju, od primjerice međuratnog sindikalnog tjednika *Radničke novine* i drugih povremenih izdanja novina vezanih uz radnička udruženja socijalističke ili komunističke stranke. Novine u tvornicama javljaju se kao Kominternina ideja, preciznije u dokumentima iz sredine dvadesetih godina u kojima se njihovo organiziranje definira kao jedan od “zadataka partijskih ćelija”¹⁸, a i Lav Trocki u Pismu francuskim drugovima 1938. zagovara tvorničke novine kao neposredniji i jednostavniji agitacijski pristup širim slojevima radništva, zalažući se međutim i za izdavanje teorijskih komunističkih časopisa.¹⁹ U razdoblju poslije Drugog svjetskog rata, u reorganizaciji djelatnosti sindikata, u kojoj ta instanca preuzima zadatke unaprjeđenja kulture, prosvjete, posebice opismenjivanja radnika, ali i distribucije informacija, odnosno organiziranja dijela medijskih aktivnosti prema radnicima, sindikati (ili jedinstven sindikat) imaju važnu ulogu u razvoju pojave tiskanih medija u pogonima i poduzećima. Njihova organizirana struktura kojom se uspijeva doprijeti do svake radne organizacije, i s velikim

¹⁷ Usp. Koroman, “Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi”, 618-620.

¹⁸ Degras, Jane, prir., *The Communist International 1919-1943. Documents. Volume 2: 1923-1928.*, Royal Institute of International Affairs, London, 1960., 174.

¹⁹ Allen, Naomi, Breitman, George, ur., *Writings of Leo Trotsky (1937-1938)*, Pathfinder Press, New York, 1976., 155-156., usp. Koroman, “Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi”.

potencijalom zbog politički podržavanog građenja, širenja i stalnog dodatnog kvalificiranja sindikalnog kadra, s teškim putem, ali ipak konačno i definiranom sindikalnom politikom KPJ prema radnicima²⁰, igrat će značajnu ulogu u prvim razdobljima uspostavljanja radničkog medijskoga polja u socijalističkoj Jugoslaviji.

Općenito o koncepciji tvorničkih časopisa

Časopisi, novine, bilteni socijalističkih poduzeća tijekom nešto više od četiri desetljeća organiziranog izlaženja mijenjali su i prilagođavali svoje uređivačke koncepcije, o čemu će biti riječi kroz glavni dio rada, no neki su elementi i ideje podudarni i zajednički u svim časopisima i svim razdobljima. Osnovna je ideja ovih časopisa transferiranje informacija radnicima iz različitih pozicija upravljanja, odozgo prema dolje, ali je predviđeno i informiranje u horizontalnom smjeru i komunikacija koja polazi od baze prema upravljačkim strukturama. Taj posljednji smjer “davanja glasa radnicima” posebno se naglašava upravo kao smisao izlaženja radničkih novina u raznim njihovim uvodnicima od 1947. sve do kraja njihova izlaženja, međutim, svi smjerovi nisu u svim razdobljima podjednako zastupljeni. U ovim se tiskovinama tako mogu naći probrane informacije koje se odnose na važne zakonske akte, rezolucije ili cjelovite tekstove zakona, posebno u slučaju onih pravnih akata koji se izravno dotiču radnika i rada. U ponekim slučajevima, a različito u različitim časopisima i povijesnim okolnostima, mogu se pojavljivati i vijesti iz svijeta, dok se s jednakim kriterijima povijesnosti izvještava o najvažnijim događajima u zemlji, a redovito o različitim obljetnicama NOB-a ili o događajima vezanim uz Josipa Broza Tita, partijskim kongresima, glavnim sastancima sindikata i sl.

Uz ovu koncepciju transferiranja informacija odozgo, posebice u okvirima projekta samoupravljanja, ovi mediji služe i za razmjene raznovrsnih informacija unutar proizvodne organizacije rada. Jedan se dio odnosi na različite prijenose informacija s pozicija (samo) upravljačkih struktura poduzeća na različitim razinama. Od onih koji dolaze iz uprave, tj. predstavljanja planova i izvješća, financijskih i strukturnih podataka organizacija rada, pravilnika i njihovih

²⁰ Usp. Radelić, *Sindikat i radništvo u Hrvatskoj*, 135-160.

komentara, preko paralelnih i “kontrolnih” struktura upravljanja, Partije i sindikata, do participativnih horizontalnih samoupravnih modela kroz izvješća o aktivnostima i događajima na radničkom savjetu. Ova razina komunikacije u ovim medijima otvara mogućnosti za različite oblike povijesno usmjerenih istraživanja samoupravljanja jer pruža uvid u endogene procese podesne za studije slučaja i istraživanja prakse i dinamike samoupravljanja.²¹

Uz ove modele distribucije informacija, upravo prema koncepciji samoupravljanja u čijoj je ideji radnička participacija, tiskovine tvornica i poduzeća ciljano bi trebale biti medij u kojem se odvija i komunikacija na posve horizontalnoj razini te i u smjerovima odozgo prema gore. Zamišljeni su stoga kao doslovna posrednička temeljna i participativna struktura u kojoj radnici mogu i trebaju iskazivati svoje stavove i mišljenja te i na taj način sudjelovati u ukupnoj zamišljenoj mreži društvenih odnosa, oni bi trebali biti također jedno od organiziranih mjesta na kojima se “vježba samoupravljanje”. Takva usmjerenost može se u uredničkim koncepcijama prepoznati gotovo od samog početka i može je se pratiti do osamdesetih godina u kojima se novopokrenuti časopisi, ili pri promjenama uredništva, već na samom početku u uredničkim obraćanjima uvijek najprije referiraju upravo na sudjelovanje radnika:

“Dužnost je radnika da kroz svoj list iznose svoja radna iskustva i zapažanja [...] Preko lista radnici trebaju razviti i konstruktivnu kritiku, koja do sada nije razvijena u dovoljnoj mjeri, a koja je nužna. Takva će kritika imati vrlo veliku korist, jer će doprinijeti u postavljanju bolje organizacije rada i na otklanjanju nedostataka, a to znači stvarati uslove za postizanje veće proizvodnje u radu. Sve ovo znači da će “Raški rudar” moći biti i škola za naše rudare.”²²

“[...] članovi kolektiva žele biti informirani o zbivanjima iz svoje sredine i ostalih dijelova radne organizacije. Kroz istinite, ažurne i argumentirane informacije svakom se radniku omogućuje da takvo bude i njegovo samoupravno ponašanje i odlučivanje.”²³

²¹ Vidi Stanić, “Što pokazuje praksa? Primjer funkcioniranja samoupravljanja u brodogradilištu Uljanik”.

²² “Zašto izlazi ‘Raški rudar’”, *RR*, 1, 7.11.1947., 1.

²³ “Ponovno ‘Naš glas’”, *NG*, 1, 20.5.1980., 1.

Praksa ove razine komunikacije, u kojoj se u istraživanim medijima mogu iščitavati glasovi radnika, pokazuje se najzahvalnijom za različito usmjerena istraživanja, analize i interpretacije jer pruža mogućnosti pristupa svojevrsnoj etnografskoj građi o vanjskim, unutarnjim strukturama (pa i “strukturama osjećaja”) u radničkom samoupravljanju u jugoslavenskom socijalizmu. Kao podudarnu ovome tipu građe valja zasigurno izdvojiti knjigu Ivana Jakopovića *Radnici, kultura, revolucija. Razgovori s radnicima*²⁴ pri čemu, kao i u slučaju novina, valja na umu imati istraživački odmak od pročitnog i napisanog, sa svim pretpostavkama cenzure, vjerojatnije autocenzorskih postupaka, odnosno svjesne ili manje svjesne reprodukcije hegemonijskog diskurza i granica, uključujući i forme drugarske kritike.

Ove novine pokreću se unutar poduzeća i tvornica i njihov su dio, financiraju se iz ukupnog proračuna radne organizacijske jedinice, a urednici i novinari su njihovi zaposlenici (npr. u biltenu *Uljanik*), zaduženi i za druge kulturne aktivnosti, ili im je to jedan od više novinarskih poslova (npr. u *Našem glasu*), dok je mreža suradnika različito organizirana među radnicima. U prvim je godinama mrežu autora i autorskih ili prenesenih tekstova teško rekonstruirati zbog šturog impresuma, ali moguće je prepoznati djelovanje izučenih sindikalnih kadrova u proizvodnji tekstova. Uglavnom su urednici lokalni novinari ili kulturni radnici u najširem smislu, često entuzijastični pojedinci koji u lokalnoj zajednici djeluju u različitim kulturnim, medijskim i umjetničkim aktivnostima, katkad i profesionalci u kulturi. Novine, časopisi i bilteni distribuiraju se besplatno unutar poduzeća gdje se i čitaju, komentiraju i odnose kućama. Čitateljsku publiku stoga prvenstveno čine radnici i radnice, a zatim i njihove obitelji i ukućani, što je vidljivo i iz uredničkih koncepcija, ali i rudimentarne etnografije izvedene u ovome istraživanju.

Novinarske forme koje se javljaju u časopisima i novinama poduzeća slijede uobičajene novinarske obrasce uređivanja tiskovina, sa značajnom razlikom što se u analiziranom tisku pojavljuje razmjerno veća količina pravne i administrativne građe. Dominira forma različitih vijesti s različitim razina, i to od političkih do kratkih pa i tehničkih informacija iz poduzeća. Pritom su najbrojnije vijesti izravno

²⁴ Jakopović, Ivan, *Radnici, kultura, revolucija. Razgovori s radnicima*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1976.

vezane uz rad poduzeća i (samo)upravljanje, pri čemu se kao posebnost ovog tipa medija ističe i objavljivanje cjelovitih dokumenata, zakona ili pravilnika o radu, katkad i u obliku izdvojenog priloga, te njihovo naknadno tumačenje ili komentiranje. Forma intervjua sa svim razinama samoupravnog sustava, od direktora i uprave do intervjuiranja radnika, vrlo je komunikativan, jednostavan i konačno frekventan način informiranja o mišljenjima i kritikama, dobar primjer onih težnji koje se apostrofiraju u citiranim uvodnicima. Uz njih, česte su i kraće forme anketa, a u kasnijim fazama i izvješćivanja o rezultatima većih anketa u poduzećima.

Prema fizičkoj sredini novina, a posebno u njihovom drugom dijelu, novinarske forme se mijenjaju. U tome dijelu više se objavljuju reportaže (posebno one s manje političnim aktivnostima radnika u poduzeću i tvornicama, kao što su putovanja) te feljtoni. Feljtonistika se može podijeliti na profesionalnu, koja u nastavcima obrađuje neki aspekt proizvodnje bliske onoj u pogonu tvornice, ali u drugoj zemlji, te na društveno-političku, koja obrađuje neki društveni problem u zemlji ili u inozemstvu. Upravo se iz forme feljtonistike mogu iščitati i društveno-politički kontekst razdoblja, ali i njegove promjene. S tim žanrom u vezi su i posebni tekstovi koji se mogu povremeno naći u ovim tiskovinama, a pripadali bi primjerice časopisnom novinskom formatu; kratki kolumnistički tekstovi u formi razmišljanja o određenom lokalnom društvenom problemu te tekstovi različitih savjeta o organizaciji života, primjerice o zdravlju, ženskome zdravlju ili o kulturi. Sredina novina je i mjesto na kojem se može naći na različite fotovijesti, fotoreportaže, odnosno tiskane sadržaje koji su bliži vizualnim izrazima.

Na samom kraju novina gotovo je neizbježan konceptijski element daljnjeg odmaka od dominantnog ozbiljnog tona. Sadržajno, to je prostor na kojem se objavljuju različite informacije o djelovanju kulturno-umjetničkih društava u poduzeću, a posebice sportskih sekcija, odjela rekreacije, organizacije zimovanja i sl. To je i mjesto na kojem se u ponekim slučajevima objavljuje radničko stvaralaštvo, poezija, crteži, pisma i sl., dio iznimno zanimljiv za kulturološke analize. Pokazuje se gotovo kao neizbježan element koncepcije ovih tiskovina dio, no često tek samo stranica, posvećen humoru i razonodi. U tome dijelu može se naći čitav niz kratkih formi, od

humoresaka, stalnih ili prigodnih, viceva, križaljki, te vrlo četo aforizama i bliskih podžanrova. To je ujedno i najčešće mjesto na kojem se mogu naći karikature, koje uglavnom tematiziraju različite odnose u poduzeću, prelamanje zakonodavstva ili upravnih odluka na konkretan rad u poduzeću i sl. Specifičnost vezana uz karikature je i pojava maskota – likova kroz koje je moguće na humoran i satiričan način progovarati o konkretnim problemima (Šjor Adriano, Anita, Konobar Ive).

Ovakva okvirna koncepcija ovih novina može se preslikati na gotovo sve primjere analiziranih novina. Specifičnosti u pomacima u uredničkoj koncepciji otkrivaju se međutim tijekom razdoblja u kojima se događaju snažne političke i društvene promjene koje posredno utječu na dinamične prilagodbe unutar samog medija. Kako bi se pokušala usustaviti pripovijest o razvoju koncepcije novina i časopisa tvornica i poduzeća u ovome radu, slijedom analize, predlaže se okvirna razdioba po razdobljima.

Prva faza: strogost, nužnost i ugroženost (1947. – početak 1950-ih)

U ovoj ranoj fazi nakon samoga zasnivanja ovoga tiska najprisutniji je element težnja za informiranjem radnika, a posebice o pitanjima “proizvodnje rada”. Već u ovoj fazi, detaljne obavijesti o proizvodnji, o uspjesima i problemima dominiraju tvorničkim medijima; u slučaju ovoga istraživanja riječ je o *Raškome rudaru*, jednima od najstarijih tvorničkih novina uopće. I pored proklamirane propulzivnosti u smjeru otvaranja mišljenja prema radnicima, u ovome je razdoblju prepoznatljiva posebna diskurzivna usmjerenost koju je moguće iščitavati i u žanrovima intervjua s radnicima. I zbog poznatih povijesnih okolnosti, i informacije i način na koji su one posredovane, otkrivaju oblike hegemonijskog oblikovanja odozgo. Radi se u prvom redu o tome da se podaci o proizvodnji plasiraju kao primjeri općeg uspjeha novoga društva²⁵, a neuspjesi također reproduciraju i matrice o različitim općim i općedruštvenim nevoljama, odnosno delegira ih se drugima – općenitim neprijateljima. U takvoj

²⁵ Udarnici u rudniku su “cvijet i ponos naše zemlje” i sl.

konceptiji i primjerice potencijalno propulzivan i kritički žanr intervju s radnicima reproducira takav diskurz.²⁶

Također, to je sad medij u kojem dominira poseban tip “komunističkog novogovora”²⁷ s izrazitom stilskom oslonjenošću na leksičku emfazu, u čemu dominiraju izrazi: borba, neprijatelji, budnost, nedostaci, propusti, klevete, otklanjanje i sl. Riječ je o obliku nastavka diskurzivne proizvodnje revolucionarnog, ali i ratnog stanja, što proizvodi osjećaje povijesnih nužnosti djelovanja, ali i osjećaje ugroženosti toga projekta. Čak se u povodu velike nesreće u rudniku 1948. piše adresiranjem “neprijatelja” i pozivom na “disciplinu”, “budnost” i “borbu”²⁸, što svjedoči o transferu odnosa prema praktičnim problemima u sferu općedruštvenog.²⁹

Drugi važan diskurzivni i politički element ovoga razdoblja vezan je uz onodoban odnos prema pojmu rada. Kako pokazuje i Andrea Matošević u nizu svojih radova i istraživanja o toj temi, udarništvo je dominantna koncepcija odnosa prema radu u neposrednom razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, i to kao sastavni dio jugoslaven-skog prvog petogodišnjeg plana.³⁰ U *Raškome rudaru* unutar tog se okvira u ovome razdoblju izvještava o proizvodnosti u rudnicima u čemu dominiraju termini “udarništvo”, “socijalističko takmičenje”, “samoprijegoran rad” uz teme kao što su “radna disciplina” i “rušioci radne discipline”, što potvrđuje reprodukciju ideologije rada s centra kapilarno prema medijima u tvornicama, odnosno distribuciju diskurza unutar pretežito etatističkog modela.

Uz ova dva zamjetna smjera, sadržajno se može uočiti da se osim o konkretnim problemima proizvodnje u rudnicima kao jedan od

²⁶ Primjerice intervjui “Kako sam postao udarnik” i sl.

²⁷ Koristim se i terminom i metodologijom M. Czerwińskiego, usp. Czerwiński, Maciej, “Novogovor: Retorika hrvatskih komunista”, *Riječki filološki dani*, ur. Nikolina Palašić i Lada Badurina, Rijeka, 2015., 55-69.

²⁸ “Pojačanom budnošću i radnom disciplinom u borbi protiv neprijatelja”, *RR*, 4, 30.3.1948., 1.

²⁹ Taj način potvrđuje i ovaj naslov: “Ugljena prašina – neprijatelj rudara”, *RR*, 5, 15.4.1948., 2.

³⁰ Matošević, Andrea, *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalaštva*, Institut za etnologiju i folkloristiku i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb i Pula, 2015. Usporedi npr. i Matošević, Andrea, “Politika rada Pokreta za visoku produktivnost”, *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, ur. Lada Duraković i Andrea Matošević, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli i Sa(n)jam knjige u Istri, Zagreb i Pula, 2013., 103-125.

najvećih problema neprestano ističe problem obrazovanja, čak i u osnovnom obliku – u pismenosti i opismenjivanju. I taj element potvrđuje podudarnosti koncepcija tvorničkih novina s obrazovnim politikama koje provodi sindikat. Uz ovaj problem koji se poklapa s političkim pitanjima onoga vremena, moguće je povremeno naići i na vrlo specifičnu temu koja obrađuje migratorni karakter rudara³¹ s tezama o tome da “novodošli radnici u našem bazenu imaju mogućnost da se još više kulturno i politički uzdignu”³², što svjedoči i o modernitetnoj artikulaciji ekonomskih migracija u tom vremenu.

Povijesne okolnosti međutim u najvećoj mjeri određuju ovo razdoblje i one se zrcale najviše na samome sadržaju tekstova. Budući da se Rezolucija Informbiroa iz 1948. pokazuje kao najintenzivniji povijesni prijelom razdoblja, to će se najviše odraziti i na promjene sadržaja novina, posebno u smjeru izvješćivanja o vanjskopolitičkim okolnostima. Izvješćivanje o zbivanjima, politici, proizvodnji, pa i životu u SSSR-u, u godini prije Rezolucije Informbiroa bilo je uobičajena praksa, dok se nakon tog događaja vijesti mijenjaju. Nakon Rezolucije sve se više počinju objavljivati i tekstovi o drugim zemljama, primjerice i o SAD-u. Sami unutarnji događaji u Jugoslaviji ne spominju se previše, ali se tako u *Raškome rudaru* piše o “klevetničkim člancima” u stranom tisku³³ i izvještava se o protestu labinskih rudara u povodu kleveta Informbiroa³⁴. Imajući u vidu poznate okolnosti tog povijesnog događaja, razmjerno je lako iščitati svojevrsno ustručavanje od prevelikog medijskog angažmana u izvještavanjima o Rezoluciji i njezinim posljedicama.

Pomalo i očekivano, može se tako ipak u *Raškome rudaru* uočiti jedna posebnost vezana uz ove događaje, a očituje se u sasvim specifičnoj epistolarnoj novinskoj čitateljskoj formi. U broju 18 iz 1949. tako se nailazi na pokajničko pismo koje je istovremeno i način abo-liranja krivice, ali i primjer za ostale radnike, a koje započinje ovako:

“Poslije bratske pomoći, koju mi je pružila naša Partija na otklanjanju moje slabosti u koju sam zapao nakon objavljivanja rezolucije

³¹ “Prihvatimo što pravilnije novodošle radnike”, *RR*, 15, 30.10.1949., 2.

³² “Kako su prihvaćeni novi radnici”, *RR*, 16, 13.11.1949., 2.

³³ “Za klevetanje Jugoslavije služe se ‘Tass’ i ‘Unita’ vijestima međunarodne reakcije”, *RR*, 13, 10.9.1949., 4.

³⁴ “Protest labinskih rudara protiv kleveta Informbiroa”, *RR*, 16, 13.11.1949., 4.

Informbiroa, smatram svojom dužnošću, da dam na znanje svoj stav u vezi rezolucije Informbiroa...”³⁵

Druga faza: novine velikih industrijskih pogona (1950.–1960.)

U ovoj fazi nakon Rezolucije Informbiroa počinju se razaznavati neki smjerovi koji će obilježiti naredna desetljeća izlaženja ove periodike, no ona zapravo ne obiluje nekim specifičnostima, već upravo predstavlja razdoblje konsolidiranja suvremenijih novina za radnike. Ono što je očekivano jest da se u ovome razdoblju osnivaju upravo novine većih industrijskih pogona – *Raški rudar*, naravno, nastavlja izlaziti, ali se osnivaju i *Uljanik*. U primjerima za usporedbu iz Slovenije može se potvrditi da se u tom razdoblju osniva bilten Tvornice automobila iz Maribora.³⁶ Kvantiteta, veličina i usmjerenje industrijskog zamaha koincidiraju tako s osnivanjem i razvojem medija tvorničkih novina.

I dalje su u ovome razdoblju dominantne informacije o radu u tvornicama, problemima pogona, uz neku vrstu dodatka: počinju se naime, i to sve sustavnije, objavljivati tekstovi o unaprjeđenju proizvodnih procesa, o različitim tehničkim inovacijama, i to sada, s područja čitavoga svijeta.³⁷ Širenje prostora interesa, širenje referentnih prostora izvan SSSR-a značajka je čitavoga razdoblja i tako se, ipak i uz SSSR, objavljuju i tekstovi o tome kakve su prakse rudarenja ili radničkog i političkog organiziranja u SAD-u, Kini, Skandinaviji, Velikoj Britaniji.³⁸

U ovom se razdoblju mogu prepoznati promjena smjera i početak širenja tematskog raspona i raznovrsnosti novinarskih formi; različite reportaže postaju uobičajene, a sve se više, za razliku od

³⁵ “Izjava Rina Rivolia”, *RR*, 18, 29.12.1949., 4. Vidi i “Izjava Ivana Šarića”, *RR*, 15, 30.10.1949., 2.

³⁶ Premda, valja primijetiti, da nekoliko godišta *Raškog rudara* u pedesetim godinama, do travnja 1959. izlazi neredovito, u šapirografiranom izdanju. Budući da je te brojeve najteže naći, nije bilo moguće rekonstruirati razloge pada standarda u izlaženju ove tiskovine.

³⁷ U *Raškom rudaru* se od 1959. pojavljuje rubrika “Iskustva iz inozemstva i noviteti u rudarstvu”.

³⁸ Primjerice: “Utisci sa puta po Austriji”, *RR*, 1.9.1954. [nije paginirano u šapirografiranom izdanju]; “Radničko upravljanje u skandinavskim zemljama”, *RR*, 1.7.1959.: 4, 5.; “Upravljanje poduzećima u kapitalizmu”, *RR*, 1.8.1959., 3. (U rubrici “Upoznajmo se i s time”); “Kako se kopa ugljen u SAD?”, *RR*, 1.9.1959., 11.

osjećaja strogosti i nužnosti djelovanja prethodnoga razdoblja, piše i o slobodnom vremenu, razonodi, filmovima, sportu i sportskim aktivnostima te o rekreaciji. Javljaju se i tekstovi namijenjeni populaciji široj od one radničke, tekstovi za mlade, djecu (različiti oblici “dječjeg kutka”³⁹) te savjeti o zdravlju i kućanstvu. Tako se u ovome razdoblju novine nastoje profilirati i kao medij zajednice koji se sada obraća i obiteljima radnika. Sve to povlači i promjene u stilu pisanja, od diskurzivne strogosti prelazi se na neutralnije modele formiranja tekstova, a posebice naslova, “komunistička retorika” pomalo oslabljuje te tekstovi⁴⁰ postaju sadržajno informativniji pa se prelazi i na časopisne i ležernije teme, načine pisanja i oblikovanje tekstova. Pojavljuju se i prve ankete koje ispituju interese radnika, a u konačnici, medij uspijeva i u svojoj proklamiranoj nakani – snažnijoj (i iskrenijoj) komunikaciji s čitateljima.

Potkraj ovoga razdoblja javljaju se tako i sasvim komunikacijski opušteniji tekstovi; humor⁴¹, a ubrzo i satira postaju neizbježni dijelovi pojedinih brojeva novina, no zbog nekoliko drugih razloga o njima će se pisati u sljedećoj fazi.

Treća faza: konsolidacija samoupravljanja – samoupravne novine (1960.–1980.)

I ova faza koincidira s nekoliko silnica povijesnih promjena. Ustavna, pravna i politička konsolidacija samoupravljanja kao jedinstvenog i posebnog modela organizacije cjelokupnog društva te doba “daljnjih reformi”, “demokratizacije” pa i “ograničene liberalizacije”⁴² u šezdesetim godinama neke su od tih povijesnih silnica. Gledano uže, unutar analizirane građe, šezdesete su godine kada se osniva nekoliko

³⁹ Rubrika “Dječji kutić” pokreće se u *Raškome rudaru* uz poziv djeci da u njoj sudjeluju zajedno s odgojiteljima, učiteljima i nastavnicima (RR, 15.12.1959., 13).

⁴⁰ U odnosu prema primjerima iz prethodnog razdoblja, razlika u pomaku k neutralnosti stila je jasna. Samo nekoliko primjera naslova koji adresiraju probleme ili uspjehe: “Riješen problem pogonskog goriva”, RR, 1.11.1959., 7; “Požar”, RR, 15.12.1959., 12. (požar u rudniku koji se dogodio koju godinu prije predstavljen je u formi priče); “Izvršen je godišnji plan od 820.000 tona”, isto, 1.

⁴¹ U ovome konkretnom istraživanju to ima veze s pokretanjem izdavanja ambiciozno obnovljenih novina *Raški rudar* 1959. nakon nekoliko neredovitih godina šapirografiranih izdanja.

⁴² Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918–2008.*, EPH, Liber, Zagreb, 2008., 507-519.

novina poduzeća koji obuhvaćaju sekundarni, a posebno tercijarni sektor. *Naš glas* počinje izlaziti 1968. a *Anita* i *Glasnik Plave lagune* 1970. i ti mediji u ovoj građi predstavljaju granu turizma u ovome razdoblju. Komparativni primjer iz SR Slovenije odnosi se na šapirografiranu tiskovinu *Naša smučina* Tvornice skija Elan koja počinje izlaziti još 1961. godine. No također, nije samo riječ o tome da tercijarni sektor usluga dobiva svoje medije, već dijelovi tercijarnog sektora, posebno turizam, usluge i kultura postaju sada i česte teme ovih novina.

Samoupravljanje svoj značajan okvir dobiva Ustavom SFRJ iz 1963. godine, a u tim procesima prebacivanja odgovornosti, politika i odluka s centralne države na pojedinačna poduzeća i raspon tema vezanih uz poduzeća povećava se te obuhvaća različite aspekte svakodnevnoga života. Kroz tu bi prizmu valjalo promatrati i širenje tema u ovim tiskovinama – zamjetno je veći broj tema posvećenih pitanjima organizacije i unutarnjeg upravljanja poduzećima, kao i onih koja se odnose na sudjelovanje radnika u tim procesima. Otvaraju se i teme socijalnih politika u poduzećima, skrbi o invalidima ili umirovljenicima, pitanja organizacije zdravstva, a velik je dio većih tekstova sada posvećen i stambenoj politici.

Posebice od sedamdesetih godina kao tema ovih novina ulazi i turizam kroz različite reportaže, članke sa savjetima ili fotovinjete koji nalaze sada prostora u novinama za radnike. Refleks je to zasigurno poticanja korištenja prava na godišnji odmor, ali i “prava građana na blagostanje”, razvijeni oblik “potrošačke dokolice”⁴³ i kao primjer rješavanja klasnog pitanja u Jugoslaviji uspostavom “jedinственог srednjeg sloja”.⁴⁴ S time je povezana i pojava da se u novinama izvještavanje o kulturnim zbivanjima širi s ponude kulturno-umjetničkih događaja u poduzeću i uskih lokalnih granica i na šire prostore. Tekstovi o Filmskom festivalu u Puli, pozivi na praćenje različitih manifestacija, uz osvrte na filmsku ili televizijsku produkciju, tekstovi su koje se sada može čitati i u *Raškom rudaru*.

U ovome se razdoblju u tisku koji se objavljuje u Istri može primijetiti i jedan poseban fenomen početaka zamišljanja regionalnog

⁴³ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 291-293.

⁴⁴ Škokić, Tea, Sanja Potkonjak, “‘Working Class Gone to Heaven’: From Working Class to Middle Class and Back”, *Narodna umjetnost*, 53, 1, 2016., 117.

identiteta. To je kompleksna i slojevita pojava koja će svoj vrhunac doživjeti u devedesetima, a čije se naznake mogu iščitati u i ovo-me mediju kroz poneke naglaske na regionalnim specifičnostima, primjerice u razvijanju dijalektalne poezije na čakavskom, koju prihvaćaju i (imigrantski) radnici iz drugih krajeva, u dijalektalnim formama humoreski i likova iz karikatura, pa i vrlo sporadičnoj hrvatsko-talijanskoj dvojezičnosti u *Našem glasu*.

Upravo je pojava razvijenih oblika humora, katkad i s oštrom satirički uperenom kritikom, karakteristična za ovo razdoblje. U svim se časopisima koji izlaze u ovo vrijeme pojavljuju stalne rubrike koje se oslanjaju na različite oblike humorizma: humoreske, aforizmi, vicevi, satirična poezija te karikature.⁴⁵ U tim različitim žanrovima zabavnih i humorističkih sadržaja ističe se pojava maskote – lika kroz koji se u novinama i časopisima na humorističan i satiričan način progovara o konkretnim problemima u poduzeću. Takav lik je radnički “glas” koji progovara iz tekstova, pjesama ili humoreski, poput Pijuka Šremovskog u *Raškom rudaru*, no mnogo se češće pojavljuje u žanru karikature. Gotovo svaka od analiziranih novina ima svoju karakterističnu maskotu koja tematizira različite aktualne teme pogona i poduzeća. To su: Konobar Ive u glasilu porečke Rivijere *Naš glas*, Anita u turističkom kompleksu Anita, Šjor Adrijano u Adriji, Zvane Lakodelac kao lik kolumni i karikatura koji se “seli” kroz nekoliko porečkih medija i aktivan je do danas itd. Takvi su likovi potom prisutni kroz godine pa i desetljeća te predstavljaju i vizualni i konceptualni model kritički orijentirane maskote poduzeća. I tu je pojavu moguće povezati s idejom samoupravne otvorenosti i participacije, a u vezi s razmatranom pojavom, zanimljivo je da se i neke od ovih maskota javljaju kroz dijalektalne iskaze.

Likovi kroz koje se progovara o konkretnim i aktualnim problemima poduzeća ili tvornice računaju na identifikaciju s tipičnim (ali kritičnim, pa i ciničnim) likom radnika ili radnice koji zajedno s čitateljima prolaze kroz teškoće svijeta samoupravljanja u poduzeću. Ova pojava ukazuje i na dva druga važna elementa koji se pojavljuju

⁴⁵ Ovom temom autor rada bavio se u neobjavljenom izlaganju na međunarodnom znanstvenom skupu: Koroman, Boris, “Jedi brže, cijene rastu” – Odjeci ekonomske krize osamdesetih godina u humorističnim prilogima radničkog (tvorničkog) tiska, Drugi međunarodni znanstveni skup Socijalizam na klupi. Socijalizam: izgradnja i razgradnja, Pula, 2015.

u ovome razdoblju. Jedan se odnosi na stvarno uspostavljanje prave, slobodnije i sadržajnije komunikacije s čitateljima, već i kroz raspo- ne tema, ali i kroz formu kritike, odnosno i samokritike, protkane kroz humor.⁴⁶ Također, u ovom se razdoblju, a što je posebno vezano uz novine *Naš glas* te kasnije *Porečki glasnik*, javljaju i strukturirane i osmišljene ankete usmjerene publici u kojima se otvoreno poziva čitatelje da bolje surađuju sa svojim novinama.

Posebice kada je riječ o novinama *Naš glas*, ali i u *Raškome rudaru* te kasnije u *Uljaniku*, vidljiva je u tim procesima svojevrsna profes- ionalizacija redakcije – urednici u tim novinama su u najširem smislu aktivni kulturni radnici, a ne samo sindikalni aktivisti priučeni za djelovanje o kulturi. U novinama *Naš glas* doista se u redakciji može prepoznati bar jedno regionalno značajno ime, ono Drage Orlića, novinara, publicista, značajnog pjesnika i lokalno angažiranog inte- lektualca koji je i u sedamdesetim godinama pokretao na području Poreča i druge lokalno važne tiskovine, kao što je *30 dana*, časopis za društvena pitanja Općine Poreč. Kada se uzme u obzir i mjesečnik *Kulturni vjesnik*, koji je počeo izlaziti od 1974. te kada se u različitim intervjuima i vijestima o kulturnim događajima u pojedinim podu- zećima mogu prepoznavati razni današnji značajni akteri lokalnog kulturnog života koji su svoje karijere započeli kao radnici ili surad- nici spomenutih novina namijenjenih radnicima, tada se otvara zna- čajna neistražena biografsko-usmenopovijesna tema koja ne mora biti isključivo lokalnog značaja. To bi bila tema o važnosti temelja, baze za propulzivnost i mobilnost u kulturnom djelovanju zajedni- ce, odnosno tema o dvjema usporednim i isprepletenim povijestima, one tzv. visoke kulture u socijalizmu, koja se naslanja na tradiciju i kontinuitete kulturnih institucija, te one koja svoje začetke ostvaruje u pogonima i uredima.

Ovo se razdoblje inače pokazuje među dinamičnijima, uzmu li se posebno u obzir i brojne kulturne aktivnosti u rudnicima na Labin- štini, a koje se prate u *Raškom rudaru*. Ovo je razdoblje zasigurno i

⁴⁶ Tematski raspon u humorističkim sadržajima obuhvaća: neučinkovitost (katkad i ap- surdnost) zakona i propisa, neučinkovitost i kritiku upravljanja (odnos prema šefovima, službena putovanja, troškovi i sl.), pitanje plaća, problemi ili neučinkovitost u samouprav- noj participaciji, razlike u poduzeću u plaćama, učinkovitosti, proizvodnji, sve do kon- kretnih svakodnevnih problema poput uređenja radnog prostora, rekreacije i slobodnog vremena. Isto.

obilježeno s dvama ustavima SFRJ, 1963. i 1974., kojima se politika samoupravljanja konsolidira, osnažuje, unaprjeđuje i utemeljuje pravno i u najvišem aktu države, zatim s osnivanjem samoupravnih interesnih zajednica, posebno onih za kulturu, te i s tim procesima u vezi valja promatrati neuobičajeno živahnu kulturnu aktivnost u tvornicama i poduzećima, kao i razvoj tvorničkog tiska. Samoupravljanje daje značajnu autonomiju poduzećima te je tako važno otvoriti i pitanje kulture u samoupravljanju. Radnički mediji pripadaju toj razini samoupravljanja, a o tom kompleksnom pitanju kulture u “uvjetima vladavine ljevice” pisala je Reana Senjković, kao i autor ovog članka.⁴⁷ Ukratko je moguće podsjetiti da se, zanimljivo podudarno sa zapadnjačkim (neo)marksističkim definicijama kulture: kultura u samoupravljanju definira “u najširem smislu kao način života” te se tako i mediji poduzeća profiliraju u tom smjeru.⁴⁸

Četvrta faza: problemi samoupravljanja i kriza društva (1980.–1990.)

Faza posljednjeg desetljeća novina i časopisa tvornica i poduzeća obilježena je vanjskim, povijesnim okolnostima koje ponovno uvelike utječu na koncepcije pojedinih tiskovina. Ekonomska i politička kriza od samoga početka definiraju čitavo desetljeće te se u tom razdoblju one prelamaju i na poslovanja poduzeća i, na općenitijoj razini, na formiranje razdoblja tzv. dekadentnog socijalizma u kojemu se mogu iščitavati naznake sloma sustava. Posebno se teškoće u ekonomiji i proizvodnji u poduzećima mogu pratiti i iščitavati u *Raškom rudaru* kroz niz godina, a simptomatičan je za ovo razdoblje primjer i događaja i medijskog praćenja velikog štrajka radnika Borova.⁴⁹ Uz to, i druge su vanjske okolnosti, kao npr. razvoj tehnologije, svjetska kriza u pojedinim granama, te veliki državni projekti poput Zimskih

⁴⁷ Senjković, Reana, *Izgubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2008.; Koroman, “Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi u Hrvatskoj 70-ih i 80-ih godinama 20. st.”

⁴⁸ Šuvar, Stipe, *Politika i kultura*, Globus, Zagreb, 1980., 15, 179.

⁴⁹ Ivčić, Snježana, Martina Nekić, Jasna Račić, “Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?” – Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ”, *Diskrepancija*, 19, 2014., 6-23.

olimpijskih igara u Sarajevu 1984. našli refleksiju u sadržaju ovih novina.

Slučajevi su pojedinačni, a ukratko bi se razvoj pojedinih tiskovina mogao opisati ovako. Sadržaj *Raškoga rudara* pod bremenom je krize u rudarstvu i industriji primarnih sirovina te su vijesti o slaboj proizvodnji i poslovanju u prvom planu; malo je ostalo od kulturne živahnosti šezdesetih i sedamdesetih godina. *Naš glas*, *Anita* i *Glasnik Plave lagune* udružuju se u lokalno značajne tjedne novine i tako nastavljaju djelovanje, ali i proširuju krug čitatelja i prilagođavaju sadržaj novoj publici. *Uljanik* u novome izdanju kao bilten započinje ambiciozno krajem 1980. na tridesetak do pedesetak stranica, vrlo temeljito prateći kompleksnu radnu strukturu brodogradilišta, ne zaboravljajući pritom i na pitanja kulture. Zanimljivo je ovdje spomenuti jedan od usporednih primjera iz Slovenije i zbog implicitne veze s *Uljanikom*, a i zbog naznaka daljnjih faza tvorničkog tiska. *Naša smučina*, nakon šapirografiranog izdanja počinje još sedamdesetih izlaziti i kao bogato ilustriran bilten poduzeća razvijene sportske industrije. Uz mnoštvo reklama, relativno manje tekstova o radničkom samoupravljanju, proizvodnji i konkretnim problemima, doima se kao medij koji još u socijalizmu služi promociji brenda koji se želi pozicionirati u svijetu. To i nije daleko od istine, a takvoj su ideji pridonijeli i uspjesi jugoslavenskih skijaša te Zimske olimpijske igre u Sarajevu 1984. godine. Vrijedi potom ovdje zabilježiti da su i radnici Brodogradilišta *Uljanik* također aktivno sudjelovali u organizaciji ZOI 1984. tako što su njihovi stručnjaci osmislili i vodili cjelokupni informatički sustav tih olimpijskih igara te se o tome u više navrata izvještava u biltenu *Uljanik*. I na taj se način pojačava poveznica između različitih razvijenih industrija iz različitih republika s tim kapitalnim jugoslavenskim međunarodnim sportskim i medijskim projektom.

Pulski mjesečnik *Kulturni vjesnik* na samom kraju 1982. donosi zanimljiv uvodnik u kojem se razračunava s koncepcijom SIZ-ova u kulturi i sa samoupravnim modelom radničke participacije u kreiranju kulturnih politika⁵⁰ te se prema kraju desetljeća sve više okreće

⁵⁰ Vidi Koroman, "Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi u Hrvatskoj 70-ih i 80-ih godina 20. st."

“visokoj” i institucionaliziranoj kulturi prateći pritom velike gradske i istarske kulturne projekte, posebno u izdavaštvu.

Sadržajno je u ovome razdoblju razlika na pojačanom izvještavanju o ekonomskim i proizvodnim pitanjima, posebice o problemima, zatim “obavezna” ciklična, slavljenička obilježavanja važnih datuma, posebno u svibanjskim brojevima (od Praznika rada preko Dana pobjede i Dana mladosti), koja postaju i komemorativna, s godišnjicom smrti Josipa Broza Tita. Poseban je naglasak, i to u *Uljaniku*, i u *Našem glasu*, na diskurzu kritike (i satire) koji se razvija još u prethodnom razdoblju. No, razlika je u tome što se sada uz humorističko upućivanje na konkretne probleme poduzeća kao i na kritike primjerice Zakona o radu i različitih pravilnika,⁵¹ pojavljuje i sve više tekstova različitih žanrova, viceva, humoreski i aforizama te karikatura koji satirički kritiziraju opće stanje u društvu: svakodnevne nestašice, neuspjesi “reformi” i inflacija dinara na prvoj su liniji napada kritike.⁵²

Jedna značajka, u svim opisanim tiskovinama u osamdesetim godinama, uključujući i pulski *Kulturni vjesnik*, izaziva posebnu interpretativnu pozornost. Osamdesete su godine “doba krize” i razdoblje kada rastu i nacionalne tenzije, koje će konačno dovesti i do rata u devedesetima. Posebice je srpski nacionalizam s pojavom Slobodana Miloševića u drugoj polovici desetljeća vruća tema koja osamdesete obilježava i u medijskom i u prostoru svakodnevice. U analiziranim novinama i časopisima namijenjenim radnicima, ta se tema, ili tomu bliske teme, spominju vrlo rijetko⁵³, uglavnom se o njima ne piše i šire se ne problematiziraju, osim možda vrlo općenito u ponekim aluzijama nekoga uvodnika ili eventualno na stranicama humora. Posebno je to zanimljivo u usporedbi sa svim prethodnim razdobljima, čak i s počecima ove periodike u prvoj fazi Rezolucije Informbiroa kada je politička stvarnost, a i ona šira društvena, na različite

⁵¹ Uz karikature, tu su i brojni i česti aforizmi te katkad i satiričke pjesme, primjerice satirička pjesma “Rivijerski tika-taka” (*NG*, 15.7.1980., 12), koju također “potpisuje” lik kritičkog radnika (Zuro Sindikalić) i koja kritizira nelogičnosti u brojenju radnih sati.

⁵² Slično je i u usporednom primjeru u novinama *Skozi ZIV TAM*, koje i izlaze dvojezično, na slovenskom i na jednom univerzalnom štokavskom jeziku. Vidi Koroman, “Jedi brže – cijene rastu”.

⁵³ Jedna od iznimki s početka desetljeća u općenitom i frazama nabijenom reakcijskom komentaru odnosi se primjerice na Kosovo: “Nacionalizam – najveće zlo”, *RR*, 4, 30.4.1981., 2.

načine ipak nalazila prostora u radničkom tisku. Ova pojava svjedoči o određenoj zatvorenosti svijeta rada u relativno autonomnim samoupravnim poduzećima, te o zapravo sve većemu jazu između svakodnevice u pojedinim aspektima društva i strukturiranog samoupravnog svijeta u zalasku. Iznimka u toj zatvorenosti, a koja je zapravo potvrđuje kada je riječ o medijima namijenjenim isključivo radnicima, je *Porečki glasnik*, list koji se razvio iz radničkog tiska da bi prerastao u lokalne novine. U *Porečkom glasniku*, namijenjenom široj populaciji, i vijesti i kolumne i mišljenja, a posebice humorni prilozima, detaljno seciraju političke teme svih razina te tako i nacionalizam i nacionalne tenzije, kao kasnije i demokratske promjene, političke stranke i političari postaju pravom temom kritičkog novinarstva.

S druge strane, zanimljivo je kako jedna druga medijska kulturna pojava, polako, ali primjetno nalazi mjesta u analiziranoj građi. Riječ je o pojedinim elementima popularne kulture, pojavi koja je do ovog razdoblja bila potpuno zanemarena⁵⁴, a u osamdesetim godinama, najprije kroz kolumne, humoreske ili katkad tek aluzije postaje vidljivom temom, posebice kada je riječ o popularnim televizijskim temama.⁵⁵ Razvoj interesa za popularnu kulturu raste prema kraju desetljeća, ona postaje lokalnom kulturnom temom u *Porečkom glasniku*, a u posljednjim brojevima *Kulturnog vjesnika* počinje se pratiti i tada vrlo razvijena pulska supkulturna scena. Slično se događa i s biltenom *Uljanik* u kojem se kroz prilog "Ulika", koji je namijenjen mladima, također sporadično piše o koncertima i pulskoj pankersko-rokerskoj sceni.

Peta faza: radničke novine u tranziciji (oko 1990.)

Godine 1990. i 1991. po mnogočemu su prijelomne povijesne godine jugoslavenskog društva koje u tom razdoblju zapravo i prestaje postojati. Stoga je upravo i posebno zanimljivo da primjerice u biltenu *Uljanik* i nema jasnih referenci na te povijesne promjene, uspostavu višestranačja, demokratske izbore i hrvatsku nezavisnost, čak

⁵⁴ S iznimkom novina *Naš glas*, i to zbog praćenja specifičnog sektora turizma koji povremeno uključuje i vijesti o poznatim gostima.

⁵⁵ Prijerice u humoreskama: "Brenovito vreme", *RR*, 1.5.1983., 6 (fenomen Lepe Brene); "Aero(bik)", *RR*, 30.9.1983., 6.

ni u uvodnicima brojeva.⁵⁶ Diskurz o njima iznimno je kodiran i gotovo tabuiran. Primjerice, u uvodniku *Uljanika* od 27. travnja 1990. (baš na dan održavanja prvih demokratskih izbora u Hrvatskoj), jedini “trag” nekih promjena je u rečenici: “Lipi moji, cili se svit z dana u dan kambijiva, pak će to, prez druge, takat i Uljanik.”⁵⁷ U biltenu *Uljanik* može se iz tog vremena naići primjerice na dvije stranice intervjuja s radnicima o promjenama u “rastresenim vremenima”. Većina odgovora odnosi se na bojazni od promjena u poduzeću, otpuštanjima i sl., neki izražavaju vjeru u reforme Ante Markovića, a jedna radnica ipak zaključuje da se više brine zbog političke nego ekonomske situacije.⁵⁸ I ovdje se u različitosti iščitava i stvarna “rastresenost” odgovora, a stil različitih osoba obiluje formama neeksplicitnosti pa i tabuiranja, kodiranja u hipokoristicima te čestog izražavanja nade da će se neadresirani problemi riješiti.

Ekonomске pak promjene i dekonstrukcija modela samoupravljanja uz početke procesa privatizacije i ulaska u tržišnu ekonomiju mogu se puno jasnije iščitavati i razaznavati u radničkoj periodici, konačno, to doista i jesu promjene koje se izravno odnose na rad i radne kolektive. Upravo su ti procesi središnja tema višestruko spominjanog istraživanja o projektu Borovo. Jednaki se model istraživanja može primijeniti i na *Uljanik* i na tvornicu Elan. Razlika može biti jedino u različitim povijestima i pripovijestima o pojedinim poduzećima.

Daljnje tranzicijske transformacije radničkog tiska ovise upravo o sudbinama pojedinih poduzeća ili tvornica. *Porečki glasnik* kao lokalni medij okolice Poreča, Poreštine izlazi do 1993. godine, a njegovi urednički i novinarski akteri uglavnom nastavljaju profesionalni rad u drugim medijima. Još u osamdesetima prestaje izlaziti *Skozi ZIV TAM*, a 1989. i mjesečnik pulskog SIZ-a za kulturu *Kulturni vjesnik*. *Raški rudar*, sad već s velikim zastojem u proizvodnji ugljena, prestaje izlaziti 1993. da bi se posljednji labinski iskopi zatvorili

⁵⁶ Ta je pojava slabijeg izvještavanja o povijesnim procesima i rastućim tenzijama posebno zanimljiva i u primjeru tjednika *Borovo*, uzme li se u obzir da se radi o Vukovaru, mjestu koje će već 1991. postati sinonimom ratnih stradanja u ratu u Hrvatskoj. O izostanku izravnog prepoznavanja rastućih tenzija na vukovarskom području, koje će i dovesti do krvoprolića i zauvijek izmijeniti gotovo utopijsku multinacionalnu zajednicu područja, a i kombinata Borovo, svjedoče i teme spomenuta istraživanja na projektu Borovo.

⁵⁷ “Koza se torniva”, *ULJ*, 27.4.1990., 1

⁵⁸ “Važno je da radimo, a politika...”, *ULJ*, 8.3.1990., 16-19.

1999. godine. Bilten *Uljanik* nastavlja izlaziti, u prvo vrijeme sa svojevrsnim naslijeđem samoupravljačkih modela koji se preslikavaju i na medij, a i zbog pokušaja organiziranja specifičnog djelomično radničkog dioničkog upravljanja poduzećem. Slične je sudbine i *Naša smučina*, list koji još u osamdesetima priprema teren za medij skijaškog brenda, a što se nastavlja i nadograđuje kao urednička politika sada već korporativnog medija. Danas je i medijski servis Brodogradilišta Uljanik profesionaliziran i u puno većoj mjeri medij je jednosmjernan, upravo prema korporativnim modelima te bi kraju ove pripovijesti o socijalističkim radničkim medijima valjalo otvoriti potencijalno intrigantnu istraživačku ideju o pokušaju istraživanja suvremenih korporativnih internih glasila, o njihovim uređivačkim politikama i smjerovima komunikacije, o njihovom diskurzivnom medijskom oblikovanju te ih komparirati s medijima tvornica i poduzeća socijalizma.

Zaključak

Istraživanja tiska namijenjenog radnicima tvorničkih novina, časopisa i biltena poduzeća pokazuju u kojoj je mjeri ono objavljeno u tom mediju vrijedna građa u istraživanjima različitih profila: kao historiografska građa za različite teme, primjerice za istraživanja samoupravljanja, ekonomske povijesti, kao etnografska građa koja se bavi kulturom pogona ili odnosom samoupravljanja i kulture te kao neistražena građa medijske povijesti. No, tu se njezin potencijal ne iscrpljuje. Panoramski medijsko-historiografski pregled ovoga istraživanja pokazuje primjerice načine na koje mediji pregovaraju s političkom stvarnošću; više od objavljenog, posebice u razdoblju četrdesetih godina, kao i u razdoblju osamdesetih i devedesetih, ono o čemu se ne piše, a povijesno je prisutno u društvenoj svakodnevici, upravo prešućivanjem otkriva glavne procese koji će oblikovati povijest. Pritom se može prepoznati da se u takvim slučajevima radi o razdobljima radikalnih društvenih promjena, odnosno o razdobljima svojevrsnih tranzicija. Ovaj se medij tako na određen način otkriva i kao konzervativan medij koji nije u mogućnosti prepoznati neuralgične točke društva, odnosno reagirati na neke od procesa koji će se pokazati prijelomnima. To je medij koji se najviše razvio

u vrhuncima projekta samoupravljanja i u svojevrsnom konsolidiranom društvenom kontekstu kada i najviše širi raspon svojih tema te uspijeva otvarati i prostore za kritiku. I to otkriva podudarnosti s povijesnim procesima ukazujući na paralele između paradigmi koji s državne razine oblikuju jugoslavensko društvo i preslikavaju se na ove medije.

Spomenuta autocenzura nacionalnih pitanja, koja je očita u osamdesetim godinama, kao i na početku devedesetih, a može se naknadno prepoznati i u primjerice izbjegavanju teme Hrvatskoga proljeća u sedamdesetim godinama, otkriva kako jugoslavenski socijalizam i samoupravljanje, kao vrsta autentičnog projekta vraćanja izvornim osnovama marksizma, u medijima koji moraju reproducirati ustavne, ekonomske i društvene temelje društva, nacionalna pitanja doista ne vide kao problem koji je ikako vezan uz pitanje rada. Za razliku od ostalih javnih medija, a posebice specijaliziranih društvenih medija, u kojima se s velikim interesom prate i političke turbulencije koje se izražavaju u nacionalizmima, medijski svjetovi tvornica i poduzeća grade se u svojevrsnom izoliranom balonu. Moguće je da je razlog tomu i građa u ovome istraživanju koja nastaje u nacionalno heterogenim krajevima, u Istri, kao što je uostalom to primjer i s Borovom i sa željezarnom Sisak. Iako bi tek valjalo potvrditi na koji se način nacionalna pitanja artikuliraju u radničkom tisku u nacionalno homogenijim krajevima, nedavno je objavljeno nekoliko istraživanja koja uspijevaju povezati svojevrsne prijelaze, susrete ili sudare identiteta radnika u samoupravljanju i nacionalnih identiteta.⁵⁹ No, u slučaju ovdje analiziranog tiska može se potvrditi kako svijet samoupravljanja, “način života”, od rada i proizvodnje, do obitelji i svakodnevice nije uspijevaao adresirati one tenzije koje su barem jednim dijelom dovele i do vrlo nasilnog kraja Jugoslavije. U primjeru iz *Uljanika* 1990. čak su i “preskočili” trenutke koji su očigledno povijesni. S druge strane, doista se pokazuje, posebice u različitim spomenutim recentnim istraživanjima, da je druga

⁵⁹ Vidi Ivčić, Snježana, Martina Nekić, Jasna Račić, , “‘Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?’ – Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ” i Musić, Goran, “‘They Came as Workers and Returned as Serbs’: The Role of Rakovica’s Blue-Collar Workers in Serbian Social Mobilizations of the late 1980s”, *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer, Igor Duda, Paul Stubbs, Routledge, New York, 2016., 132-154.

sastavnica tzv. tranzicije, ona ekonomska, koja je donijela rastakanje socijalističkog modela u tržišni kapitalistički, u tome međuprostoru tranzicije iznimno prisutna i problematizirana.

Analitičko pitanje ovoga “izostanka” moguće je ostaviti otvorenim te uputiti na nekoliko logičnih teza. Gotovo se sigurno radi o uredničkim politikama, osjetljivosti i uredničkim odabirima pristupa važnim temama. Nadalje, riječ je doista o temama koje se izrazito pojavljuju i prate u to doba u dnevnom tisku i elektroničkim medijima te se radnički mediji koncentriraju na tematiziranje unutarnjih, također važnih i prijelomnih događaja. Smatram ipak da su ovi oblici izostavljanja simptomatični; zatvaranje u usku problematiku, u okviru internih tema u povijesno prijelomnim godinama upućuje doista, u vremenu vrhunca krize samoupravljanja i njegovog dokućuća, barem na postojanje usporednih svakodnevnica radnika početkom devedesetih godina, one u neposrednoj radnoj okolini, one u privatnoj sferi i one šire, društveno-političke.

Za razliku od potiskivanja nacionalnih pitanja, moguće je u ovim medijima, od novina *Naš glas*, preko *Raškoga rudara* i posebno kulturno-umjetničkih sekcija Uljanika, kroz pisanje i objavljivanje dijalektalne poezije, a zatim i kroz praćenje kulturnih aktivnosti u *Kulturnom vjesniku* prepoznati rudimentarne oblike konstituiranja regionalnih identiteta. Konačno, jedan je takav proizvod ovoga tipa medija, regionalno obojen i snažnog regionalnog utjecaja, važan dio medijskoga prostora koji je preživio i iz proteklog razdoblja i vrlo je prisutan, čitan i utjecajan i danas. Riječ je o satiričko-humorističkom prilogu “La kost” koji počinje izlaziti u *Porečkom glasniku* u prosincu 1985. i izlazi i danas i u lokalnom dnevniku *Glas Istre* i u novomedijskom prostoru na društvenim mrežama. U transformacijama radničkoga tiska, od agitacije i propagande, preko obiteljskog i društvenog medija o radnicima, do korporativnih PR tiskovina, ono što je preživjelo tranzicije i medijska preslagivanja na kraju je oštar, inteligentan, kritičan i satiričan humor.

Izvori

- Adria*. List udružene privrede Poreštine, Poreč (1982.) – AD
- Anita*. List hotelsko turističkog poduzeća Anita, Vrsar (1970.–1982.) – AN
- Glas rada*. Organ Jedinštenih sindikata radnika i namještenika Jugoslavije za Hrvatsku, Zagreb (1945.–1959.) – GR
- Glasnik Plave lagune*. List Plave lagune Poreč, Poreč (1970.–1982.) – GPL
- Kulturni vjesnik*. List Samoupravne interesne zajednice u oblasti kulture Općine Pula, Pula (1974.–1989.) – KV
- Naš glas*. Glasilo poduzeća Rivijera Poreč, Poreč (1968.–1982.) – NG
- Naša smučina*. Glasilo delovnega kolektiva Tovarne športnega orodja Elan, Begunje na Gorenjskem (1961.–1991.) – NS
- Porečki glasnik*. Glasilo SSRN i udruženog rada Poreštine, Poreč (1983.–1994.) – PG
- Raški rudar*. Glasilo Istarskih ugljenokopa Tupljak, Labin, (1947.–1993.) – RR
- Skozi ZIV TAM*. Glasilo Delovnega kolektiva ZIV TAM, Maribor (1955.–1984.) – SZT

Literatura

1. Allen, Naomi, George Breitman, ur. *Writings of Leo Trotsky (1937–1938)*, Pathfinder Press, New York, 1976.
2. Archer, Rory, Goran Musić, “Approaching the socialist factory and its workforce: considerations from fieldwork in (former) Yugoslavia”, *Labor History* (online: <http://dx.doi.org/10.1080/0023656X.2017.1244331>), 2016., 44-66.
3. Cvek, Sven, Snježana Ivčić, Jasna Račić, “Jugoslavensko radništvo u tranziciji: ‘Borovo’ 1989.”, *Politička misao*, 52, 2, 2015., 7-34.
4. Czerwiński, Maciej, “Novogovor: Retorika hrvatskih komunista”, *Riječki filološki dani*, ur. Nikolina Palašić i Lada Badurina, Rijeka, 2015., 55-69.
5. Degras, Jane, priređ., *The Communist International 1919–1943. Documents. Volume 2: 1923–1928*, Royal Institute of International Affairs, London, 1960.
6. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
7. Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918–2008*, EPH, Liber, Zagreb, 2008.
8. Ivčić, Snježana, Martina Nekić, Jasna Račić, “‘Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?’ – Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ”, *Diskrepancija*, 19, 2014, 6-23.
9. Jakopović, Ivan, *Radnici, kultura, revolucija. Razgovori s radnicima*, Zavod za kulturu Hrvatske, Zagreb, 1976.
10. Koroman, Boris, “Jedi brže, cijene rastu” – Odjeci ekonomske krize osamdesetih godina u humorističnim prilogima radničkog (tvorničkog) tiska, Drugi međunarodni znanstveni skup Socijalizam na klupi. Socijalizam: izgradnja i razgradnja, Pula, 2015. (neobjavljeno izlaganje)

11. Koroman, Boris, "Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi u Hrvatskoj 70-ih i 80-ih godina 20. st.", *Acta Histriae*, 24, 3, 2016., 615-642.
12. Matošević, Andrea, "Politika rada Pokreta za visoku produktivnost", *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, ur. Lada Duraković i Andrea Matošević, Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Sa(n)jam knjige u Istri, Zagreb, Pula, 2013., 103-125.
13. Matošević, Andrea, *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalštva*, Institut za etnologiju i folkloristiku i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb, Pula, 2015.
14. Musić, Goran, "'They Came as Workers and Returned as Serbs': The Role of Rakovica's Blue-Collar Workers in Serbian Social Mobilizations of the late 1980s", *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer, Igor Duda, Paul Stubbs, Routledge, New York, 2016., 132-154.
15. Najbar-Agičić, Magdalena, *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.
16. Radelić, Zdenko, *Sindikat i radništvo u Hrvatskoj (1945.–1950.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012.
17. Senjković, Reana, *Izgubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2008.
18. Stanić, Igor, "Što pokazuje praksa? Primjer funkcioniranja samoupravljanja u brodogradilištu Uljanik 1961.–1968. godine", *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 46, 2014., 453-474.
19. Škokić, Tea, Sanja Potkonjak, "'Working Class Gone to Heaven': From Working Class to Middle Class and Back", *Narodna umjetnost*, 53, 1, 2016., 117-132.
20. Šuvar, Stipe, *Politika i kultura*, Globus, Zagreb, 1980.
21. Vojnović, Branislava, prir., *Zapisnici Politbiroa Centralnoga komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945.–1952., Svezak 1, 1945.–1948.*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2005.

Sažetak

Ovaj rad svojevrsna je studija slučaja radničke periodike koja je izlazila u Istri, i koja je temelj preglednoj sintezi problematike tiskanih medija koji su, od njihova osnivanja 1947. do 1990., bili namijenjeni prvenstveno radnicima. Riječ je o nekoliko tvorničkih novina, časopisa poduzeća, biltena i sl. iz različitih sektora privrede, od teške industrije do turizma. Naglasak u radu je na pokušaju skiciranja faza razvoja tiska namijenjenog radnicima u poduzećima, odnosno na pokušaju medijske historiografije i periodizacije jednog doneavno zanemarenog, a rasprostranjenog i, barem u okvirima radnih

organizacija i njihovih obitelji, odnosno svakodnevice, utjecajnog medija. U radu se pokazuje na koje su se načine promjene državne politike u Jugoslaviji reflektirale na oblikovanje medija namijenjenog radnicima te u kojoj je mjeri ideja i politika samoupravljanja preoblikovala ovaj medij. U analizi diskurza, novinarskih žanrova i medijskog komuniciranja s ciljanom publikom, radnicima, a kasnije i s njihovim obiteljima može se prepoznati da je svijet rada u poduzećima proizvodio i specifičan slojeviti mikrosvijet u kojem se zrcalila politika, odnos prema radu, ali i svakodnevice. S druge strane, analiza pokazuje i u kojoj mjeri tisak namijenjen radnicima u poduzećima nije uspijevaao dotaknuti, ili ih je prešućivao, neke od neuralgičnih točaka jugoslavenskog društva i njegovih rastućih tenzija koje će velikim dijelom utjecati na njegov nasilni raspad.

Jezik socijalističkoga čovjeka: slučaj istarske periodike

U središtu je zanimanja našega istraživanja jezik i pravopis istarske periodike u socijalizmu. U duhu socijalističkoga samoupravljanja i težnje da se stvori *adekvatan sustav i adekvatni oblici informiranja* kojima će se svim ljudima, u našem slučaju radnicima i mladima, omogućiti pravo da budu informirani i da informiraju u drugoj polovici 20. stoljeća na ovome području bilježimo znatan porast lokalnih glasila. Posebnu pozornost pridajemo istarskim časopisima te glasilima radnih i društvenih organizacija koji su za svoga izlaženja ostavili dubok trag i bili rado čitani, a to su: *Raški rudar*, *Uljanik*, *Naš glas*, *Porečki glasnik*, *Kulturni vjesnik*, *Istra*, *Istarski borac*, *Istarski mozaik* i *Buzetski zbornik*. Njihovoj je popularnosti pridonijela i činjenica što su imali rubrike pisane na dijalektima. Nadalje, i mladi i radnici kao nositelji socijalističkoga društva često su bili uključeni u različita kulturna događanja, stoga je jedan od ciljeva bio utvrditi koliko su bili upoznati i s jezičnim mijenama od avnojskoga razdoblja do nastanka neovisne Republike Hrvatske i provode li se one i u glasilima na istarskome području.

Istraživanje je obuhvaćalo nekoliko faza pri čemu smo analizirali petstotinjak brojeva istarskih glasila od kraja četrdesetih do početka devedesetih godina 20. stoljeća. U prvoj smo fazi tekstove iz radničkih listova i omladinskoga časopisa analizirali s obzirom na jezične i pravopisne značajke karakteristične za razvoj hrvatskoga pravopisa i jezika. Njih smo zatim podijelili po jezičnim razinama s ciljem da uvidimo kakvim se jezikom pisalo i koja su pravopisna pravila zaživjela u istarskim glasilima toga vremena. Metodom komparacije pokušali smo utvrditi jesu li u oni u skladu s jezičnim tendencijama i pravilima istraživanoga vremena kroz propise vidljive u priručnicima. U drugoj smo fazi analizirali sadržaj u tim

glasilima da bismo utvrdili koliko se u njima pojavljuju tekstovi filološke naravi.

Izvori kojima smo se koristili u analizi pokrivaju veći dio Istre i možemo ih podijeliti u dvije grupe; u prvu ulaze oni koji su vezani za radne organizacije, a u drugu oni koji su usmjereni na kulturu pa će i teme koje se u njima pojavljuju biti različite. U prvu grupu ulaze *Raški rudar*, *Uljanik*, *Naš glas* i *Porečki glasnik*. *Raški rudar: organ sindikalne podružnice Saveza rudara i uprave Istarskih ugljenokopa* (dalje RR) glasilo je koje prati rad Istarskih ugljenokopa Raša, koji su desetljećima predstavljali temelj labinske privrede te su bili važni u obnovi i izgradnji jugoslavenske države (RR 10/85, 5)¹, ali i svih drugih važnijih zbivanja na Labinštini. Konceptom mu je vrlo sličan *Uljanik* (dalje U), list istoimenoga pulskoga brodogradilišta koji izlazi od pedesetih do devedesetih godina 20. stoljeća. To je poduzeće bilo vrlo važno za istarsku privredu i imalo je razvijenu informativnu službu. Na Poreštini su od sedamdesetih do devedesetih godina važni listovi *Naš glas* – list porečke “Riviere” – radne organizacije za ugostiteljstvo, turizam, trgovinu i proizvodnju (dalje NG) i *Porečki glasnik: glasilo SSRN i udruženog rada Poreštine* (dalje PG).² Svi su oni tematski vrlo slični i uz informacije vezane za svoje radne organizacije, koje čine glavninu tekstova, objavljuju različite teme iz društveno-političkoga i gospodarskoga života, ali i sportske teme, intervjue, humoristične i literarne rubrike, zabavni kutak s križaljka, nagradnim igrama i karikaturama te članke na čakavskome narječju. U drugu grupu ulaze *omladinski list Istarski borac* – glasilo Literarne sekcije “Branko Semelić” (dalje IB), *Istarski mozaik* – časopis za kulturu, književnost i društvena pitanja Istre (dalje IM), zatim njegov nasljednik, časopis *Istra* – časopis za kulturu, književnost i društvena pitanja (dalje I) koji izlazi od sedamdesetih do devedesetih godina 20. stoljeća, *Buzetski zbornik* (dalje BZ), godišnjak koji izlazi od 1976. i sadrži radove sa znanstvenih skupova *Buzetski dani*

¹ Navođenje iz glasila obilježavat će se početnim slovom naziva glasila, brojem, godinom izlaženja i stranicom.

² Anketa objavljena u *Porečkome glasniku* pokazuje da su čitatelji bili zadovoljni novinama: “mislim da u okolici, a možda i u Jugoslaviji, nema tako dobrih lokalnih novina... Ovo je najbolji list od svih do sada koji su u našoj općini izlazili. Blizak je svima. Možda bi trebalo dati više tekstova na našem dijalektu. Jedino što zamjeram je distribucija.” (PG 18/83, 14)

te *Kulturni vjesnik*: list Zajednice za kulturu općine Pula (dalje KV) koji izlazi od 1974. te najdetaljnije progovara o stanju u kulturi na tome području.³ Svi oni obrađuju mnoge jezične probleme, a tematski je među njima najraznovrsniji *Istarski borac* čija je analiza neizostavna u radu o jeziku i pravopisu socijalističkoga vremena u kojem se velika važnost pridavao upravo mladomu naraštaju.

Hrvatski jezik u drugoj polovici 20. stoljeća

Dvadeseto je stoljeće u hrvatskome jezikoslovlju karakteristično jer su u njemu postavljeni temelji suvremenomu hrvatskomu jezičnom standardu u duhu strukturalističke teorije koja standard promatra iz sfere autonomnosti, gipke postojanosti i polifunkcionanosti i unatoč brojnim pokušajima oživljavanja ideje o hrvatskome i srpskome jezičnome i pravopisnome jedinstvu, hrvatski je jezik na kraju stoljeća dosegao visok stupanj standardiziranosti.⁴ Polazeći najprije od Brozovićeve periodizacije hrvatskoga jezika,⁵ i imajući na umu Pranjkovićevu podjelu druge polovice 20. stoljeća,⁶ ukazat ćemo na ključne točke koje su u većoj ili manjoj mjeri utjecale na standardizaciju hrvatskoga jezika u četvrtome podrazdoblju trećega standardnoga razdoblja, dakle od svibnja 1945. do proljeća 1990. godine.

³ U prvome broju *Kulturnoga vjesnika* uredništvo objašnjava kakvo je stanje u kulturi: "Amandmansko stabiliziranje kulture, njeno konstituiranje i organiziranje na samoupravnim osnovama te uopće progresivne promjene u kulturi kod nas iziskuju mnogostrano angažiranje progresivnih društvenih sila i sve efikasne načine i sredstva koja mogu dovesti do prevladavanja sadašnjih odnosa u kulturi i prema njoj." (KV 1/74, 1)

⁴ Bičanić, Ante i dr., *Pregled povijesti, gramatike i pravopisa hrvatskoga jezika*, Croatica, Zagreb, 2013., 89-90.

⁵ Prema periodizaciji D. Brozovića povijest hrvatskoga jezika obuhvaća tri predstandardna (1. od 9. st. do kraja 15. st., 2. 16. st., 3. 17. st. i prva polovica 18. st.) i tri standardna razdoblja (1. od druge polovice 18. st. do 30-ih godina 19. st., 2. od 30-ih godina 19. st. do kraja 19. st. i 3. 20. st.). Treće standardno razdoblje dijeli se u pet podrazdoblja (1. od 1901. do 1918., 2. od 1918. do travnja 1941., 3. od travnja 1941. do svibnja 1945., 4. od svibnja 1945. do proljeća 1990. i 5. od proljeća 1990. do danas.). Vidi u: Bičanić, Ante i dr., *Pregled povijesti, gramatike i pravopisa hrvatskoga jezika*, 14.

⁶ 1. Avnojsko razdoblje, 2. Razdoblje oko novosadskoga sastanka i pravopisa, 3. Vrijeme Deklaracije u hrvatskoga proljeća, 4. Osamdesete godine – borba protiv tzv. nacionalizma u jeziku, 5. Devedesete godine – (re)standardizacija hrvatskoga jezika. Vidi u: Samardžija, Marko, Ivo Pranjković, ur., *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006., 29-58.

Hrvatskomu je jeziku zakonskim odredbama u novonastaloj državi, Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, zajamčena ravnopravnost sa svim ostalim jezicima u državi, srpskim, slovenskim i makedonskim.⁷ Bez obzira na to, u upravi, zakonodavstvu, sudstvu, vojsci i školstvu dolazi do njegova zatiranja i sve više jačaju ideje o hrvatskome i srpskome jezičnome i pravopisnome jedinstvu, što potvrđuju Anketa o pitanjima srpskohrvatskoga jezika i pravopisa u *Letopisu Matice srpske* iz 1953., Novosadski sastanak iz 1954. i tzv. *novosadski pravopis*. Položaj je hrvatskoga jezika, bez obzira na Ustavom zajamčenu ravnopravnost svih jezika i naroda Jugoslavije,⁸ bivao sve nepovoljniji, sve do objave *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika* 1967. kojom iziskuju “jasnu i nedvojbenu jednakost i ravnopravnost četiriju književnih jezika: slovenskoga, hrvatskoga, srpskoga i makedonskoga” te se naglašava da je potrebno “osigurati dosljednu primjenu hrvatskoga književnog jezika u školama, novinstvu, javnom i političkom životu, na radiju i televiziji kad se god radi o hrvatskom stanovništvu, te da službenici, nastavnici i javni radnici, bez obzira otkuda potjecali, službeno upotrebljavaju književni jezik sredine u kojoj djeluju”.⁹ Nadalje se u okviru Hrvatskoga proljeća sedamdesetih godina odbacuje Novosadski dogovor¹⁰ i zajednički pravopis, prekida se rad na zajedničkome rječniku te se izrada novoga pravopisa na fonološkim načelima povjerava S. Babiću, B. Finki i M. Mogušu.

“Umjesto te nade došlo je potkraj 1971. godine do poznate 21. sjednice CK SKJ u Karađorđevu i do još žešćih napada unitarista. *Hrvatski pravopis* je zabranjen, uništena je gotovo sva njegova naklada, prestao je rad na rječniku, stradali su (zatvorom ili na drugi

⁷ Primjerice *Odluka o objavljivanju odluka i proglašenja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, njegovog Predsjedništva i Nacionalnog komiteta na srpskom, hrvatskom, slovenačkom i makedonskom jeziku* od 15. siječnja 1944. Vidi u: “Avnojski duh u jezičnoj politici”, *Jezik*, 2, 1985., 48-55.

⁸ Ustav SFRJ-a iz 1963. svim narodima jamči slobodu izražavanja svoje narodnosti i kulture, kao i slobodu uporabe svojega jezika, odnosno srpskohrvatskoga, hrvatskosrpskoga, slovenskoga i makedonskoga. Vidi u: Duda, Igor, “Deklaracijom do jezika”, *Kolo*, 3, 2000., 88.

⁹ *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997., 27.

¹⁰ Budući da su na kraju sastanka svi sudionici potpisali zaključke, često se govori o “novosadskome sporazumu”, vidi u: Samardžija, Marko, *Hrvatski kao povijesni jezik*, Vlastito izdanje, Zaprešić, 2006., 94.

način) mnogi hrvatski kulturni radnici. Bio je to drugi napadaj na *Deklaraciju* uz jasnu nakanu da se u potpunosti zatru svi njezini plodovi.”¹¹

U međuvremenu Ustav SFRJ iz 1974. “donosi slična rješenja onome iz 1963, ali je znakovito izbjegavanje imenovanja nacionalnih jezika”.¹² U Ustavu SR Hrvatske iz 1974. naglašava se pak da je u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj “u javnoj uporabi *hrvatski književni jezik* – standardni oblik narodnog jezika Hrvata i Srba u Hrvatskoj, koji se naziva *hrvatski ili srpski*”.¹³ Borba se s jezičnim unitarizmom nastavila i u osamdesetim godinama, dok Predsjedništvo CK SKH u prosincu 1985. nije donijelo odluku o preispitivanju odredbe o *hrvatskome književnom jeziku* u Ustavu SR Hrvatske s prijedlogom njegove promjene i otklanjanja dvosmislenosti. To “je praktički značilo da se iz ustavnoga teksta ukloni naziv hrvatski književni jezik”,¹⁴ no “tada je gotovo plebiscitarno ustala cijela hrvatska javnost”,¹⁵ a prijedlog je na kraju odbačen 21. lipnja 1989. u Saboru staroga sastava te je unitaristička “struja doživjela potpun poraz, a hrvatski narod veliku pobjedu i u jezičnome i u političkome pogledu”.¹⁶

Budući da je rad temeljen na jeziku i njegovoj analizi, osvrnut ćemo se i na naziv jezika u normativnim priručnicima. U pravopisnome nazivlju druge polovice 20. stoljeća zamjećuju se promjene u nazivu jezika; 1947. i 1951. izašlo je deveto i deseto izdanje Bora-ničeva *Pravopisa hrvatskoga ili srpskoga jezika*, zatim 1960. *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*, a u vrijeme nakon Deklaracije u *londoncu* jezik je *hrvatski*, ali istovremeno i edicija uništena, te se 1986. ponovno javlja dvojno nazivlje u Anić-Silićevu *Pravopisnome priručniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Godine 1990. vraćen je naziv *hrvatski* i pretiskan je *londonac* iz 1971. godine. U gramatika su promjene u nazivu jezika jednako tako vidljive, najprije je naziv dvojni: Brabec-Hraste-Živkovićeva *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga*

¹¹ Moguš, Milan, *Povijest hrvatskoga književnog jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1993., 192-194.

¹² Duda, 101.

¹³ Isto, 101.

¹⁴ Babić, Stjepan, *Hrvatska jezikoslovna prenja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2001., 296.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Iz citata je vidljivo da je pitanje jezika imalo i snažne političke konotacije. Isto, 297.

jezika iz 1952., posljednje izdanje Maretićeve *Gramatike hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* iz 1963., a nakon toga je naziv jezika hrvatskosrpski: Jonkeova *Kratka gramatika hrvatskosrpskoga jezika (za audio-vizuelni tečaj)* iz 1965., Težak-Babićev *Pregled gramatike hrvatskosrpskoga jezika* 1966., Hammova *Kratka gramatika hrvatsko-srpskoga jezika za strance* iz 1967. godine. Nadalje, *Jezični savjetnik s gramatikom* glavnoga urednika S. Pavešića iz 1971. ne imenuje jezik u naslovu, ali napušta unitarističku zamisao jezika, što je vidljivo iz predgovora, a *hrvatski* se naziv jezika ustaljuje u *Priručnoj gramatici hrvatskoga jezika* E. Barić i suradnika 1979. godine.¹⁷

Jasno je da su se društveno-politički događaji druge polovice 20. stoljeća snažno odrazili i na jezične i pravopisne prilike te ćemo u nastavku vidjeti koliko je to imalo odjeka u Istri, koja nije izravno sudjelovala u odlukama.

Jezično-pravopisna analiza istarskih glasila

Iako je svako jezično razdoblje određeno normativnim priručnicima i propisima ukoričenima u njima, stanje u praksi vrlo često bilježi odstupanja od njih. Usto “samo postojanje norme u sebi sadržava još jednu bitnu posljedicu: svaka društvena konvencija može biti prekršena”.¹⁸ Brojne će nam dvojnosti na koje smo u istraživanju naišli potvrditi tu tezu. Što se tiče kršenja ili narušavanja norme u jezičnoj komunikaciji, ono može biti posljedicom njezina nepoznavanja, efikasnije komunikacije i otpora ili neslaganja s društvenim konvencijama, odnosno regulacijom komunikacije.¹⁹ Nadalje, razvojni tijek hrvatskoga jezika i pravopisa moguće je slijediti i praćenjem pojedinih jezično-pravopisnih rješenja na dijakronijskoj razini unutar jednoga glasila, a sinkronijski nam pristup različitim glasilima upotpunjuje stvarno stanje. U analizi smo izdvojili one osobitosti koje u konačnici prikazuju razvojne faze jezika i mijene pravopisa.²⁰

¹⁷ Ham, Sanda, *Povijest hrvatskih gramatika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2006., 201.

¹⁸ Škiljan, Dubravko, *Javni jezik*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2000., 145.

¹⁹ Isto, 146.

²⁰ Dataljnijom smo se analizom nekih od ovih glasila pozabavili u sljedećim radovima: “Jezična analiza lista Naš glas”, *Tabula*, 13/1 – Zbornik radova u povodu 20 godina Odsjeka za kroatistiku u Puli, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2015., 45-62; “Istarski borac kroz jezičnu prizmu”, *Jezik, umjetnosti i tradicija u građanskom odgoju i obrazovanju*,

Pravopisna razina

Na pravopisnoj smo razini u istarskim glasilima uočili zanimljivosti vezane za interpunkcijsko načelo, sastavljeno i nesastavljeno pisanje negacije prezenta glagola *htjeti*, vezane osnove u prvome dijelu složenica i (ne)pisanje dentalnih okluziva ispred afrikata.

Budući da se “interpunkcija smatra sastavnim dijelom pravopisa i pravopisne norme, načela interpunkcije motre se automatski kao pravopisna načela na rečeničnoj razini”²¹, a za utvrđivanje tipa interpunkcije najpogodniji je interpunkcijski znak – zarez.²² Treba reći i to da “ni jedna interpunkcija nije zasnovana isključivo na jednome načelu, već se može govoriti samo o njegovoj pretežitosti u određenim pravopisnim pravilima”.²³ U *novosadskome pravopisu* na početku poglavlja o zarezu naglašava se da je tip interpunkcije slobodan (logički),²⁴ što je zanimljivo jer je upravo tzv. semantička interpunkcija, gdje se rečenica promatra kao komunikativna jedinica, određena najvećim brojem pravopisnih pravila.²⁵ Iako smo svjesni da se o interpunkcijskome načelu ne može govoriti isključivo, već samo pretežito,²⁶ u istraživanim se glasilima može potvrditi pretežitost gramatičkoga (strukturnoga) interpunkcijskoga načela zasnovanoga na poštivanju “gramatičke, rečenične, strukture”²⁷ do *novosadskoga pravopisa*, o čemu svjedoče sljedeći primjeri: *U onim danima, kada je Talijan nastojao da nas odnarođi, nisam mogla ni pomisliti, da ću danas slušati vas, kako izgovarate naše pjesme na čistom hrvatskom jeziku.* (IB 2/53, 16) / *Činjenica je, da je raznim oblicima ovog obrazovanja u kolektivu obuhvaćeno 832 radnika i službenika.* (U 2-3/61, 2) / *Takvoj omladini trebalo je pomoći i putem štampe, da dobije jasnu sliku o ciljevima, za koje se bori.* (IB 5-6/55, 2) / *Općenita je pojava u našim*

ur. Ivana Paula Gortan-Carlin, Ivana Bančić Čupić, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 2016., 67-80; “Jezik Raškoga rudara” (u tisku), “Jezik radnika puljskoga biltena Uljanik u vrijeme socijalizma” (u tisku).

²¹ Čužić, Tomislav, *Pravopisna norma*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2015., 61.

²² Badurina, Lada, *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1996., 120.

²³ Isto, 119.

²⁴ *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom*, Matica hrvatska i Matica srpska, Zagreb – Novi Sad, 1960., 92.

²⁵ Badurina, 119.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

autobusima, da se djeca i omladina ne dignu starijim ljudima, da bi oni mogli sjesti (RR 2/59, 22). Paralelno se, a kasnije i u većem broju, uz njih ipak pojavljuju i primjeri prema semantičkome (logičkome) interpunkcijskom načelu: *Činjenica da su ova plemenita načela daleko od stvarnosti mladih ljudi...* (IB 1/73, 1) / *obavještavamo one koji se nisu još odlučili na zimovanje da slobodnih mjesta još ima* (PG 1/84, 4) / *Nikakve nevolje ne mogu satrti čovjeka koji ima tu lijepu odliku da stvar okrene na šalu* (RR 4/83, 5).

S obzirom na to da se promjena propisane norme sastavljenoga pisanja pojavila upravo 1960. u *novosadskome pravopisu* te da se dvojbe oko sastavljenoga i nesastavljenoga pisanja zanijevanoga oblika prezenta glagola *htjeti* javljaju i danas, ovo je pitanje valjalo izdvojiti. Dotad je bilo propisano nesastavljeno pisanje – *ne ću*²⁸, a naši nam izvori ukazuju na promjenu, no s manjim vremenskim odmakom: *ne ćemo* (U 3/60, 14), *ne će* (IB 5-6/55, 19) (IB 3/56, a); nakon *novosadskoga pravopisa*: *neću* (IB 3-4/61, 41), *neće* (U 1/80, 35) (RR 2/78, 3), *nećete* (U 6/81, 1), *nećemo* (IB 4/70, 4) (IB 2/72, 19).

U povijesti hrvatskoga pravopisanja pisanje se vezanih osnova u prvome dijelu složenica često nametalo, a razvojem tehnologija i potrebe za stvaranjem novih izraza dvojbe su se povećavale. U istraživanim se glasilima pojavljuju tri mogućnosti; sastavljeno pisanje: *u fotosekciju* (KV 15/79, 3) / *radiokasetofoni* (PG 1/84, 5) / *u autokampovima* (NG 8/80, 3) / *fotoaparati* (PG 1/84, 5) / *automehaničari* (IB 1-2/74, 14) / *fotoamatera* (U 6/60, 21); rastavljeno: *foto kronika* (PG 4/88, 3) / *foto reportaža* (NG 9/74, 1) / *Nakon auto kampova* (NG 4/75, 9) / *foto izložba* (U 64/64, 6) / *foto sekcija* (U 6/60, 21) i pisanje sa spojnicom: *radio-emisije* (IB 1-2/54, 5) / *Foto-reportaža* (PG 18/83, 1) / *radio-stanice* (PG 13/84, 3) / *radio-amateri* (IB 5/57, a) / *u kino-dvoranu* (IB 1/69, 18) / *našu kino-dvoranu* (NG 12/74, 7). U pravopisima šezdesetih²⁹ i sedamdesetih³⁰ godina bilo je propisano pisanje sa spojnicom.

²⁸ Vidi Broz, Ivan, *Hrvatski pravopis* (Pretisak 2014), Naklada kr. hrv.-slav.-dalm. Zemaljske vlade, Zagreb, 1892., 97; Boranić, Dragutin, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1951., 144.

²⁹ *Pravopis 1960.*, 195, 296.

³⁰ Babić, Stjepan, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis* (Pretisak 1990.), Školska knjiga, Zagreb, 1971., 142, 183.

O pisanju dentalnih okluziva ispred afrikata³¹ u Boranićevu pravopisu iz 1951. napominje se da se suglasnici *t* i *d* ispred *c*, *č*, *ć* gube.³² *Novosadski pravopis* malo opširnije objašnjava pravilo te navodi ispadanje *t* i *d* u govoru i u pismu “ispred slivenih suglasnika *c*, *č*, *ć*, *đ* i *dž* (zato što ovi u prvom dijelu svome sadrže elemente glasova *d* i *t*)”³³, a *londonac* pojašnjava da je razlog nejednaka pisanja suglasnika *d* i *t* ispred nekih suglasnika “sliven izgovor s jedne strane i pravopisna tradicija s druge”³⁴ te također propisuje gubljenje tih glasova ispred *c*, *č* i *ć*, izuzev u nekih složenica, izvedenica na *-ski* i *-stvo* te pridjeva od imenica na *-st* stranoga podrijetla.³⁵ U gramatikama su pak već od polovice šezdesetih godina dopuštene dvostrukosti.³⁶ U našem se korpusu dentalni okluzivi ispred afrikata ne pišu: *dodaci* (NG 4/76, 5) / *podaci* (KV 13/78, 3; PG 18/83, 2) / *u društvenoj bici* (PG 18/83, 2) / *dohoci* (PG 3/84, 10; NG 7/80, 2) / *trenuci* (IB 1-2/74, 19) / *zadacima* (PG 1/88, 2) / *sažeci* (PG 5/85, 1) / *zadaci* (KV 3/74, 4; U 2/55, 24; U 4/80, 9) / *podacima* (U 1/81, 31) / *u dugotrajnoj bici* (RR 9/83, 1) / *mecima* (U 11/60, 1) / *počeci* (U 1/60, 5) / *lecima* (IB 1/57, 1) / *gubici* (NG 3/81, 3) / *izdaci* (RR 6/59, 12).

Morfološka razina

Na morfološkoj smo razini izdvojili nekoliko tema u kojih se uočava razlika između norme i uporabe i(li) promjene vidljive na dijakronijskoj razini, a vezane su za sklonidbu pokrata, prilagodbu posuđenica te kolebanja u rodu pojedinih imenica; u tim se pitanjima uočava preplet i drugih razina – pravopisne, leksičke i tvorbene.

U glasilima iz socijalističkoga vremena nailazimo na velik broj pokrata³⁷, što je i razumljivo jer su imena pojedinih tijela koja su se tada pojavljivala bila vrlo složena i dugačka, pa ih možemo proglasiti svojevrsnim simbolima toga vremena. Zbog komunikacijskih

³¹ Dvojbe oko (ne)pisanja dentalnih okluziva ispred afrikata aktualne su i danas.

³² Boranić, 30.

³³ Pravopis 1960., 68.

³⁴ Babić i dr., 48.

³⁵ Isto, 49.

³⁶ Vidi Pavešić, Slavko, ur., *Jezični savjetnik s gramatikom*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971., 346, 354; Brabec, Ivan, Mate Hraste, Sreten Živković, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1965., 79.

³⁷ Odabrali smo ovaj termin, iako se u literaturi rabe i drugi termini, primjerice *skraćeni-ce* (Boranić 1951., *Pravopis* 1960.), *kratice* (Babić i dr. 1971., Anić, Silić 1986.).

su potreba nastajale sažimanjem i u vezi s njihovim sklanjanjem u literaturi postoje različita mišljenja. Primjerice, Boranić navodi kako se izgovaraju te da “ostaju bez promjene i u k o s i m p a d e ž i m a, ali ako je jasnoće radi potrebno, nastavci se pišu malim slovom uz crticu: *AFŽ-a*”³⁸, dok *novosadski pravopis* donosi popise sklonjivih i nesklonjivih pokrata, ali su prilično šturi pa je ponekad teško zaključiti u koji bi popis išla neka druga pokrata. Jedino je objašnjenje to da se tzv. “nepromjenjive skraćenice [...] čitaju kao da su svi njihovi potpuni dijelovi napisani”³⁹, dok su one kojima se dodaje “padežni nastavak povezan crticom”⁴⁰ – one koje “oblikom odgovaraju riječima našeg jezika”⁴¹. Tek od *londonca*, gdje se u popisu tzv. kratica etiketa navodi da se sklanjaju s crticom i nastavkom te potom navodi one koje su uvijek nepromijenjene: CK, HDZ, MH, SFRJ, SKH⁴², norma postaje malo jasnija, ali budući da *londonac* tada nije bio u uporabi, stanje se u praksi nije puno promijenilo. Pravopisni priručnik pak ima čitav rječnik kratica, ali ne izdvaja nesklonjive primjere.⁴³ Iz našega je korpusa vidljivo da se popisi pokrata nisu odviše uzimali u obzir i pojavljuju se različiti modeli njihova sklanjanja, od onih koji se ne sklanjaju: *svih članova NO* (IB 2/53, 2) / *plenum CK SKJ* (IB 1-2/54, 2) / *na temu iz NOB* (KV 34/85, 2) / *u SK* (RR 10/83, 2) / *u SAD* (U 4/57, 2) / *po Sistemu AVRМ* (NG 10/76, 17) do onih gdje se između spojnice i pokrate umeće nastavak: *posredstvom SIZ-a* (KV 13/78, 2) / *Dan SKOJ-a* (PG 18/83, 3) / *AVNOJ-a* (PG 21/83, 4; RR 11/83, 1) / *po SAS-u* (PG 13/84, 2) / *u Skupštinama SIZ-ova* (NG 1/82, 2) / *oblici SOUR-a* (PG 15/84, 1) / *suradnja s OKUD-om “Istra”* (KV 34/85, 2) / *o stvaranju OOUR-a* (U 1/80, 24) / *utisci sa 1. kongresa RSJ-e* (U 5/57, 7) / *vijeća NRH-e* (U 1/60, 4) / *SKJ-e* (U 1/60, 10). Nadalje, u nekima su od njih uočena kolebanja u rodu: *Narodni heroji NOB-a* (PG 18/83, 1) / *borba Labinjana u NOB-u* (RR 1/75, 4) / *u NOB-i* (IB 2/54, 4). Osim toga, njihova je funkcija sažimanja izraza očito bila vrlo dobro iskorištena jer su mnoge od njih “ušle [...] u rječnik našeg jezika i češće su u upotrebi nego

³⁸ Boranić, 1951., 85.

³⁹ *Pravopis* 1960., 130.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto.

⁴² Babić i dr., 135.

⁴³ Anić, Silić, 1986., 98, 203-213.

složeni izrazi od kojih su skraćivanjem postale”⁴⁴, a iz korpusa vidi-mo i da su mnoge bivale tvorbenim osnovama novim pridjevnim i imeničnim tvorenicama⁴⁵: *i da se [...] trebaju ugledati na revolucionarne skojevce* (RR, 10/86, 2) / *Ono što je krasilo SKOJEVCE* (RR, 10/86, 2) / *da se i današnja omladina skojevski bori* (RR, 10/86, 2) / *Sourizacija (ipak) postupno* (PG 15/84, 1).

Posuđenice s latinskim sufiksima *-ium* i *-ist* u našem korpusu nisu prilagođene hrvatskomu sustavu. Naime, iako se već četrdesetih godina hrvatski sufiks *-ij* razlikuje od srpskoga sufiksa *-ium*,⁴⁶ šezdesetih su godina bile dopuštene čak trostrukosti: *-ium/-ij/-ija*,⁴⁷ ali se sedamdesetih godina norma pooštava te se traži zamjena latinskoga sufiksa hrvatskim sufiksom *-ij*⁴⁸, specifičnim za muški rod. U izvorima smo naišli na nekoliko primjera sa sufiksom *-ium*: *kolegijum* (RR 1/59, 12) / *se određuje kriterijumima* (RR 11/72, 1) / *mogu odgovoriti zahtjevima [...] simpozijuma* (NG 1/77, 8), iako od sedamdesetih godina prevladava sufiks *-ij* koji se pojavljuje, ali rijetko, i ranije: *decenij* (U 7/60, a). Također, u našem korpusu ima podosta primjera za imenice na *-ista*, što nije neuobičajeno, bez obzira na to što normativnu prednost ima sufiks *-ist*, bile su dopuštene obje inačice⁴⁹: *majstor mašinista* (RR 11/49, 3) / *kao mašinista izvoznog stroja* (RR 2/72, 2) / *mašinista* (RR 3/72, 1) / *pismo [...] aktiviste Zorana* (RR 5/86, 7) / *u društvu jednog konobara, recepcionera i šankiste* (NG 9/74, 7) / *kao socijalista* (IB 5/59, a).

U našim su izvorima kolebljiva roda imenice *osnova* i *posjet*: *U posjetu Gorskom kotaru* (NG 6/80, 11) / *Samoupravljanje je osnov našeg društvenog i privrednog sistema* (U 5/57, 5) / *na osnovu prezentiranog plana* (RR 1/73, 2) / *isplaćuju po osnovu minulog rada* (NG 4/76, 3) / *na osnovi svoga rada* (NG 1/77, 11) / *Cilj njihove posjete* (RR 10/85, 3) / *Posjet republičkih funkcionera* (RR 1/84, 3). Takvu se pojavu često povezuje s razlikama između srpske i hrvatske inačice pa se tako

⁴⁴ Pravopis 1960., 130.

⁴⁵ Samardžija, Marko, *Nekoć i nedavno: Odabrane teme iz leksikologije i novije povijesti hrvatskoga standardnoga jezika*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2002., 51.

⁴⁶ Guberina, Petar, Kurno Krstić, *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 1940., 34.

⁴⁷ Pravopis 1960., 141.

⁴⁸ Babić i dr., 59.

⁴⁹ Usp. Pavešić, 1971., 100; Težak, Babić, 1966., 138.

osnov smatra običniji u istočnim krajevima, dok je *osnova* karakteristična za zapadne krajeve, dakle za hrvatski jezik.⁵⁰ S druge pak strane *posjet* i *posjeta* se sedamdesetih godina smatraju ravnopravnima, no preporučuje se *pohod*.⁵¹

Sintaktička razina

Na sintaktičkoj razini u istarskim glasilima pronalazimo nekoliko zanimljivosti, a odnose se na uporabu pasivnih glagolskih oblika i konstrukciju *da* + *prezent* na mjestu infinitiva.

Oblici pasiva česti su u novinarsko-publicističkome stilu,⁵² iako se u tadašnjim normativnim priručnicima ukazuje na to da ih u hrvatskome jeziku treba izbjegavati.⁵³ U našem ih korpusu ima podosta, što potvrđujemo primjerima: *Kad sam zamoljen da za "Kulturni vjesnik" provedem i zabilježim razgovore* (KV 6/74, 3) / *Na bazi toga su morale biti sagledavane* (RR 5/72, 2) / *koje su naročito isticane* (RR 1/84, 1) / *U raspravi je konstatirano* (NG 9/74, 3) / *Svi ti akti su, uz manje izmjene i dopune, prihvaćeni na zborovima radnika* (NG 1/82, 5) / *prekinuta je dugogodišnja poslovna veza ugostitelja* (PG 1/84, 5) / *dobro je vođena politika cijena* (PG 23/88, 6) / *Školovanje je omogućeno svakom tko to želi* (U 8/60, 14) / *istog dana održana je i osnivačka skupština* (U 114-115/90, 1). Gdjeđje pronalazimo primjere pasivnih konstrukcija s oznakom za vršitelja radnje koji ima ustrojstvo *od* + *genitiv*: *u zadnje vrijeme pokrenut je od strane sindikalne podružnice u Raši i rad na sektoru narodnog prosvjećivanja*. (RR 3/48, 3) / *dan našeg poduzeća primjećen (sic!) je od svih kao izuzetan i vrlo uspio* (NG 9/74, 3) te pasiv koji se sastoji od povratne zamjenice i aktivnoga oblika glagola: *trčalo se sa jajetom u žlici, hodalo po gredi, plivalo, veslalo* (NG 9/74, 1) / *Plivalo se je, trčalo, veslalo, jelo, skakalo* (NG 9/74, 2) / *Školovanje je omogućeno svakom tko to želi* (U 8/60, 14).

Jedno je od osnovnih sintaktičkih obilježja našega korpusa i preplitanje konstrukcije *da* + *prezent* i infinitiva. Naime, kronološki možemo odrediti da konstrukcija *da* + *prezent* na mjestu infinitiva

⁵⁰ Usp. Pavešić, 1971., 187; Guberina, Krstić, 1940., 151; Težak, Stjepko, *Hrvatski naš (ne)zaboravljeni*, Tipex, Zagreb, 1999., 164.

⁵¹ Pavešić, 1971., 211.

⁵² Silić, Josip, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007., 196.

⁵³ Pavešić, 1971., 381.

prevladava od četrdesetih do šezdesetih godina, bez obzira na to što se o tome već pedesetih godina pisalo u časopisu *Jezik*.⁵⁴ Od šezdesetih godina sve se češće pojavljuje infinitiv koji će do devedesetih godina u potpunosti prevladati. Ipak, valja napomenuti da naše istraživanje potvrđuje i u kasnijim godištim konstrukciju *da + prezent*, iako puno rjeđe: *trebaju da ojačaju* (RR 7/48, 2) / *bi trebao da posluži* (U 1/54, 1) / *treba da prati* (RR 2/59, 2) / *privredna je organizacija dužna da uputi ženu na liječnički pregled* (U 10/60, 15) / *imat će i zadatak da ukaže* (KV 6/74, 2) / *Integracija u svakom slučaju treba da osigura* (KV 6/74, 3) / *imaju osnovni cilj da se sagledaju problemi* (RR 9-10/77, 7) / *imamo i te kakva razloga da budemo zadovoljni* (NG 10/81, 1) / *vodne brane treba da sadrže najmanje 200 l* (PG 4/83, 3).

Tvorbena razina

Na tvorbenoj ćemo se razini osvrnuti na sufikse *-ioni*, *-ski*, *-telj* i *-lac* te prefiks *van-*.

Iako je od šezdesetih godina preporuka da se sufiks *-ioni*, koji je u nas došao iz ruskoga jezika, treba zamijeniti sufiksom *-ski*,⁵⁵ ipak su u korpusu uobičajeni primjeri s tim sufiksom, najvjerojatnije zbog njihove proširenosti i posebne važnosti u nekim sintagmama. Zato se ta tema javila i u jezičnim savjetnicima s početka 21. stoljeća, s napomenom da su se redovito izuzimala četiri pridjeva na *-oni* zbog svoje proširenosti: *akcioni*, *apelacioni*, *komisioni* i *koncentracioni*.⁵⁶ Danas ipak prednost imaju pridjevi na *-ski*, bez izuzetka.⁵⁷ Primjeri iz korpusa: *Sanacioni odbor* (RR 1/73, 2) / *integracioni putovi* (KV 6/74,2) / *akcione efikasnosti* (PG 18/83, 2) / *investicioni objekti* (U 1/56, 5) / *o akcionom organiziranju* (PG 18/83, 3) / *stalnih akcionih konferencija* (PG 5/85, 1) / *redakcioni odbor* (U 1/54, 1) / *konstrukcioni ured* (U 2/55, 27) pokazuju da do sedamdesetih i osamdesetih godina prevladava sufiks *-ioni*, a tada se njegova pojavnost znatno

⁵⁴ Brozović, Dalibor, "O vrijednosti infinitiva i prezenta s veznikom *da*", *Jezik*, 1, 1953., 13-18.

⁵⁵ Babić 2009., 110-111.

⁵⁶ Hudeček, Lana, Milica Mihaljević, Luka Vukojević, *Jezični savjeti*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2010., 40.

⁵⁷ Isto.

smanjuje: *Koordinacijski odbor* (PG 5/85, 1) / *kooperacijski odnosi* (NG 2/80, 4) / *Redakcijski odbor* (U 2/81, 37).

Na uporabu sufikasa *-telj* i *-lac* već su šezdesetih godina osvrtni jezikoslovci, primjerice S. Babić, jasno ističući da tvorbenu prednost treba dati sufiksu *-telj*, što će se i ostvariti od sedamdesetih godina 20. stoljeća.⁵⁸ U našem korpusu izrazitu prednost ima sufiks *-lac* (koji također pripada hrvatskomu tvrobenom sloju), što dokazuju sljedeći primjeri: *rukovodioci* (PG 5/85, 2) / *rezultati rukovodilaca* (PG 5/85, 3) / *za čitaoce* (NG 5/80, 18) / *izvršiooci* (RR 11/83, 2) / *davaoci* (U 5/81, 8) / *pravobranioca* (U 5/81, 20) / *čitaoci* (IB 1-2/74, 14) / *naručiocu* (U 1/60, 10) / *prevodilac* (U 2/60, 6) / *variooci* (U 3-4/60, 4) / *isporučiooci* (U 2/56, 7).

U izvorima nerijetko nailazimo na prefiks *van-* koji je običniji za istočne krajeve⁵⁹: *van sezonska aktivnost*, *vansezonska aktivnost* (NG 11/74, 4) / *vanpansionske potrošnje* (PG 23/88, 7). Izuzetaka ipak ima pa u istarskim glasilima pronalazimo i prefiks *izvan-*: *izvanpansionskih [...] usluga* (PG 23/88, 6).

Leksička razina

“U usporedbi s ostalim dijelovima jezika, leksik je najjače izložen djelovanju izvanjezičnih čimbenika te je najpodložniji promjenama – pojava novih riječi, odlazak dijela ‘starih’ riječi u pasivni leksik, širenje ili sužavanje značenja pojedinih riječi. Promjene leksika uvjetovane su komunikacijskim potrebama jezične zajednice.”⁶⁰ Polazeći od te tvrdnje, pretpostavili smo da će i leksik druge polovice 20. stoljeća biti odraz svojega vremena s ustaljenim leksemima i više ili manje frazeologiziranim svezama riječi. Jedna je od značajki razdoblja druge polovice 20. stoljeća internacionalizacija leksika.⁶¹ Ta se odlika posebice može prepoznati u imenovanju važnih povijesnih događaja i datuma (Dan republike, Dan žena, Praznik rada, Oktobarska revolucija, Dan rudara),⁶² što nam potvrđuju sljedeći primjeri: 29. no-

⁵⁸ Više u: Babić, Stjepan, “Žigosani sufiks -telj”, *Jezik*, 4, 1963., 113-116; Babić, Stjepan, “Sporni sufiks -telj”, *Jezik*, 3, 1968., 69-76.

⁵⁹ Pavešić, ur., 1971., 306.

⁶⁰ Bičanić i dr., 113.

⁶¹ Samardžija, Marko, *Nekoć i nedavno: odabrane teme iz leksikologije i novije povijesti hrvatskoga standardnog jezika*, 48.

⁶² Isto, 49.

vembar (NG 11/74, 2; U 4/57, 11) / 29. *novembra* (IB 7-8/60, 92) / *Osmomartovska razmišljanja* (U 2/60, 1) / 2. *mart Dan rudara i Dan komune* (RR 2/78, 1) / *Prvi maj* (RR 7/48, 4; U 5/81, 12; U 3-4/60, 1) / *međunarodni praznik žena*, 8. *Mart* (PG 4/88, 1) / *prvomajске proslave* (PG 9/85, 1) / *Prvomajski pozdrav* (U 3-4/60, 1) / *Uoči Oktobarske revolucije* (IB 5-6/55, 7) / *Oktobarskom revolucijom počinje borba* (RR 2/72, 2).

Iako se već od četrdesetih godina neki jezikoslovci zalažu za hrvatska imena,⁶³ naši nam izvori potvrđuju i pisanje naziva za mjesec prema latinskome nazivlju: *od marta* (U 4/57, 6) / 26. *maja* (IB 3/56, 9) / *koncem aprila* (IB 5-6/55, 9) / *u februaru* (RR 11/72, 1) / *od januara do septembra ove godine* (NG 11/74, 6) / *u septembru* (NG 1/77, 9). Hrvatski su nazivi češći uglavnom od osamdesetih godina: *početkom ožujka* (NG 1/82, 1) / 26. *studenoga* (PG 18/83, 2) / *Na rujanskom zasjedanju* (PG 18/83, 4) / *početkom kolovoza* (PG 15/84, 6) / *proslava prvoga svibnja* (PG 9/85, 1) / 29. *travnja* (PG 9/85, 4) / *od ožujka* (NG 3/80, 1) / 29. *studen* (RR 11/83, 1) / *od listopada* (U 116/117, 26) / 10. *rujna* (U 9/60, 1) / 7. *prosinca* (IB 1/73, 1) / 21. *ožujka* (U 101/89, 3) / *u prvoj polovici prosinca* (U 120-121/90, 1). Nadalje, osobitost se pisanja datuma ogleda i u primjerima gdje se nazivi mjeseca pišu rimskim brojkama.

S obzirom na društveno-političku situaciju i težnju jedinstvu hrvatskoga i srpskoga jezika na području Jugoslavije,⁶⁴ što potvrđuje i sam dvojni naziv jezika, u našem se korpusu pojavljuju brojni leksemi iz srpskoga (a posredno i iz ruskoga) jezika, s time da se sedamdesetih godina njihov broj znatno smanjuje, a u osamdesetima ih je vrlo malo: *spratu* (IB 2/53, 12) / *vaspitač* (IB 2/53, 14) / *savremeni* (IB 4/54, 7) / *učestvovanje* (IB 1-2/74, 14) / *da obavijesti prometne milicionare* (PG 18/83, 5) / *učešće* (U 5/57, 4) / *nekoliko važnih tačaka* (RR 1/84, 2) / *u telefonskom saobraćaju* (RR 2/72, 4) / *Posmatrač* *či sa strane* (NG 11/74, 6). S ovime u vezi zanimljivo je spomenuti da su određeni razlikovnici, npr. Benešićevo i Guberina-Krstićevo

⁶³ Vidi Guberina, Petar, Kruno Krstić, *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, 90; Babić, Stjepan, "Hrvatski jezik za komunističkoga razdoblja", *Jezik*, 3, 2009., 107.

⁶⁴ Samardžija 2002., 52.

djelo, postojali već u vrijeme druge Jugoslavije, međutim ta tema tada nije bila politički poželjna.⁶⁵

Promatrajući semantičku stranu leksema i njihovih ustaljenih veza, primjećujemo da ima pregršt onih koji se tiču društveno-političkih prilika vremena u kojem nastaju, primjerice: *na putu izgradnje socijalizma* (IB 5-6/54, 3) / *Socijalna pomoć* (PG 1/84, 7) / *društveno upravljanje* (IB 4/54, 1) / *prijem u pionirsku organizaciju* (PG 23/88, 3) / *sva u bojama jugoslavenske trobojke* (PG 23/88, 3) / *u radu društveno-političkih organizacija* (U 1/80, a) / *Organi upravljanja* (U 12/60, 4) / *prilika za samoupravljanje* (RR 8/81, 5) / *maksimum jugoslavenskoga zajedništva, bratstva i jedinstva prema Titovoj viziji* (RR 5/86, 1). Među njima posebno izdvajamo lekseme *borba* i *bitka* te mnoge više ili manje terminologizirane izraze s njima u vezi kojima se nastoji pokazati vjera u bolju budućnost i veličanje tadašnje političke ideologije: *Borba za otklanjanje nepismenosti* (IB 3/48, 3) / *Dobivena je najdragocjenija bitka* (PG 1/84, 2) / *više borbe* (NG 3/80, 5) / *Borba je u prirodi sporta* (RR 12/83, 7) / *Istra u danima oslobađanja i borbe* (IB 5-6/55, 1) / *odlučna borba kolektiva* (U 1/54, 6), čak i sam naziv jednoga istraživanoga lista to potvrđuje – *Istarski borac*.

Na kraju poglavlja o leksiku valja spomenuti da je *Porečki glasnik* poseban po rubrici *Fora le porte* na talijanskome jeziku, što i nije neuobičajeno za multikulturalno područje.

Stilska razina

Jedna je od temeljnih odrednica standardnoga jezika njegova polifunkcionalnost, što znači da se na različite načine ostvaruje u znatnosti, administraciji, novinarstvu i publicistici, književnosti i u svakodnevnome razgovoru. Naime, prema teoriji funkcionalnih stilova “različiti su jezični ostvaraji objedinjeni pojmom standardnoga jezika, i to kao njegovi podsustavi, *podjezici*”.⁶⁶ Pritom valja imati na umu da u podstilovima određenih stilova dolazi do prožimanja stilskih značajki,⁶⁷ o čemu svjedoči i naš primjer. Analizom stilskih

⁶⁵ Samardžija, Marko, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004., 227.

⁶⁶ Badurina, Lada, *Između redaka: Studije o tekstu i diskursu*, Izdavački centar Rijeka i Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb – Rijeka, 2008., 113.

⁶⁷ Isto, 113.

značajki u istarskim glasilima u socijalizmu (koji ulaze u novinarsko-publicistički stil) uočava se velik utjecaj administrativno-poslovnoga stila, što se ponajviše prepoznaje u uporabi nominalnih konstrukcija, eksplicitnosti (potpunoj iskaznosti) i imperativnosti.⁶⁸ S druge pak strane, mjesto i vrijeme izlaženja glasila, ali i nastojanja novinara da svojim jezikom budu što sličniji jeziku političara, koji obiluje pretjerivanjima, ponavljanjima, zapovjednim oblicima, “istrošenim” riječima i “revolucionarnim” frazama⁶⁹ idu u prilog tomu da zaista možemo govoriti o stilskim posebnostima toga tipa teksta.

Nominalne su konstrukcije tako pod utjecajem političkoga podstila administrativno-poslovnoga stila sasvim uobičajene u istarskim glasilima u vrijeme socijalizma: *jednoglasno je zauzeo stav da radnici s dvojnim zanimanjem* (NG 1/77, 4) / *za koje će se odmah prići realizaciji* (NG 1/77, 10) / *ovih se dana privode kraju* (NG 1/82, 2) / *Pa se pruža mogućnost samostalnom traženju posla* (RR 1/72, 4) / *sa svojim kooperantima privode kraju radove na montažnoj zgradi* (RR 1/84, 6) / *ovaj problem dolazi posebno do izražaja u kulturi* (KV 1/74, 3) / *što se njime vrši i informiranje građana* (PG 1/88, 2) / *glasanju je pristupilo 89 radnika* (PG 4/88, 8) / *mora se posvetiti daleko veća pažnja* (U 1/80, 3) / *Dogovori se također vode* (U 1/85, I).

Po uzoru na administrativno-poslovni stil eksplicitnost se nadalje pojačava i uporabom imenica *područje*, *proces*, *sklop*, *oblast* (kao svojevrsne “profesionalne poštapalice”) uz imenice koje znače upravo to što znači i ta imenica, dakle ‘područje’, ‘proces’, ‘sklop’, ‘oblast’ čime dolazi do ponavljanja značenja: *na području ekonomske propagande* (NG 1/82, 3) / *na području odmora i rekreacije* (NG 1/82, 7) / *Na području vanpansionske potrošnje* (PG 23/88, 7) / *na području komunalne problematike* (PG 1/88, 4) / *u procesu proizvodnje* (RR 10/86, 3) / *u sklopu hotela* (PG 18/83, 2) / *za njegov proces rada* (PG 18/83, 2) / *u oblasti kulture* (KV 3/85, 1) / *u području proizvodnje* (U 1/80, 2). Zanimljivi su i primjeri u kojih se pojavljuju riječi poput *sistem*, *predmet*, *pitanje*, *politika*, *problem*: *predmet posebne rasprave* (RR 11/72, 3) / *pitanje zaposlenja* (RR 2/72, 3) / *Pitanje ekonomičnosti* (RR 10/85, 6) / *o politici cijena u ovoj godini* (RR 5/72, 2) / *Sistem analitičkog*

⁶⁸ Ovakava pojava nije neuobičajena u suvremenome novinarstvu, vidi: Silić, Josip, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, 375-384; Silić, Josip, *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb, 2006.

⁶⁹ Ivas, Ivan, *Ideologija u govoru*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1988., 189.

vrednovanja (NG 1/77, 10) / *Zato je reorganizacija (ne)postojećeg sistema informiranja* (NG 1/82, 2) / *dogovoriti zajedničku politiku cijena* (NG 1/82, 5) / *Aдекватna pažnja poklonjena je i problemima izgleda objekata* (NG 1/82, 5) / *kroz sistem raspoređivanja zaustaviti pad životnog standarda* (PG 23/88, 6) / *u sistemu javnog informiranja* (PG 23/83, 1) / *bile su predmet rasprave* (PG 23/83, 1).

Eksplicitan se način izražavanja iskazuje uporabom izraza *s ciljem/u cilju + glagolska imenica* (umjesto konstrukcije *radi + glagolska imenica*) te izrazima *putem, preko* u izražavanju instrumentalna sredstva: *putem dogovora* (RR 11/72, 1) / *putem samoupravnog sporazuma* (RR 2/72, 1) / *putem kupona i uputa* (NG 9/74, 5) / *putem Koordinacionih odbora* (NG 1/77, 10) / *o informiranju preko "Našeg glasa"* (NG 11/74, 5) / *putem anketa* (NG 9/74, 4) / *obrađeni putem računara* (NG 11/74, 3) / *u cilju utvrđivanja hidroloških uvjeta* (RR 10/86, 2) / *s ciljem da ugljen postane osnovno energetska gorivo* (RR 9/80, 4) / *U cilju pripreme proizvodnih zadataka* (U 2/55, 27) / *putem planske službe* (U 1/56, 3) / *putem izdavanja glasila* (PG 1/88, 2) / *putem bankarskih kredita* (PG 1/88, 3) / *putem stambenih zadruga* (PG 23/88, 2).

Da bi se dodatno naglasio i preuveličao sadržaj poruke pod utjecajem administrativno-poslovnoga stila, u našem se korpusu pojavljuju tzv. pojačivači: *protestno napuštaju stol* (NG 9/74, 3) / *U studenom su se lavovski borili* (RR 10/86, 3) / *planirani kapaciteti izvorsno popunjeni* (NG 1/82, 1) / *ogroman napredak* (PG 1/88, 6) / *snažna potreba* (PG 1/88, 6) / *posebno povoljan poslovni učinak* (PG 23/88, 6) / *izuzetno vrijedne programe* (KV 13/78, 3) / *izuzetno bogatu aktivnost* (KV 13/78, 2) / *ogroman potencijal* (PG 18/83, 2) / *od posebne važnosti je činjenica* (U 2/56, 6) / *veoma važnu ulogu u puljskoj privredi* (U 1/80, 3) / *veoma je važno* (RR 3/59, 6) / *bila je izuzetno teška* (RR 1/72, 2) / *odlično izvršavaju krupan zadatak* (U 6/57, 15).

Imperativnost, kao jedna od značajki karakterističnih također za administrativno-poslovni stil, u našem je korpusu prepoznatljiva po brojnim izrazima izričita zapovijedanja ili savjetovanja pa se često pojavljuju izrazi poput *konstatiramo, trebalo bi/trebamo/treba, nužno je, ne smije se, moramo, nastojmo, valja* i sl.: *Trebalo bi razmisliti* (KV 6/74, 4) / *Konstatiramo da nam je start u ovu godinu uspješan* (RR

2/78, 3) / *valja također spomenuti* (PG 23/88, 6) / *pa našu prognozu treba tako i tretirati* (NG 1/82, 1) / *Stoga je nužno da se svi s maksimalnom ozbiljnošću* (NG 1/82, 2) / *Svakoj prodajnoj operativi nužno je osigurati solidnu istraživačko-analitičku podlogu* (NG 1/82, 3) / *Zato se moraju nalaziti novi oblici osiguranja sredstava* (NG 1/82, 7) / *ne smije se koristiti* (U 11/60, 17) / *moramo još puno toga učiniti* (U 1/80, 3) / *Nastojmo da što bolje iskoristimo radno vrijeme* (RR 1/47, 3) / *Valja osigurati stalnu vezu delegacija* (RR 9/80, 2) / *Treba napomenuti da roditelji vrlo često utječu na opredjeljenje djece* (IB 1-2/74, 14).

U tekstovima se često pojavljuju i tzv. neobvezujuće “odrednice” koje zapravo samo stvaraju privid da se govori o nečemu određenom jer ih prate izrazi poput *određeni*, *neki*, *nekoliko* i sl.: *određeni broj rudarskih obrazovnih odjeljenja* (RR 5/86, 8) / *u ponudi se nalazi i veći broj aranžmana* (NG 1/82, 1) / *nema publike za određene programe* (KV 6/74, 4) / *nekoliko desetaka milijuna dinara* (U 6/60, 11).

Tekstovi filološke naravi

Tekstovi filološke naravi zastupljeni su u *Istarskome borcu*, *Istarskome mozaiku*, *Istri* i *Buzetskome zborniku*. U njima ima dosta članaka o dijalektološkim, onomastičkim, leksikološkim, semantičkim, purističkim, etimološkim, povijesnojezičnim i sociolingvističkim temama, a mnogi nam od njih svjedoče i o tadašnjoj jezičnoj politici.⁷⁰

O problemima statusa hrvatskoga jezika u Istri, gdje je hrvatski jezik stoljećima bio u sjeni talijanskoga i njemačkoga jezika, progovara se u *Istarskome borcu* u članku *Zašto izlazimo* (IB 1/53, 1). Iz ovoga lista izdvajamo i tekstove: *O nacionalnom osvješćivanju u Istri* (IB 2/53, 2) gdje se govori o talijanizaciji istarskoga stanovništva te *Misli jednog osmoškolca povodom diskusije o problemima hrvatskog ili srpskog zajedničkog jezika i pravopisa* (IB 7/54, 15) gdje se u prikazu o novome, odnosno *novosadskome pravopisu*, u duhu koji je tada vladao prema jeziku, progovara o tzv. *zagrebačkom* i *beogradskom jeziku*. Nadalje, na miješanje tzv. *istočne* i *zapadne* varijante jezika ukazuje

⁷⁰ Među malobrojnim člancima o jeziku u radničkim glasilima ističe se (*Ne*)*stručni nazivi: Stručni savjetnik* (RR 1/84, 6), a značajni su i tekstovi u kojima se jezik obrađuje samo usputno, primjerice članak o važnosti opismenjivanja (RR 3/48, 3).

se i u jeziku javnih natpisa (IM 8/70, 117-118), a od sedamdesetih godina pretežu teme u kojima se upozorava na velik utjecaj stranih jezika, primjerice u nazivima za hotele (I 1/77, 70-80), na položaj čakavštine u Istri (I 3/90, 6-12) te općenito na složeno jezično stanje u Istri, gdje supostojе tri *književna jezika* (hrvatski, talijanski i slovenski), odnosno istromletački, istroromanski dijalekti, istrorumunjski dijalekti, hrvatski dijalekti i slovenski dijalekti (I 26/88, 162-169). Svemu ovome valja pridodati i priloge o jeziku iz *Istarskoga mozaika* koje potpisuju Tatjana Arambašin, Miroslav Sinčić, Tone Peruško, Just Ivetac, Ante Šonje, Ive Rudan, Petar Šimunović i dr., potičući tako člancima i osvrtima na dijalektu i skrb za domaći izričaj. O filološkim temama u časopisu *Istra* pišu brojni autori, među njima i poznati jezikoslovci, a to su: Josip Bratulić, Stjepan Damjanović, Josip Lisac, Josip Matešić, Petar Šimunović, Janneke Kalsbeek, Branimir Crljenko, Stjepan Vukušić, Ivan Zoričić, Zvane Črnja, Neli da Milani-Kruljac, Rudolf Ujčić, Tatjana Arambašin. U *Buzetskome zborniku*, koji kao godišnjak donosi radove sa znanstvenih skupova *Buzetski dani*, pronalazimo zanimljive onomastičke, dijalektološke i povijesnojezične teme koje potpisuju sljedeći autori: Just Ivetac, Jakov Jelinčić, Alojz Jembrih, Josip Matešić, Petar Šimunović i Ante Šonje. Popis je vrijednih članaka iz tih časopisa dugačak i dokazuje da u njima jezik i teme o jeziku nisu samo marginalne i(li) rijetke već da se o njima u Istri u drugoj polovici 20. stoljeća pisalo mnogo.

Zaključak

Jedna je od značajki hrvatskoga novinstva razvijeni lokalni tisak tijekom cijele svoje povijesti,⁷¹ što nam potvrđuju i glasila lokalnih tvrtki i organizacija te omladinski i kulturni časopisi čijim smo se jezikom i sadržajem pozabavili u ovome radu.

U drugoj polovici 20. stoljeća u Istri bilježimo znatan porast lokalnih glasila koja predstavljaju vrijedan izvor za proučavanje hrvatskoga jezika u stoljeću u kojem su prijelomni događaji u političkome životu u velikoj mjeri utjecali i na jezik. Na pravopisno-jezičnoj razini svakako treba izdvojiti brojne neujednačenosti, i u jednome

⁷¹ Novak, Božidar, *Hrvatsko novinstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005., 596.

glasilu, pa čak i broju ili na istoj stranici, ali i na sinkronijskoj razini usporedimo li više listova. Dijakronijske promjene, s druge strane, koje se mogu pratiti kod većine istraživanih tiskovina svjedoče o promjenama tendencija, pravila i(li) norma popraćenih i u normativnim priručnicima.

Na temelju rezultata prikupljenih analizom jezika i pravopisa u istarskim tiskanim medijima mogli bismo predložiti periodizaciju koja oslikava jezično stanje u Istri u drugoj polovici 20. stoljeća. Prvo bi razdoblje tako obuhvaćalo ono napisano od kraja Drugoga svjetskog rata do početka šezdesetih godina, s mnoštvom neujednačenosti (primjerice pisanje vezanih osnova, sklonidba pokrata, preplitanje sufikasa *-ski* i *-ioni* te hrvatskih i latinskih naziva za mjesece), što će se dijelom prenijeti i na razdoblje koje slijedi. Drugo se razdoblje, koje obuhvaća vrijeme oko tzv. *novosadskoga pravopisa*, dakle od početka šezdesetih do početka sedamdesetih godina 20. stoljeća, može prepoznati po promjenama koje su uvedene upravo tim normativnim priručnikom, i to najviše na pravopisnoj razini (primjerice sastavljeno pisanje zanijevanoga oblika glagola *htjeti* i uvođenje novoga interpunkcijskoga načela). Treće razdoblje obuhvaća sedamdesete i osamdesete godine, a njegove se specifičnosti ogledaju najviše na leksičkome planu i sve većem odklonu od srpskoga jezika, u skladu s povijesnim prilikama, što se pak reflektira i na sintaktičkome planu – manjim brojem tzv. *dakanja*. Posljednje pak razdoblje obuhvaća devedesete godine, kojih smo se dotakli analizirajući samo desetak brojeva istarskih časopisa, pri čemu se već na samome početku razdoblja izdvajaju promjene na pravopisnome i leksičkome planu nastale pod utjecajem snažnih društveno-političkih zbivanja i osamostaljenja Republike Hrvatske.

Na stilskoj se razini zamjećuje, očekivano, velik utjecaj administrativno-poslovnoga stila što se ponajviše prepoznaje u uporabi nominalnih konstrukcija, eksplicitnosti (potpunoj iskaznosti) i imperativnosti.

Filološkim se temama, očekivano, najviše bave časopisi o kulturi, ali i list mladih. Najviše se članaka kojima je jezik temom nalazi u *Buzetskome zborniku*, *Istarskome mozaiku*, *Istri* i *Istarskome borcu*, dok ih u glasilima radnih ili društvenih organizacija (*Raški rudar*, *Uljanik*, *Naš glas*, *Porečki glasnik*, *Kulturni vjesnik*) ima jako malo

i uglavnom se o jeziku govori samo usput. Teme koje su u njima zastupljene dotiču se različitih standardoloških, povijesnojezičnih i dijalektoloških pitanja. Nadalje, moramo naglasiti i ulogu koju su pojedini radnički i listovi mladih imali u njegovanju domaćega izričaja. Primjerice, u *Raškome se rudaru* pojavljuju tekstovi na labinskoj *cakavici*, a barba Mate iz *Uljanika* i šjor Adriano iz *Porečkoga glasnika* na svojim mjesnim hrvatskim idiomima komentiraju aktualne događaje iz svojih poduzeća ili s političke scene. To nam svjedoči o tome da je istarski socijalistički čovjek u svojem lokalnom tisku uvijek mogao pisati i čitati i o temama filološke naravi, bile one samo usputne i uklopljene u političku retoriku vremena ili pak zasebne, kao u pojedinim časopisima u kulturi pa možemo zaključiti da je i jezična komponenta socijalističkoga čovjeka važan dio njegova shvaćanja u svojoj ukupnosti.

Izvori

Kulturni vjesnik (1974.–1989.)
Naš glas (1974.–1982.)
Porečki glasnik (1983.–1994.)
Raški rudar (1947.–1990., s prekidima)
Uljanik (1954.–1990., s prekidima)
Istra (1974.–1993.)
Istarski borac (1953.–1974., s prekidima)
Istarski mozaik (1963.–1974.)
Buzetski zbornik (od 1976.)

Literatura

1. “Avnojski duh u jezičnoj politici”, *Jezik*, 2, 1985., 48-55.
2. Anić, Vladimir, Goldstein, Ivo, *Rječnik stranih riječi*, Novi Liber, Zagreb, 2007.
3. Anić, Vladimir, Josip Silić, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
4. Babić, Stjepan, “Žigosani sufiks -telj”, *Jezik*, 4, 1963., 113-116.
5. Babić, Stjepan, “Sporni sufiks -telj”, *Jezik*, 3, 1968., 69-76.
6. Babić, Stjepan, “Hrvatski jezik za komunističkoga razdoblja”, *Jezik*, 3, 2009., 110-111.
7. Babić, Stjepan, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis* (Pretisak 1990.), Školska knjiga, Zagreb, 1971.

8. Babić, Stjepan, *Hrvatska jezikoslovna prenja*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2001.
9. Badurina, Lada, *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1996.
10. Badurina, Lada, *Između redaka: Studije o tekstu i diskursu*, Izdavački centar Rijeka i Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb – Rijeka, 2008.
11. Bičanić, Ante i dr., *Pregled povijesti, gramatike i pravopisa hrvatskoga jezika*, Croatica, Zagreb, 2013.
12. Boranić, Dragutin, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1951.
13. Brabec, Ivan, Mate Hraste, Sreten Živković, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1965.
14. Brodnjak, Vladimir, *Rječnik razlika između hrvatskoga i srpskoga jezika*, NIRO Školske novine i Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992.
15. Broz, Ivan, *Hrvatski pravopis* (Pretisak 2014.), Naklada kr. hrv.-slav.-dalm. Zemaljske vlade, Zagreb, 1892.
16. Brozović, Dalibor, "O vrijednosti infinitiva i prezenta s veznikom *da*", *Jezik*, 1, 1953.
17. Brozović, Dalibor, *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
18. Ćužić, Tomislav, *Pravopisna norma*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2015.
19. *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.
20. Duda, Igor, "Deklaracijom do jezika", *Kolo*, 3, 2000., 85-104.
21. Guberina, Petar, Kruno Krstić, *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb, 1940.
22. Ham, Sanda, *Povijest hrvatskih gramatika*. Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2006.
23. Hudeček, Lana, Milica Mihaljević, Luka Vukojević, *Jezični savjeti*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2010.
24. Ivas, Ivan, *Ideologija u govoru*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1988.
25. Moguš, Milan, *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1993.
26. Novak, Božidar, *Hrvatsko novinstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.
27. Pavešić, Slavko, ur., *Jezični savjetnik s gramatikom*, Matica hrvatska, Zagreb, 1971.
28. *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom*, Matica hrvatska i Matica srpska, Zagreb – Novi Sad, 1960.
29. Samardžija, Marko, *Nekoć i nedavno: Odabrane teme iz leksikologije i novije povijesti hrvatskoga standardnog jezika*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 2002.
30. Samardžija, Marko, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2004.
31. Samardžija, Marko, *Hrvatski kao povijesni jezik*, Vlastito izdanje, Zaprešić, 2006.

32. Samardžija, Marko, Ivo Pranjković, ur., *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
33. Silić, Josip, *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb, 2006.
34. Silić, Josip, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Matica hrvatska, Zagreb, 2007.
35. Škiljan, Dubravko, *Javni jezik*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2000.
36. Težak, Stjepko, *Hrvatski naš (ne)zaboravljeni*, Tipex, Zagreb, 1999.
37. Težak, Stjepko, Stjepan Babić, *Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 1966.

Sažetak

U radu se prikazuje jezik i pravopis istarske tiskane periodike u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća, odnosno u razdoblju socijalizma. Korpus za istraživanje sastoji se od petstotinjak brojeva iz sljedećih istarskih časopisa te glasila radnih ili društvenih organizacija: *Raški rudar*, *Uljanik*, *Naš glas*, *Porečki glasnik*, *Kulturni vjesnik*, *Istra*, *Istarski borac*, *Istarski mozaik* i *Buzetski zbornik*. Analizom jezika i pravopisa ovih glasila, ponajprije radničkih i omladinskih, pokušavaju se utvrditi tendencije te usklađenost s normama i pravilima propisanim u onodobnim normativnim priručnicima. Dvojnosti, različite inačice i neujednačenosti, prikazane po razinama (od pravopisne, preko morfološke, tvorbene, sintaktičke, do leksičke i stilske) unutar časopisa, svjedoče o odjeku prijelomnih događaja vezanih za hrvatski jezik u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća (od avnojskoga razdoblja, Novosadskoga sastanka i *novosadskoga pravopisa*, Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika i Hrvatskoga proljeća sve do devedesetih godina), a promjene na dijakronijskoj razini ukazuju na razvojne faze jezika i mijene pravopisa toga vremena. S druge pak strane, sadržaji obogaćeni filološkim temama, zastupljeni prvenstveno u časopisima i listovima o kulturi i društvu, idu u prilog činjenici da svijest i briga o jeziku običnoga malog čovjeka iz razdoblja socijalizma nije zanemarivana te su u konačnici i analize takva tipa važne za cjelokupni prikaz novije povijesti hrvatskoga jezika u Istri.

Agitprop među novinarima.

Uspostava komunističke vlasti i nadzor nad medijima

“A čemu treba da služi naša štampa, naši dnevni i drugi listovi? Formiranju našeg socijalističkog čovjeka i razvijanju naših socijalističkih odnosa...”

Josip Broz Tito (1963.)¹

Kontrola nad sredstvima javnog priopćavanja predstavljala je jedan od osnovnih elemenata komunističke vlasti u svim zemljama, pa tako i u Hrvatskoj i Jugoslaviji kao cjelini. Oblikovanje komunističkog totalitarnog sustava nezamislivo je bez uspostave monopola nad medijima, a brzina kojom su to uspjeli postići jugoslavenski komunisti u prvim godinama nakon završetka Drugoga svjetskog rata impresivna je. Postavlja se, naravno, pitanje koji su bili razlozi te brzine. Odgovor dijelom jasno proizlazi iz odgovora na pitanje oko brzine uvođenja novog sustava općenito, kao i prednosti koje je Komunistička partija Jugoslavije imala u odnosu na istovrsne stranke u nekim drugim zemljama srednjoistočne Europe (poput kompromitiranosti dijela domaćih građanskih elita, razaranja koja je iza sebe ostavio prethodni totalitarni sustav NDH, popularnosti komunista i njihove dominantne uloge u partizanskom pokretu). S druge strane, ako želimo precizno opisati uvođenje i mehanizme djelovanja novog sustava na području medija, odgovor zahtijeva obradu pojedinih aspekata funkcioniranja medija od 1945. nadalje. Za razjašnjavanje situacije u ovom će se radu predstaviti tijek procesa uspostave monopola partije nad medijima od završetka rata do kraja 1940-ih i njegove učinke s naglaskom na situaciju u Hrvatskoj, a posebno načine na koje je Komunistička partija upravljala medijima.

¹ Broz Tito, Josip, “Zadaci i značaj štampe”, *Novinarstvo*, 11, 1-2, 1975., 14.

Arhivska građa, posebno ona koja se nalazi u fondu CK SKH, odnosno u seriji Agitprop, omogućava relativno dobru rekonstrukciju načina funkcioniranja aparata agitacije i propagande u odnosu na medije, iako valja napomenuti da ne pronalazimo u njoj jednaku količinu materijala za ranije razdoblje djelovanja poslijeratnog Agitpropa, kao što je moguće naći za razdoblje nakon 1948. godine. Značajan izvor predstavljaju također Zapisnici Politbiroa CK KPH tiskani u istoimenoj seriji u izdanju Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu. Za cjelokupnu sliku relevantni su i drugi arhivski fondovi, primjerice Ureda za informiranje, kao i fondovi koji se čuvaju u Arhivu Jugoslavije u Beogradu, prvenstveno materijali saveznog Agitpropa, odnosno Agitpropa CK KPJ, te analiza samog tiska, pa će ubuduće biti potrebna daljnja istraživanja te teme.

Pitanje položaja medija u komunističkom režimu u Hrvatskoj nije dosad nailazilo na posebno veliki interes istraživača, iako je tisak rado korišten izvor za sva razdoblja povijesti. Djelomice su se tog pitanja doticali radovi vezani uz povijest pojedinih listova, ali oni su se pojavljivali prigodom obilježavanja godišnjica i najčešće imaju svečarski karakter.² Pojedini radovi odnose se na obračun s novinarima vezanima uz prethodni ustaški režim ili na pitanja uloge medija u protucrkvenoj politici režima.³ Od inozemnih istraživača medijima u Jugoslaviji bavila se Gertrude Joch Robinson, međutim njezin je fokus na kasnijem razdoblju a perspektiva primarno komunikološka.⁴

Najznačajniji prinos istraživanju politike vlasti prema medijima te odnosa vlasti i javnosti u početnom poslijeratnom razdoblju dala je Katarina Spehnjak, posebno svojom knjigom *Javnost i propaganda*.⁵ Neki aspekti povijesti novinarstva toga vremena opisani

² Primjerice: Stopar, Vlado, *Vjesnik 1940–1960.*, Vjesnik, Zagreb, 1960.; Peršen, Mirko, *Vjesnikove godine 1940–1990.*, Vjesnik, Zagreb, 1990.; *Zbornik sjećanja. Vjesnik 1940–1990.*, ur. Milan Bekić, Vjesnik, Zagreb, 1990.; Strčić, Petar, Miroslav Bajzek, Milorad Kovačević, Neven Šantić, Dražen Herljević, *Novi list 1900.–2000.*, Novi list, Rijeka, 1999.

³ Primjerice: Grbelja, Josip, *Cenzura u hrvatskom novinarstvu 1945–1990*, Naklada Jurić, Zagreb, 1998.; isti, *Uništeni naraštaj*, Regoč, Zagreb, 2000; Jandrić, Berislav, “Tisak totalitarne komunističke vlasti u Hrvatskoj u pripremi montiranog procesa zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu (1946.)”, *Croatica Christiana periodica*, 25, 47, 2001., 225–258.

⁴ Joch Robinson, Gertrude, *Tito's Maverick Media. The Politics of Mass Communication in Yugoslavia*, University of Illinois Press, Urbana – Chicago – London, 1977.

⁵ Spehnjak, Katarina, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952.*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 2002.

su u knjizi Božidara Novaka *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću* ili u njegovim tekstovima u svesku posvećenom stogodišnjici djelovanja Hrvatskog novinarskog društva.⁶ Polazište za detaljno istraživanje politike Agitpropa prema medijima predstavlja obrada pitanja funkcioniranja Agitpropa u Hrvatskoj iz pera autorice ovoga teksta.⁷

Aparat Agitpropa

Kontrolom, ali i direktnim upravljanjem tiskom 1945.–1952. bavio se prvenstveno Agitprop, institucija unutar Komunističke partije zadužena za agitaciju i propagandu. Već se prije završetka rata pristupilo reorganizaciji aparata agitacije i propagande jer se smatralo kako je “stari način propagande i agitacije preživio”, pa treba smanjiti “spontanost i anarhičnost”. Te su promjene išle u pravcu centralizacije i uspostave “direktivnog načina” njegova upravljanja s ciljem “koncentrisanja – posrednog ili neposrednog – čitavog narodnog političkog, kulturnog, prosvetnog, pa i naučnog života u rukama partijskih ustanova”.⁸ Partija je bila svjesna da dolazi novo vrijeme i da treba prilagoditi način rada aparata agitacije i propagande. S trogodišnjim odmakom ta se situacija ocjenjivala ovako:

“Partijska agitacija i propaganda poslije oslobođenja našla se s obzirom na nove uslove pred mnogo širim zadatkom nego što je to bilo u toku oslobodilačke borbe. Pred partijom u cjelini stajao je zadatak, da kao vladajuća partija, konačno oformi tekovine narodne revolucije – da organizira državni život u punom smislu te riječi, da povede narodne mase na daljnji zadatak u izgradnju novog, socijalističkog društvenog poretka.”⁹

Suprotno onome što se nametalo u narativu o pobjedi socijalističke revolucije u ratu i masovnoj podršci novim vlastima poslije završetka

⁶ Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Press data, Zagreb, 2005.; *HND – prvo stoljeće. Hrvatsko novinarsko društvo 1910.–2010.*, PressData, Zagreb, 2010.

⁷ Najbar-Agičić, Magdalena, *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.

⁸ Isto, 120.

⁹ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1220 CK SKH, Komisija za agitaciju i propagandu (Agitprop), 1, Teze, upute, referati, općenito o agitaciji i organizaciji agitprop odjeljenja 1945/1950, Agitacija i propaganda (III. dio).

rata, situacija nije bila toliko idealna s gledišta partije. Vodstvo KPJ bilo je nezadovoljno svojim utjecajem u društvu zbog čega je velike napore usmjerilo na “ideološko-politički” i propagandni rad. S tim ciljem namjeravalo se provoditi sustavnu i svestranu borbu “za likvidaciju ostataka reakcionarne buržoazije koja svojom ideologijom vrši utjecaj na radne mase”, a “reakcionarnu buržoasku ideologiju” planiralo se suzbijati i “na svim područjima nauke, umjetnosti i kulture”.¹⁰ Još su uvijek postojale snage koje su se mogle smatrati političkom ili ideološkom konkurencijom, a za pretpostaviti je da su mnogi u društvu priželjkivali povratak demokratskog sustava za koji je sloboda medija jedan od preduvjeta. Nade u obnovu građanskog tiska, koji su ustaše ukinuli nakon uspostave NDH, nisu se ostvarile. Partija je od početka nastojala eliminirati neovisne medije te uspostaviti potpuno novi medijski sustav. Odmah nakon uspostave nove vlasti uspostavljena je i dominacija onih listova koji su svoje korijene vukli iz partizanskog pokreta.

Propaganda je spadala u najznačajnije poluge novoga sustava, a pred aparatom Agitpropa postavljali su se paralelno zadaci kojima je cilj bio s jedne strane podizanje “organizacione i ideološke spremnosti partijskog članstva”, a s druge “stalni porast svijesti narodnih masa”.¹¹ Reorganizaciji se pristupalo sa stajališta kritike dotadašnjeg stanja te se isticalo kako stvarima treba pristupiti “mnogo organiziranije”, a nove forme agitacije i propagande – koju treba shvatiti kao “jedan od najkrupnijih zadataka” – te čitav rad treba ujediniti pod rukovodstvom partijskih komiteta.¹² “Agitaciono propagandne komisije” trebale su se osnivati uza sve komitete (centralne, pokrajinske, oblasne, okružne, mjesne, kotarske, rajonske i one u većim gradovima), a u ćelijama i biroima trebalo je “odrediti druga odgovornog za taj sektor”. Područje aktivnosti Agitpropa bilo je tako podijeljeno na

¹⁰ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Direktive, upute CK KPJ za rad 1945.–1951. Agitacija i propaganda (III. dio) [rukom dopisano] “Značenje”.

¹¹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Teze, upute, referati, općenito o agitaciji i organizaciji agitprop odjeljenja 1945/1950, Agitacija i propaganda (III. dio).

¹² HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Direktive, upute CK KPJ za rad 1945.–1951. Svim CK-ima i PK-ima: O reorganizaciji agitacije i propagande (1945). Vidi također Dimić Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Rad, Beograd, 1988, 6, 37; Gabrič, Aleš, “Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952”, *Borec*, 43, 1991., 495.

sektore: za štampu i agitaciju, teoretsko-predavački sektor, kulturni sektor, organizaciono-tehnički sektor te pedagoški sektor.¹³

Prema Direktivi iz ožujka 1945. trebao se formirati poseban sektor unutar Agitpropa zadužen za “štampu i agitaciju”. Zadaci tog sektora obuhvaćali su cjelokupan nadzor nad tiskom, a osoba zadužena za ovo područje trebala je “pratiti celokupnu štampu na svojoj teritoriji, kao i centralnu partijsku štampu”. Zadaci tog rukovoditelja opisani su ovako:

“On se brine da u štampi pravilno postave sva politička i druga pitanja i da se pravilno u štampi na njegovoj teritoriji primene i protumače direktive centralne štampe. On se brine o tome koji članci i o čemu treba da uđu, što da se u štampi jače naglasi, što da se naročito potcrta, a što opet ne. On se dalje brine i o tome, kakvi oblici agitacije (zborovi, konferencije, priredbe, plakati itd.) treba da se razviju i primene u odgovarajućim političkim i drugim uslovima. On vodi računa o tome kakvi ljudi treba da uđu u redakciju partijskih i drugih novina i časopisa, a i sam stupa po potrebi u pojedine važne redakcije. Ali ne treba misliti da se njegov rad svodi na rad u nekoj od redakcija. To može biti samo deo negovog rada, a on mora imati pregled i rukovoditi, neposredno i posredno, čitavom štampom i agitacijom u svom kraju. On istovremeno rukovodi aktivom agitatora.”¹⁴

Neka pitanja vezana uz medije nalazila su se i u ovlastima rukovoditelja drugih sektora. Rukovoditelj teoretsko-propagandnog sektora trebao je brinuti “o tomu da u našoj štampi i propagandi budu pravilno tumačene, s gledišta partijske linije, sva pitanja”, dok je rukovoditelj organizacijsko-tehničkog sektora trebao brinuti o sredstvima za propagandni rad “štamparijama, hartiji itd.”. Partijske organizacije trebale su raditi na razvijanju dopisništava i predlagati stalne dopisnike – iz sela i poduzeća – za središnji partijski tisak i onaj vezan uz JNOF te popularizirati stavove iznesene “od nekog rukovodećeg druga u Partiji”.¹⁵

Tijekom ljeta 1945. formirao se aparat Agitpropa u Hrvatskoj. Međutim, valja naglasiti kako se ustroj predviđen u Direktivi nije do kraja poštivao jer su tom prilikom formirane i neke druge sekcije

¹³ HR-HDA 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Direktive, upute CK KPJ za rad 1945.-1951. Svim CK-ima i PK-ima: O reorganizaciji agitacije i propagande (1945).

¹⁴ Isto.

¹⁵ Isto.

koje Direktivom nisu spominjane. Također, zasigurno uspostava tog aparata nije tekla bez poteškoća, prvenstveno kadrovske prirode, a njegovo djelovanje u narednom razdoblju često je bilo podvrgnuto kritikama s vrha partije, a strukture, posljedično, podložne promjenama.¹⁶ Kasniji izvještaji o radu Agitpropa pokazivali su da su lokalne strukture dijelom postojale samo “na papiru”, a rad na agitaciji i propagandi poprimao je često kampanjsku formu.¹⁷

Agitprop je nastojao uspostaviti što izravniji način upravljanja tiskom i medijima, iako mehanizam nije bio potpuno javan. U formalnom smislu državna institucija koja je bila nadležna za sredstva masovnog priopćavanja bio je Ured za informacije pri Predsjedništvu Vlade NRH. Ured je bio ipak samo izvršitelj politike koju je provodio Agitprop. Kako se jasno govorilo u izvještajima o radu Agitpropa, on je “rukovodio štampom preko, uglavnom, Ureda za informacije”.¹⁸ Agitprop je periodično, u nekim razdobljima i dosta često, izvještavao o svome radu, navodeći sve aktivnosti poduzete u vezi s tiskom i medijima općenito. Pritom je posebno intenzivna djelatnost vođena tijekom 1949. godine. Opetovano se navodilo jednake aktivnosti, od izrade planova, preko savjetovanja i sastanaka do “sređivanja” kadrovskih problema ili razvijanja dopisničke i suradnje “rukovodilaca”.¹⁹

Tisak – “najmoćnije sredstvo za preodgajanje masa”²⁰

Posljednji brojevi novina koje su djelovale pod okriljem NDH izašli su 6. svibnja 1945. godine. Nove vlasti obustavile su sve listove iz vremena ustaškoga režima, ali nisu obnovile nijedan građanski prijeratni list, a monopol su u poslijeratnom razdoblju stekli listovi koji su nastali u sklopu Narodnooslobodilačkoga pokreta. U to vrijeme na slobodnom teritoriju izlazili su *Slobodna Dalmacija* u Splitu

¹⁶ Najbar-Agičić, *Kultura, znanost, ideologija*, 30-50.

¹⁷ *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske*, prir. Branislava Vojnović, sv. 1, HDA, Zagreb 2005., 285.

¹⁸ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Prikaz rada Odjeljenja za agitaciju i štampu, 3.6.1950.

¹⁹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, “Pripremamo jednu solidnu čitaonicu u centru Zagreba”, Izvještaj o radu Agitpropa CK KPH, (1949.).

²⁰ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Teze, upute, referati, općenito o agitaciji i organizaciji agitprop odjeljenja 1945/1950, Agitacija i propaganda (III. dio).

i *Glas Slavonije* u Osijeku, a za preseljenje u Zagreb, u Splitu su se pripremali *Vjesnik*, *Naprijed*, *Slobodni dom* i drugi.

U novim političkim okolnostima nakon uspostave komunističke vlasti novinari su trebali biti “vojnici partije”. Tako je bilo od samog početka poslijeratnog razdoblja bez obzira na to što su u formalnom smislu vlast obnašali pripadnici Narodne fronte, koja je bila udruženje svih “antifašističkih snaga” u zemlji. Međutim, Narodna fronta imala je ulogu paravana za stvarni monopol Komunističke partije na svim poljima. Formalno Narodna fronta Hrvatske ili oblasni i gradski komiteti NF-a izdavali su većinu najznačajnijih listova (*Vjesnik*, *Narodni list*, *Glas Slavonije*, *Riječi list*, *Slobodna Dalmacija*, *Kerempuh*), ali u praksi je to značilo podržavljenje tiska.²¹

U Zakonu o štampi donesenom neposredno nakon rata (24. kolovoza 1945.) deklarativno je zajamčena sloboda. Sloboda tiska, govora i udruživanja jamčila se i u Ustavu FNRJ od 30. siječnja 1946. kao i u Ustavu NR Hrvatske. Međutim, stvarnost je bila potpuno drugačija. Već su se u Zakonu o štampi našli članci koji su s jedne strane otežavali pokretanje listova, a s druge predviđali slučajeve zabrane distribucije pojedinih brojeva i trajne zabrane izlaženja listova. Na temelju tih odredbi neki listovi u narednom razdoblju i jesu bili zabranjeni.²²

Neprijateljima su se smatrali i “klasni neprijatelji” radništva, ali i predstavnici drugih političkih opcija. Tijekom 1945. to se nije iskazivalo tako izravno, no kasnije se tvrdilo:

“Pored sve odanosti narodnih masa programu narodne revolucije, ostaci razbijene buržoazije u licu izvlaštenih kapitalista, klera i mačekovaca, ostataka ustaša i četnika i protunarodnih elemenata i agenata imperijalizma nastojali su koristiti tu zaostalost, razbijati tekovine NOB-a naročito jedinstvo radnih masa, bratstvo i jedinstvo naših naroda.”²³

Ujesen 1945. održani su prvi parlamentarni izbori. U doba predizborne kampanje mediji su potpuno upregnuti u promidžbu novog sustava, a nakon izbora ukinuti su i ostaci političkog pluralizma. Naime,

²¹ Spehnjak, *Javnost i propaganda*, 104-107.

²² Isto, 119-122.

²³ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Teze, upute, referati, općenito o agitaciji i organizaciji agitprop odjeljenja 1945/1950, Agitacija i propaganda (III. dio).

prije izbora u cijeloj Jugoslaviji djelovali su još malobrojni oporbeni listovi, od toga u Zagrebu *Narodni glas čovječnosti, pravice i slobode*. Pokrenule su ga udovica Stjepana Radića, Marija, i njezina kći Mira Košutić, koja je bila supruga jednog od čelnika HSS-a. Međutim, nakon prvoga broja *Narodnom glasu* je zabranjena distribucija. U službenom objašnjenju ta je odluka pravdana time da list vrijeđa vodstvo HSS-a koje je surađivalo s komunistima proglašavajući ga nelegitimnim. Nakon toga list je prestao izlaziti jer su – prema službenom objašnjenju – njegovo tiskanje odbili sami radnici tiskare.²⁴

Bilo je jasno da je važnost medija iznimna. Sa svrhom oblikovanja stavova javnosti, odnosno “preodgajanja masa” i stvaranja “socijalističkog čovjeka”, partija je morala “organizirati i razviti cjelokupnu štampu – trebala je izgraditi kadar redakcija, urediti u novom pravcu izdavačke planove preduzeća, organizirati štampanje takove literature, koja će odgajati široke narodne mase u duhu socijalizma. Trebalo je voditi brigu o razvoju naše radio industrije i filmske proizvodnje kao važnih kulturnih i propagandnih sredstava”.²⁵ To je u narednom razdoblju dijelom učinjeno, jer se, kako se tvrdilo: “izmijenio lik naše cjelokupne štampe”. Ona se “u cjelini oslobađa osobina stare građanske štampe. Novine iako još uvijek imaju bitnih slabosti, razvijaju liniju Partije, pomažu mobilizaciju radnih masa u borbi za izgradnju socijalizma, u spoljno političkom pogledu odlučno raskrinkavaju ratno-huškaške imperijalističke planove. [...] Broj listova se iz godine u godinu znatno povećava”.²⁶

Na taj je način vrlo brzo nakon preuzimanja vlasti KPJ uspostavila čvrstu kontrolu nad medijskom scenom. Kao trn u oku novim vlastima ostao je samo katolički tisak, to jest listovi koje su izdavale crkvene institucije i koje komunistima nije bilo lako preuzeti. Zbog toga su pristupili njegovu gušenju preko uskraćivanja papira i konfiskacija tiskarskih strojeva. U izvještaju Agitpropa iz 1948. kaže se da su “svi listovi i časopisi u Hrvatskoj, osim jednog katoličkog, pod rukovodstvom Partije”.²⁷

²⁴ Spehnyjak, *Javnost i propaganda*, 121.

²⁵ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Teze, upute, referati, općenito o agitaciji i organizaciji agitprop odjeljenja 1945/1950, Agitacija i propaganda (III. dio).

²⁶ Isto.

²⁷ Isto.

Početkom 1949. u Hrvatskoj je izlazilo 128 raznih listova i časopisa: šest dnevnika, jedan list koji je izlazio dva puta tjedno, 25 tjednika i 17 polumjesečnika, 17 mjesečnika i 6 povremenih listova, te 57 raznih časopisa.²⁸

<i>Vjesnik</i>	60.000
<i>Narodni list</i>	25.000
<i>Glas Slavonije</i>	17.000
<i>Slobodna Dalmacija</i>	13.000
<i>Riječki list</i>	12.000
<i>La voce del popolo</i>	8.500
<i>Narodni sport</i>	18.000
<i>Kerempuh</i>	150.000 (rukom je dodan “?”, op. a.)
<i>Glas rada</i>	50.000
<i>Naprijed</i>	50.000
<i>Slobodni dom</i>	27.000
<i>Omladinski borac</i>	15.000
<i>Nova poljoprivreda</i>	36.000
<i>Oblasni tjednici</i>	po 10.000

Prosječna naklada listova 1950. godine²⁹

Sukob s Informbiroom nametao je potrebu još odlučnijeg jačanja “budnosti” i većeg interesa za “ideološkim uzdizanjem”. Zbog toga se u izvještaju Agitpropa poziva na “sistematsko praćenje pisanja naše štampe, izdavačke djelatnosti, izdavanja udžbenika, časopisa i kontrolu predavanja, itd. naročito po pitanju ideološkog rada u školama i na univerzitetu”, no za to Agitprop nije raspolagao s dovoljno kadrova.³⁰

Na sastanku Agitpropa u prosincu 1948. predviđao se cijeli niz zadataka za sektor agitacije i tiska. Spominjalo se da treba: “U Uredu za informacije stvoriti kontrolu i evidenciju dopisničke službe izdati razne agitacione brošure”; “Redovito pratiti centralnu i provincijsku štampu kroz čitalačke grupe i kružoke, usmene novine...”; “Ispitati kroz decembar rad svih redakcija”; “Do 10. ov. meseca redakcije treba da dostave plan listova”; “Održati konferenciju s novinarima, ispitati mrežu dopisnika, načiniti spisak ljudi koji će pisati članke za

²⁸ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

²⁹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Prikaz rada Odjeljenja za agitaciju i štampu, 3.6.1950.

³⁰ Najbar-Agičić, *Kultura, znanost, ideologija*, 52-58.

štampu”; “*Naprijed* treba da donosi partijsku praksu, zadužiti rukovodioce Agitpropa kotarskih komiteta i gradskih komiteta da pišu u novinama”; “Ispitati i kontrolirati provincijske listove”; “Održavati svakih 15 dana savjetovanje s novinarima radi kontrole i pomoći” itd. Među isticanim zadacima bilo je i vrlo konkretnih zaključaka poput onog da se *Glas Istre* pretvori u dnevni list koji će izlaziti kao dnevnik u Puli. Očito je pojačan oprez i prema nacionalnim manjinama, posebno onima čije su se matične zemlje našle na suprotstavljenoj strani u vezi s Rezolucijom IB-a, pa je tako zaključeno da se ukine list češke manjinske organizacije.³¹ Sve je to navelo Agitprop na zaključak da su se prije sukoba s Informbiroom pred tiskom “nalazili lakši zadaci nego danas”.³²

“Raskrinkavanje postupaka SKP(b) protiv naše zemlje” smatralo se svakako među najvažnijim zadacima u tom trenutku.³³ Aktualna je postala izrada plana “sistematskog suzbijanja neprijateljske propagande”.³⁴ Posebna se komisija bavila preispitivanjem odgovornosti članova Agitpropa za stanje u institucijama kojima je on rukovodio – kako bi se udaljili “kolebljivi, nezdravi elementi” te postavili “čvrsti drugovi, dobri komunisti, koji će provoditi odlučno partijsku liniju”.³⁵ Slijedili su obračuni unutar partije i na pozicijama koje su bile pod izravnom pozornosti Agitpropa, primjerice u uredništvima listova i na radiju.

Intenziviranje rada aparata za agitaciju i propagandu do kraja 1948., a posebno od početka 1949. nastojalo se postići uvođenjem posebnih tromjesečnih planova rada. Tijekom 1949. u planovima se uglavnom ponavljaju, međutim u međuvremenu su se događale značajne promjene u radu na području pod ovlastima Agitpropa, promjene koje su dobrim dijelom bile vezane uz kadrovske smjene i obračune s ljudima koji su se smatrali kominformovcima. S

³¹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Direktive, upute CK KPJ za rad 1945-1951, Zapisnik sa sastanka Agitpropa, 4.12.1948.

³² HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

³³ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Direktive, upute CK KPJ za rad 1945-1951, Najpreći zadaci agitacije i propagande (podsjetnik za drugove na terenu).

³⁴ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Zapisnici sastanaka i savjetovanja, Tromjesečni plan uprave za agitaciju i propagandu (početak 1949.).

³⁵ Najbar-Agičić, *Kultura, znanost, ideologija*, 51.

realizacijom planova situacija na terenu nije očito izgledala idealno, a ostvarenje zadataka kasnilo je.

Načini nadzora i upravljanja medijima

Kako bi što čvršće kontrolirao situaciju u medijima, Agitprop je razvio složeni mehanizam uspravljanja i nadzora. Nastojat ću prezentirati način rada ovako oblikovanog sustava, fokusirajući se na glavna područja njegova djelovanja. Valja napomenuti da su neki oblici rada imali višestruke funkcije.

Kadrovi

Osnovni mehanizam upravljanja medijima i utjecaja na uredništva listova predstavljali su članovi partije unutar samih redakcija. Komunistička je partija preko Agitpropa izravno utjecala na sastav redakcija. Partija je stalno nastojala s jedne strane povećati broj svojih članova među novinarima, a s druge djelovati preko svojih organizacija u uredništvima jer se smatralo da “nedostatak agitpropa bio je i taj što upravo nije bacio težište rada na to da osposobi partijske organizacije u redakcijama da one postanu nepokolebljivi borac za idejnost štampe”.³⁶

Međutim, upravo su odgovarajući kadrovi, odnosno njihov nedostatak, bili problem koji je najviše ograničavao djelovanje sredstava masovnog priopćavanja u skladu s voljom partije. Slaba je bila obrazovna razina i stručnost članova redakcija, a rijetki su bili ljudi “s fakultetskom naobrazbom”.³⁷ Ljudi s novinarskim iskustvom iz prethodnih razdoblja bili su ponekad kompromitirani radom pod ustaškim režimom ili su novim vlastima bili sumnjivi zbog ideoloških razloga. Obračun sa stvarnim i potencijalnim političkim protivnicima među novinarima neposredno poslije završetka rata provodio se u nekim slučajevima vrlo brutalnim metodama, ali se u najvećem broju slučajeva radilo naprosto o potiskivanju tih ljudi iz medija. Dosta brzo pokazalo se da mediji ne mogu funkcionirati bez prihvatanja barem dijela starih novinara. Kasnije se to ocjenjivalo kritički:

³⁶ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

³⁷ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Prikaz rada Odjeljenja za agitaciju i štampu, 3.6.1950.

“Poslije Oslobođenja nije se vodila naročita briga otkud se regrutuje novinarski kadar, tko je sve novinar i kakav novinar treba da bude. Iz redakcija se izvlačilo bolje kadrove i postavljalo ih na druge dužnosti.”³⁸ Dakle, ljudi koji su radili novine u okrilju Narodnooslobodilačkog pokreta vrlo su brzo napredovali i zauzimali mnogo utjecajnije i važnije pozicije u partijskom i državnom aparatu. Obrazovanih kadrova bilo je malo, a “stari” novinari, koji su zanat ispekli u prethodnom sistemu, čak i oni koji su željeli pisati u skladu s novom ideologijom i željama vladajućih, često nisu bili za to sposobni zbog nedostatka poznavanja komunističke ideologije.

Obračun s pristašama Kominforma još je hitnijim za partiju učinio pitanje kadrova zaposlenih u novinarstvu. U samom su se Agitpropu događale kadrovske promjene upravo u vrijeme kad je “štampa čišćena od Kominformovske bande”. Tom prilikom Agitprop je “u prvom redu pružio punu pomoć organima državne bezbjednosti u čišćenju aparata štampe”. Čistke u medijima poprimile su široke razmjere jer je – kako se poslije tvrdilo – u uredništvima radilo mnogo “prikrivenih antipartijskih elemenata” i uopće narodnih neprijatelja, koji su se kasnije “ispoljili kao kominformovci”. Dovoljno je napomenuti da je glavni urednik *Narodnog lista* Danko Grlić (1923.–1984.) smijenjen kao kominformovac, jednako kao i glavni urednik *Vjesnika* Zvane Črnja (1920.–1991.) i mnogi drugi.³⁹

Obračun sa stvarnima te potencijalnim ili navodnim pristašama IB-a značajno je otežao problem s kadrovima u tisku (medijima) jer “u svakom slučaju treba i to što prije eliminisati iz štampe sve nepouz dane, neprovjerene, dekadentne i apolitične elemente”. Neki od tih “elemenata” bili su uostalom uhićeni (navodi se primjer Novaka iz *Glasa rada* te Vasovića “i još jedan” iz dopisništva *Rada*).⁴⁰

Ovako se proces “čišćenja” u novinama opisivao iz godišnje perspektive:

“Prije nešto preko godinu dana u štampi je provedeno čišćenje. Otkriven je i uhapšen niz članova redakcija – aktivnih neprijatelja. Gotovo svi oni su zauzimali odgovorne dužnosti: glavni urednik – pomoćnik

³⁸ Isto.

³⁹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

⁴⁰ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Prikaz rada Odjeljenja za agitaciju i štampu, 3.6.1950.

glavnog urednika, urednik rubrike. Iz redakcija je izbačen i čitavi niz njihovih članova koji se još nisu bili aktivirali na neprijateljskoj liniji ali su bili sumnjivi, a istjeran je iz redakcija i stanovit broj političkih mlitavaca, dekadenta i drugih depasiranih elemenata. Redakcije su nakon toga ostale brojčano male. Ali se usporedno s čišćenjem dovelo u štampu i dobre komuniste za rukovodioce kao u 'Vjesnik', Radio stanicu, koji su aktivirali partijsku organizaciju, usmjerili njen rad na daljnju borbu za kvalitet redakcije i kvalitet lista, tj. emisije. Partijske organizacije počele su sve više nalaziti pravi sadržaj rada."⁴¹

Kadrovska situacija u medijima i prije se smatrala neodgovarajućom, a "štampa u NRH ocjenjivana je kao slaba, bezidejna, suhoparna". Naknadno su se ti nedostaci, osim prisutnosti elemenata koji su poslije povezivani s Kominformom, smatrali posljedicom niza pojava. S jedne se strane smatralo da su problemi bili vezani uz prisutnost u medijima ljudi koji nisu članovi partije, pa iako su lojalni, nisu "politički dorasli"; s druge strane – niska je bila prosječna razina novinara u koje je partija imala povjerenje, a partijske organizacije u uredništvima nisu radile dovoljno intenzivno i učinkovito te nisu "dovoljno zaoštrile borbu protiv svega trulog i dekadentnog u štampi".⁴²

Nakon "čišćenja neprijateljskih elemenata", uglavnom tijekom 1949. godine, u medijima su zaposleni mnogi pouzdani ljudi "s partijskim iskustvom" te se smatralo da su oni "u velikoj mjeri pridonijeli podizanju partijnosti partijske organizacije u štampi". Nastojeći što racionalnije trošiti vlastite ograničene snage, Agitprop CK KPH se tijekom kritične 1949. usredotočio na najznačajnije listove u republici. Predviđalo se "sređivanje" *Narodnog lista*, *Naprijeda*, *Ilustriranog lista*, *Vjesnika* i *Slobodnog doma*. Bilo je predviđeno da se redakcije tih listova popune kadrovima, a "očiste od svega nepotrebnog, da uhodaju rad rubrika, da organiziraju aktive suradnika, da organiziraju mreže dopisnika, da se riješe razna tehnička pitanja, pitanja prostorija i slično". Planirano je da članovi Agitpropa odlaze na sastanke redakcija i djeluju preko partijskih organizacija.⁴³

Agitprop je naročitu pozornost poklanjao upravo problemu potpunosti redakcija članovima partije i njihovoj aktivnosti, davao je

⁴¹ Isto.

⁴² HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

⁴³ Isto.

u tom pravcu direktive i rajonskim komitetima, urednicima listova i partijskim rukovoditeljima u tisku. Ipak, uspjesi nisu bili samim time zajamčeni. Smatralo se doduše da je zahvaljujući naporima Agitpropa pojačan rad parijskih organizacija u medijima i da su one “postajale stvarni nosioci borbe za podizanje idejnosti štampe, nosioci borbe za čistoću novinarskih redova” te da je to omogućilo da brojčano i stručno slabe redakcije “svladaju prilično teške zadatke”, koje je Komunistička partija postavljala pred medijima.⁴⁴ Ipak, još uvijek je u tom sustavu bilo dosta slabosti, a mnoga uredništva, pa i najznačajnijih listova, ostala su tijekom 1949. vrlo slabo ekipirana. Razmjeri čistki doveli su do situacije koja je okarakterizirana kao “jedan krupan propust”. Naime, Agitprop (a smatralo se da je odgovornost snosila i partijska kadrovska uprava) u tom trenutku nije uspio dovoljno kadrovski popuniti uredništva. To je dovelo do situacije da je u pojedinim redakcijama nakon “čišćenja” radio uznemirujuće mali broj novinara. Primjerice, u *Vjesniku* je nekoliko mjeseci radilo samo devetero ljudi (među kojima je bilo i ljudi koji su tada prvi put došli u tisak), iako se smatralo da bi u uredništvu *Vjesnika* trebalo raditi barem četrdesetak ili više “solidnih novinara”.⁴⁵ Popunjavanje uredništava novim kadrovima nije išlo jednostavno. U Agitpropu su smatrali da u nekim partijskim organizacijama imaju “nepravilan odnos prema štampi”. Kao primjer navodio se Gradski komitet u Zagrebu i njegov odnos prema *Narodnom listu*, koji se smatrao “njegovim organom”). Naime GK Zagreba nije bio spreman uputiti nekog svoga čovjeka u uredništvo tog gradskog lista niti mu je “pružio pomoć u informiranju, kontroli...” Na kraju je Centralni komitet morao delegirati urednika za *Narodni list*.⁴⁶ Važnim se smatralo uspostavljanje dopisničke mreže, koja bi osiguravala izvještavanje novina o događajima na terenu. Uspjesi su bili djelomični: postavljeni su dopisnici *Naprijeda* i *Borbe* u čitavoj Hrvatskoj, ali za druge listove usprkos nastojanjima Agitpropa nije istovremeno ostvaren taj cilj jer – kako se tvrdilo – “organizacije na terenu nisu pokazale dovoljno razumijevanja za to pitanje”.⁴⁷

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, “Pripremamo jednu solidnu čitaonicu u centru Zagreba”, Izvještaj o radu Agitpropa CK KPH, (1949.).

U takvim okolnostima pojavili su se projekti aktivnosti usmjerenih na obrazovanje novog novinarskog kadra. Zbog toga se već početkom 1949. mislilo na otvaranje stalnog tromjesečnog tečaja za “ideološko uzdizanje novinara”, a tečaj za novinare namjeravalo se otvoriti u Društvu novinara.⁴⁸ Tvrđilo se: “Bavili smo se sređivanjem redakcija ali u pogledu kadra trebat će još mnogo posla da se taj najveći problem riješi. Taj problem je u redakcijama u Zagrebu, a još teži u lokalnim listovima.” U nastaloj situaciji nastojalo se pronaći i bolje rasporediti ljudske resurse koji su bili na raspolaganju pa se pristupilo sastavljanju evidencija novinara i njihovih točnih kartoteka.⁴⁹ Jednogodišnja Novinarska škola u Zagrebu otvorena je 15. studenog 1949., no vrlo se brzo pretvorila u pravi fijasko jer su u nju primljeni polaznici bez odgovarajuće spremne. Zaključak koji su vlasti izvukle iz tog negativnog iskustva bilo je pokretanje ozbiljnije ustanove, dvogodišnje Više novinarske škole, koja je ozbiljnije zamišljena i krenula je uz primjetni entuzijazam. Ipak, i Viša novinarska škola u Zagrebu nije bila dugoga vijeka. Nije upisana ni druga generacija studenata, samo je prvoj omogućen završetak škole, a razlozi za to nejasni su.⁵⁰

Pored izobrazbe novih kadrova, nastojalo se preoblikovati novinare s iskustvom kako bi što bolje odgovarali jedinom tada poželjnom profilu novinara-komunista. Radi toga se razmišljalo o šestomjesečnim tečajevima marksizma-lenjinizma za “novinare koji već imaju novinarske prakse”. Pojednostavljeno rečeno, Novinarska je škola pokrenuta da se od komunista naprave novinari, a tečajevi da se od novinara naprave komunisti.⁵¹ Kao instrument za oblikovanje novinarskih kadrova trebalo je poslužiti i Društvo novinara.⁵² Takva politika prema Društvu novinara uklapala se u potpunosti u

⁴⁸ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Zapisnici sastanaka i savjetovanja, Tromjesečni plan uprave za agitaciju i propagandu (početak 1949.).

⁴⁹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.)

⁵⁰ Opširnije o tome: Najbar-Agičić, Magdalena, “Osnivanje, djelovanje i prekid rada Novinarske škole u Zagrebu 1949.–1952.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 47, 2, 2015., 275-292.

⁵¹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Prikaz rada Odjeljenja za agitaciju i štampu, 3.6.1950.

⁵² HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

praksu korištenja profesionalnih udruženja kao transmisivskih traka od strane partije.⁵³

Direktive i kontrola

Druga osnovna metoda upravljanja medijima bilo je određivanje tema kojima su se trebale baviti tiskovine i radijske stanice. Preko Ureda za informacije medijima su se dostavljali popisi tema i osnovne njihove interpretacije (u obliku biltena), a Ured se također bavio organizacijom tiskovnih konferencija i predavanja rukovodilaca, dok se rezime takvih predavanja dostavljalo i lokalnom tisku). Ured je osiguravao i dokumentaciju “koja [novinarima] služi prilikom pisanja članaka”. Tijekom 1949. i 1950. zaključeno je da mjesečni ritam nije dovoljan.⁵⁴ Stoga se u planovima Agitpropa isticalo da Ured za informacije osim mjesečnih biltena uvede i tjedne informacije za tisak, “kako bi štampa mogla tretirati zaista najaktuelnije unutarnje političko-privredne probleme”. Dodatno, mjesečne i tjedne biltene Ureda za informacije trebalo je podvrgnuti dodatnoj kontroli Agitpropa.⁵⁵ Istu svrhu, upućivanje o čemu i što treba pisati, imale su upravo konferencije za tisak i sastanci urednika koje je sazivao Agitprop, za dodatno davanje posebnih direktiva.⁵⁶ Ipak, nisu svi planovi ostvarivani bez poteškoća. “Redakcije prave svoje planove rada, samo što se nekad iz opravdanih razloga, ne drže do kraja toga” – pisalo se u izvještaju. Donekle se uspjelo u uspostavi izravnije suradnje između redakcija i državnih ustanova.⁵⁷

Jasno je da je i u smislu izdavanja biltena Ured za informacije bio samo produžena ruka Agitpropa, koji je “direktno inicirao i pomagao izdavanje biltena”.⁵⁸ Ponekad je Agitprop djelovao i izravno te napucima određivao teme kojima bi se novine trebale baviti, a o tome se dopisima obavještavalo uredništva. Tako su primjerice određene teme za obradu prema Đilasovu članku u povodu iz-

⁵³ Najbar-Agičić, *Kultura, znanost, ideologija*.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, “Pripremamo jednu solidnu čitaonicu u centru Zagreba”, Izvještaj o radu Agitpropa CK KPH, (1949.).

⁵⁸ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

bora Jugoslavije u Vijeće sigurnosti UN-a.⁵⁹ Također, organizirana su savjetovanja i konferencije na kojima su redakcije “upućivane na najvažnije probleme i zadatke”. To se smatralo razlogom određenih uspjeha, iako ne u svim aspektima jer – kako se priznavalo – nije se uspjelo u tome da se *Vjesnik* bavi u dovoljnoj mjeri “pitanjima Fronte”. Neke su teme bile gotovo stalno prisutne, a Agitprop je inzistirao na pisanju o njima. Ovako se to opisivalo 1949. godine:

“Ukazali smo pomoć redakcijama kako da obrađuju sjetvu, otkupe i aktivizaciju radne snage i sprega za drvenu industriju kao i radnu snagu za rudnike. A kao stalne zadatke na selu zadrugarstvo, i pokret za visoku produktivnost rada u svim granama privrede. Osim toga kako da svakodnevno razgoličava kontrarevolucionarnu hajku od strane rukovodilaca SKP(b) i drugih informbirovskih zemalja na našu zemlju.”⁶⁰

Pored navedenih mjera usmjerenih primarno na izravno upravljanje medijima, kontroliralo se i ono što se u novinama objavljivalo. Ove aktivnosti postale su redovitije u okolnostima “povećane budnosti” nakon 1948. godine, a prije se očito nisu obavljale toliko sustavno. Tada je isticano kako Agitprop mora osigurati dnevno praćenje tiska, kako republičkog, tako i lokalnog.⁶¹ Ured za informacije analizirao je i na dnevnoj bazi izvještavao o tome kako bi “agitprop imao dnevni uvid” u sve listove. Osvrti na pisanje pojedinih listova slali su se i redakcijama.⁶² U okolnostima sukoba s IB-om budnost se morala posebno usmjeriti na teme vezane uz vanjsku politiku. Agitprop je posebno pomno pregledavao članke o vanjskoj politici i članke protiv Kominforma, te teoretske članke i tekstove o privrednim pitanjima. To se isto zahtijevalo i od Agitpropa na terenu u odnosu na lokalne listove. Kasnije se od te prakse odustalo (“kad su se redakcije uhodale”).⁶³

⁵⁹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Agitprop CK KPJ Agitpropu CK KPH, 27.10.1949.

⁶⁰ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, “Pripremamo jednu solidnu čitaonicu u centru Zagreba”, Izvještaj o radu Agitpropa CK KPH, (1949.).

⁶¹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

⁶² Isto.

⁶³ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Prikaz rada Odjeljenja za agitaciju i štampu, 3.6.1950.

Kako se ističe u jednom od izvještaja iz 1949. godine, tada je izvršena detaljna analiza svih republičkih i lokalnih listova (dnevnika, tjednika i drugih), kao i listova raznih kolektiva.⁶⁴ Ona je otkrila slabosti sustava, odnosno njegovu propusnost. Jednom od slabosti u radu Agitpropa prije 1949. smatralo se to da su u Hrvatskoj izlazili neki lokalni bilteni (primjerice državnih poljoprivrednih dobara i masovnih organizacija) koji su “izlazili sa znanjem partijskih organizacija na terenu”, ali “mimo znanja i kontrole agitpropa CK KPH”; pritom im neka rukovodstva nisu “poklanjala potrebnu pažnju”, pa su bili “uglavnom slabo pripremljeni”.⁶⁵ Samokritički se tvrdilo 1949. godine:

“Kako se prema ovom vidi, agitprop nije imao svu novinsku izdavačku djelatnost u svojim rukama, on nije dovoljno inicirao i s njom određeno rukovodio preko nižih organizacija i rukovodstava. Zbog toga se u pogledu ove djelatnosti otišlo mnogo u širinu, bez dovoljno garancije da će širina biti i kvalitetno dobra.”⁶⁶

Ipak, i nakon toga u sklopu intenzifikacije rada Agitpropa na polju medija razmatralo se pokretanje niza novih lokalnih listova. Stavovi prema takvoj politici nisu bili potpuno jedinstveni unutar partijskog vrha. Autor koji izvještava o aktivnostima Agitpropa CK KPH ističe da je manjak papira vrlo ograničavajući faktor u tome. Štoviše, u svoje ime tvrdi da – iako mnogi kotarevi, sindikati i radne organizacije žele izdavati svoj list – on smatra da od toga “nema mnogo koristi”. Smatra da lokalno ne trebaju listovi kada postoje regionalne novine poput *Glasa Slavonije* ili *Slobodne Dalmacije* te da se u radu treba koncentrirati na glavne listove i njihovu distribuciju.⁶⁷ S obzirom na pokretanje brojnih novih lokalnih listova u naredno vrijeme, možemo zaključiti da je prevladalo suprotno stajalište.

Rad zagrebačkih redakcija kontroliran je redovitim sastancima urednika koji su se održavali svakog tjedna u Agitpropu te

⁶⁴ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, “Pripremamo jednu solidnu čitaonicu u centru Zagreba”, Izvještaj o radu Agitpropa CK KPH, (1949).

⁶⁵ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Prikaz rada Odjeljenja za agitaciju i štampu, 3.6.1950.

povremenim sastancima šireg aktiva novinara.⁶⁸ To se kasnije ustalilo kao praksa, pri čemu su sastanci s urednicima republičkih održavali redovito i mnogo češće od onih s urednicima lokalnih listova. Povremeno su se sastanci održavali i s cijelim redakcijama drugih listova, primjerice omladinskih, “a s drugima planiramo savjetovanje ili seminare po pojedinim problemima”.⁶⁹ Kontrola lokalnih listova odvijala se prvenstveno preko Ureda za informacije.⁷⁰

Kao problem se isticalo što “članovi agitpropa nisu nikada odlazili na partijske sastanke u pojedinim redakcijama, a isto tako nisu odlazili (osim u ‘Naprijed’) ni na sastanke redakcija kao cjeline”. Štoviše, budući da su redakcije u partijskoj vertikali potpadale pod rajonske komitete, “čiji članovi nisu opet toliko stručno sposobni da bi mogli u svakom pogledu rukovoditi partijskom organizacijom u štampi”, događalo se da nisu na odgovarajući način pristupali uzdizanju partijskih kadrova u medijima, odnosno da je bilo čak slučajeva “da su komunisti u štampi, a to znači i glavni urednici i podvornici imali isti program ideološko-političkog izdizanja”. Bolji nadzor nastojalo se postići uvođenjem obveze izrade planova rada redakcija. Temelj za pripremu planova koje su dužne bile izraditi redakcije listova bili su mjesečni bilteni problematike, što ih je izdavao Ured za informacije, koji su se slali svim listovima u Hrvatskoj.⁷¹

U Agitpropu se planiralo “srediti redakcije” listova na republičkoj razini, a u tu svrhu trebalo je tražiti od svake redakcije dnevnika mjesečni plan rada, a od tjednika dvomjesečni plan, te im “pružiti sistematsku pomoć ukazivanjem na pisanje tih listova”. Da bi nadzor redakcija postao čvršći, trebalo je stalno obilaziti redakcije novina i na povremenim sastancima redakcija “direktno im pružiti pomoć”. Situaciju važnijih listova, odnosno onih čijim radom partija nije bila zadovoljna, trebalo je “temeljno ispitati” te “donijeti mjere za njihovo poboljšanje” (radilo se o *Kerempuhu*, *Ilustriranom Vjesniku* i *Slobodnom domu*). Dakle, u prvi se mah pozornost trebala posvetiti prvenstveno

⁶⁸ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

⁶⁹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, “Pripremamo jednu solidnu čitaonicu u centru Zagreba”, Izvještaj o radu Agitpropa CK KPH, (1949.).

⁷⁰ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

⁷¹ Isto.

republičkim listovima, no to ne znači da je partija bila zadovoljna sa situacijom na terenu. Dapače, uviđala se velika potreba za pojačanim radom izvan Zagreba, no nedostajalo je snage. Stoga se kao realni plan navodio obilazak triju redakcija “pokrajinskih listova”.⁷²

U svojim nastojanjima Agitprop se tako koncentrirao na najvažnije listove (*Vjesnik*, *Naprijed*⁷³, *Ilustrirani Vjesnik*) “koji služe kao obrazac drugim listovima”, ali – kako se samokritički isticalo – nije se dovoljno radilo na listovima poput *Srpske riječi*, *27. srpnja* i *Slobodni dom*, koji su za partiju bili posebno važni zbog toga što su se distribuirali prvenstveno u ruralnim područjima.⁷⁴ Posebno je *Slobodni dom* bio važan u planovima Agitpropa jer se za njega predviđalo kako bi trebao postati “borbena novina”, koja će se “dosljedno boriti za ostvarenje zadataka koje Partija postavlja na selu”.⁷⁵

Distribucija

Za to koliko tisak može biti učinkovit u ostvarenju uloge koju su mu namijenile nove vlasti, presudna je bila njegova distribucija. Međutim, distribucija tiska i pitanje povećanja njegove čitanosti bila je jedna od najslabijih točaka u radu Agitpropa. U jednom izvještaju iz 1949. isticalo se: “Do kraja ove godine moramo se baviti raspacavanjem štampe i organizacijom čitanja, jer nam je to oštar problem.”⁷⁶ Iste se godine samokritički konstatiralo kako se u pogledu distribucije tiska Agitprop previše oslonio na poduzeća Narodna štampa i Iskra, a da pritom nije dovoljno mario kako odrađuju taj posao. Ona, naime, nisu distribuirala novine “po potrebnom političkom kriteriju”, zbog čega se tisak u mnogo većem postotku distribuirao u gradovima, a ne na selu. Štoviše, novine upućivane na selo nisu uredno stizale, kasnile su, nisu se koristile u čitaonicama već kao papir u dućanima itd. Radi unaprjeđenja distribucije, Agitprop je

⁷² HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Zapisnici sastanaka i savjetovanja, Tromjesečni plan uprave za agitaciju i propagandu (početak 1949.).

⁷³ Magdalena Najbar-Agičić, “Od pravovjernosti do disidentstva – preobrazbe *Naprijeda*”, *Medijska istraživanja*, 22, 1, 2016., 115-143.

⁷⁴ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Prikaz rada Odjeljenja za agitaciju i štampu, 3.6.1950.

⁷⁵ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

⁷⁶ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, “Pripremamo jednu solidnu čitaonicu u centru Zagreba”, Izvještaj o radu Agitpropa CK KPH, (1949.).

tražio od poduzeća koja su se time bavila da odustanu od “komercijalnog pristupa”, kao i da se uvede “politički pristup i planski rad”.⁷⁷ To je značilo povećanje prodajnih mjesta tiska, čak i ondje gdje to nije bilo financijski opravdano, s ciljem prvenstveno povećanja prodaje novina izvan gradskih središta. Poduzimane su i posebne propagandne akcije usmjerene na povećanje pretplate za novine, poput “tjedna štampe”.

Dodatni je problem bio manjak papira, koji je predstavljao vrlo ograničavajući faktor koji je utjecao na pad naklade listova. U Agitpropu KPH uočeno je istovremeno da se povećao broj primjeraka saveznih listova distribuiranih u Hrvatskoj (porastao je broj distribuirane *Politike*, dok je za 30 posto pao broj primjeraka *Vjesnika*, a za 50 posto naklada *Narodnog lista*). Iz toga se izvlačio zaključak o nepravednoj raspodjeli papira, odnosno zakidanju Hrvatske na tom polju.⁷⁸ Manjak papira općenito je utjecao i na pojavu uporabe novina u druge svrhe, a ne kao štiva za čitanje. To se nastojalo spriječiti različitim zabranama, primjerice prodaje jednoj osobi više od jednog primjerka novina. Problemi u tome pogledu prisutni su ipak i dalje pa je postalo jasno da čak ni broj prodanih primjeraka nije garancija da on odražava i čitanost novina.

S druge strane, u međuvremenu se shvatilo da je učinak propagande provedene preko tiska ovisio i o čitanosti novina. Radilo se na propagiranju čitanja, i to posebno u onim sredinama u kojima dotad (uobičajeno) novine nisu bile popularne, a to znači među radništvom, te posebno na selu. Zbog toga se govorilo kako treba “organizovati čitače za čitanje štampe po zaseocima, radnim grupama itd.”.⁷⁹

Zaključak

Komunistička partija Jugoslavije već tijekom prvih mjeseci nakon završetka rata uspjela je uspostaviti apsolutnu dominaciju nad medijima kojima su se bavile institucije aparata agitacije i propagande (Agitpropa) koje su činile sastavni dio Komunističke partije, a

⁷⁷ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 7, Izvještaj Odjeljenja za agitaciju i štampu upravi za propagandu i agitaciju (kraj 1949.).

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ HR-HDA, 1220 CK SKH, Agitprop, 1, Direktive, upute CK KPJ za rad 1945-1951, Najpreći zadaci agitacije i propagande (podsjetnik za drugove na terenu).

vrhovni nadzor obavljala su najviša partijska tijela. Na tom polju djelovale su i druge (državne) institucije, poput Ureda za informiranje Vlade, no on je bio zapravo samo produžena ruka Agitpropa. Pored toga, bili su prisutni i dodatni mehanizmi kontrole tiska. U uvjetima nedostataka u opskrbi vrlo učinkovit bio je sustav dodjele papira (odnosio se, primjerice, na listove Katoličke crkve) i monopol države na distribuciju. Povrh toga bila je prisutna kontrolna uloga represivnog sustava.

Nakon toga se tijekom narednih godina riješila posljednja prepreka za uspostavu monopola, dokinut je katolički tisak. Sa svrhom potpune kontrole koristili su se različiti mehanizmi, od primjene sredstava prisile, preko mjera dodjele papira do indoktrinacije kadrova zaposlenih u medijima. Iako je vlastima dosta jednostavno pošlo za rukom eliminirati ona izdanja koja su djelovala izvan kontrole vlasti, znatno je veći problem s gledišta partije predstavljalo osiguravanje dovoljno pouzdanog i sposobnog kadra za rad u redakcijama.

Ideološki pritisak postao je još jači 1948. nakon sukoba Tito – Staljin. Čelni čovjek jugoslavenskog Agitpropa Milovan Đilas na V. kongresu KPJ 1948. najavio je borbu protiv “bezidejnosti”, “senzacionalno-informativnih tendencija” i “malograđanštine”. Također, došlo je do novog vala političkih progona, ovaj put “po liniji Informbiroa”, kada su se na meti našli protivnici unutar same partije. Na taj je način tisak pretvoren u dio državno-partijskog aparata i oruđe pomoću kojeg su komunističke vlasti nastojale oblikovati javno mnijenje u zemlji.

Čini se kako odgovor na pitanje o mehanizmima funkcioniranja sustava agitacije i propagande predstavlja važan korak prema rasvjetljavanju načina uspostave komunističkog sustava u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Presudna je bila brzina i sveobuhvatnost u provođenju te politike, a način kojim je upravljao Agitprop u ovom se slučaju pokazao, uz određene slabosti, ipak vrlo učinkovitim. Premrežavanje medija i uspostava učinkovitog direktnog upravljanja nad njima nepotrebnim je učinio stvaranje formalnih institucija zaduženih za cenzuru, kakve nalazimo u nekim drugim zemljama pod komunističkom vlašću. Za kontrolu nad medijima, kao i u drugim područjima života, presudno je bilo postavljanje povjerljivih ljudi na odgovorne pozicije. Međutim, ograničenja u dometima partije

predstavljala je upravo kadrovska slabost. Kao i na drugim područjima, situacija u medijima donekle je promijenjena nakon završetka “agitpropovske faze” upravljanja kulturom. Nakon stanovite liberalizacije od početka 1950-ih smanjena je rigidnost sustava, a elementi tržišnog natjecanja, uvedeni uz radničko samoupravljanje i u izdavačka poduzeća, učinili su novinsku ponudu u Jugoslaviji raznovrsnijom i bogatijom. Međutim, Savez komunista nije se odricao težnje za monopolom nad medijima i dio metoda koje su osiguravale presudni utjecaj partije na novinstvo i dalje je primjenjivan.

Izvori

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1220 Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), Agitprop

Literatura

1. Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952.*, Rad, Beograd, 1988.
2. Gabrič, Aleš, “Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952”, *Borec*, 43, 1991.
3. Grbelja, Josip, *Cenzura u hrvatskom novinarstvu 1945–1990*, Naklada Jurić, Zagreb, 1998.
4. Grbelja, Josip, *Uništeni naraštaj*, Regoč, Zagreb, 2000.
5. *HND – prvo stoljeće. Hrvatsko novinarsko društvo 1910.–2010.*, PressData, Zagreb, 2010.
6. Jandrić, Berislav, “Tisak totalitarne komunističke vlasti u Hrvatskoj u pripremi montiranog procesa zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu (1946.)”, *Croatia Christiana periodica*, 47, 2001., 225-258.
7. Joch Robinson, Gertrude, *Tito's Maverick Media. The Politics of Mass Communication in Yugoslavia*, University of Illinois Press, Urbana – Chicago – London, 1977.
8. Najbar-Agičić, Magdalena, *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2013.
9. Najbar-Agičić, Magdalena, “Osnivanje, djelovanje i prekid rada Novinarske škole u Zagrebu 1949.–1952.”, *Časopis za suvremenu povijest*, 47, 2, 2015., 275-292.
10. Najbar-Agičić, Magdalena, “Od pravovjernosti do disidentstva – preobrazbe *Naprijeda*”, *Medijska istraživanja*, 22, 1, 2016., 115-143.
11. Novak, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Press data, Zagreb, 2005.

12. Peršen, Mirko, *Vjesnikove godine 1940–1990.*, Vjesnik, Zagreb, 1990.
13. Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. 2. *Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, Nolit, Beograd, 1988.
14. Radelić, Zdenko, *Božidar Magovac: s Radićem između Mačeka i Hebranga (1908.–1955.)*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 1999.
15. Spehnjak, Katarina, *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952.*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 2002.
16. Stopar, Vlado, *Vjesnik 1940–1960.*, Vjesnik, Zagreb, 1960.
17. Strčić, Petar, Miroslav Bajzek, Milorad Kovačević, Neven Šantić, Dražen Herljević, Dražen, *Novi list 1900.–2000.*, Novi list, Rijeka, 1999.
18. Vojnović, Branislava, prir., *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske*, sv. 1, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2005.

Sažetak

Kontrola nad sredstvima javnog priopćavanja predstavljala je jedan od osnovnih elemenata komunističke vlasti u svim zemljama, pa tako i u Hrvatskoj i Jugoslaviji kao cjelini. Važnost medija za čvrstoću svoje vladavine KPJ je dobro razumio i od početka nastojao eliminirati nezavisne medije te uspostaviti potpuno novi medijski sustav. Time su se do 1952. bavile institucije aparata agitacije i propagande (Agitpropa) koje su činile sastavni dio Komunističke partije, a vrhovni nadzor vršila su najviša partijska tijela. U svrhu potpune kontrole koristili su se različitim mehanizmima, od primjene sredstava prisile, preko mjera dodjele papira do indoktrinacije kadrova zaposlenih u medijima. Razvijen je sustav direktiva i kontrole. Važno je postalo i osiguranje odgovarajuće distribucije tiska i povećanje njegove čitanosti. Osnovni mehanizam nadzora medija bilo je popunjavanje redakcija pouzdanim partijskim kadrovima povezanim s Agitpropom. Ti su ljudi trebali osigurati pisanje po volji partije u svakom pojedinom listu. Ipak, izrazito je nedostajalo pouzdanih partijskih kadrova koji bi bili sposobni kvalitetno obavljati taj posao. Situaciju je dodatno otežao sukob s Informbirom i obračun s njegovim stvarnim ili imaginarnim pristašama koji je iz medija eliminirao značajan broj komunista. Stanje je bilo vrlo ozbiljno, a manjak kadrova ugrožavao je efikasno funkcioniranje pojedinih uredništava. Iako je vlastima dosta jednostavno pošlo za rukom eliminirati ona izdanja koja su djelovala izvan kontrole vlasti, znatno je veći problem s gledišta partije predstavljalo osiguravanje dovoljno pouzdanog i sposobnog kadra za rad u redakcijama.

Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja u stvaranju jugoslavenskog socijalističkog društva 1945.–1952.

“**F**izkultura nije više luksuz za izabranu i povlaštenu manjinu, nego je sada na dohvat svih radnika i cjelokupne omladine, a pod općom lozinkom: budi sposoban za rad i obranu Demokratske Federativne Jugoslavije.”¹ Herojski idealizam kojim odiše ovaj citat prenosi dio atmosfere koja se nakon pobjede u ratu nastojala iskoristiti i za promjene koje su u novoj Jugoslaviji trebale uslijediti u miru. Iako se jugoslavensko društvo unatoč vrlo nepovoljnim okolnostima u sljedećih nekoliko godina pokazalo sposobnim i za rad i za obranu, s ulogom sporta i fizičke kulture (fiskulture) u izgradnji novog društva i novog (socijalističkog) čovjeka vlasti nisu bile u potpunosti zadovoljne. Koliko se ovaj problem shvaćao ozbiljno, najbolje govori podatak da je pet godina nakon završetka rata pri najvišem političkom tijelu u zemlji (CK KPJ) održano savjetovanje o problemima u fiskulturi. Sa savjetovanja je svim partijskim organizacijama, tijelima vlasti, fiskulturnim organizacijama i cjelokupnoj javnosti poslano “Pismo” u kojem su elaborirani ključni propusti. Posebna kritika upućena je sindikalnoj i omladinskoj organizaciji zbog nedovoljnog angažmana na omasovljenju, ali i svim članovima partije zbog nepravilnog provođenja “partijske linije” u fiskulturnim organizacijama.² Pa ipak, unatoč brojnim problemima i često nerealnim očekivanjima promjene koje su se u poslijeratnoj Jugoslaviji dogodile na području tjelesne kulture i sporta u odnosu na stanje od prije rata (i naravno u ratu) bile su velike i u kvantitativnom i kvalitativnom smislu. Bavljenje tjelesnim aktivnostima, što sugerira i gornji citat, nastojalo se približiti i omogućiti

¹ “Osnovi naše fizkulture”, *Ilustrirane fizkulturne novine*, 14.8.1945.

² Arhiv Jugoslavije (AJ), 142 Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ), 76, Pismo CK KPJ, 25.4.1950.

svima. Pri tom je uloga Partije (i države) u davanju smjera, sadržaja i intenziteta aktivnosti u svakom trenutku bila ne samo vidljiva nego i dominantna. Državna politika nije zanemarivala interes pojedinca, njegovo zdravlje i tjelesnu spremnost, ali je uvijek inzistirala i na njegovu društveno korisnom angažmanu. Uz financijske, materijalne i kadrovske poteškoće upravo će ovaj nesklad između službenih očekivanja i individualnih afiniteta predstavljati glavnu prepreku u stvaranju idealnog jugoslavenskog socijalističkog fiskulturnika.

Godina 1945. u Jugoslaviji je "proglašena" nultom godinom. Završetkom Drugog svjetskog rata započelo je novo razdoblje koje je s prethodnim trebalo imati što manje zajedničkih karakteristika. Umjesto ukinute monarhije Jugoslavija je proglašena republikom. Kralja Petra Karađorđevića koji je napustio zemlju na čelu države zamijenio je vođa pobjedničke vojske u ratu, komunist Josip Broz Tito. Parlamentarizam je zamijenjen diktaturom jedne stranke, kapitalizam planskom privredom. Između zaraćenih naroda trebalo je zavladati bratstvo i jedinstvo. Najveći problem sa svim navedenim promjenama predstavljao je nedostatak iskustva, praktičnih rješenja, kao i kadrova koji su ih trebali provesti. U takvoj situaciji kopiranje sovjetskog modela društveno-političkog i ekonomskog uređenja pokazalo se kao jedini mogući izbor. Jedan od aspekata novog društva koje se stvaralo i kojem se, po uzoru na praksu SSSR-a, posvećivala sve veća pozornost bila je i fizkultura. "Možemo se neposredno poslužiti plodovima i uspjesima tih mudrih učitelja masovne i svestrane fizkulture. Oni su našli formule za rad, recepte po kojima svako tvorničko, seosko ili vojničko fizkulturno središte može uspješno vršiti svoje zadatke", isticalo se u Jugoslaviji 1945. godine.³ Ono što se s fiskulturom u Jugoslaviji počelo događati nakon komunističkog preuzimanja vlasti, bio je gotovo preslikan scenarij iz SSSR-a 1920-ih. U formiranju novog sovjetskog čovjeka podjednaka se važnost počinje posvećivati mentalnom i fizičkom odgoju. Profesionalni, natjecateljski sport kakav se prakticirao do Revolucije smatrao se previše elitističkim. Sportski uspjesi bili su sami sebi svrhom, a ne činjenica od općedruštvenog značaja. "Sport počinje gdje počinje borba za pobjedu" isticali su sovjetski stručnjaci te kao alternativni

³ "Osnovi naše fizkulture", *Ilustrirane fizkulturne novine*, 14.8.1945.

model bavljenja tjelesnim aktivnostima sugerirali fiskulturu.⁴ Umjesto uske specijalizacije sportaša, fiskulturnik je trebao dobiti osnove iz svih temeljnih sportskih disciplina, prije svega gimnastike i atletike. Za razliku od elitizma i profesionalizma natjecateljskog sporta fiskultura se trebala temeljiti na principima sveopće dostupnosti, masovnosti i amaterizma. Upravo u tom smjeru krenulo je i preoblikovanje fiskulturnog pokreta u “novoj” Jugoslaviji.

Počeci organizirane fiskulture

Početak sustavnog i institucionalnog bavljenja fizičkom kulturom, koja je u tom trenutku obuhvaćala i klupski sport, predstavlja osnivanje Fiskulturnog odbora Jugoslavije (FOJ) 7. i 8. svibnja 1945. godine. FOJ postaje jedinstveno i rukovodeće tijelo svih fiskulturnih društava koja su još tijekom rata osnivana uglavnom na inicijativu omladinske organizacije (USAOJ – Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije).⁵ Vertikalno se odbor hijerarhijski protezao od savezne preko republičke sve do mjesne razine, dok je horizontalna struktura obuhvaćala sve “grane” fiskulture, odnosno sve bivše sportske saveze. Iz sastava rukovodstva FOJ-a bio je vidljiv i smjer i sadržaj budućih aktivnosti. Uz predstavnike omladinske i sindikalne organizacije, čiji je cilj bio pružanje logističke podrške omasovljenju fiskulturnog pokreta, u rukovodstvo ulaze po jedan predstavnik ministarstva zdravstva, ministarstva prosvjete te predstavnik Jugoslavenske armije. Među uglednim političkim kadrovima jedini ugledni sportaš bio je poznati (predratni) jugoslavenski nogometaš Milorad Mikica Arsenijević.⁶ Krajem iste godine Fiskulturni odbor Jugoslavije promijenit će ime u Fiskulturni savez Jugoslavije (FISAJ).

Premda su predstavnici vlasti od početka uključeni u organizaciju fiskulturnog pokreta, ovakav se način državne pomoći vrlo brzo pokazao nedostatnim. Uz rješavanje sveprisutnih financijskih

⁴ “Sport begins where the struggle for victory begins”, Riordan, James, *Sport in Soviet Society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977., 82-83.

⁵ “Na sastanku pretstavnika izabrano je rukovodeće telo”, *Fiskultura*, 24.5.1945.; AJ, 114 Savez socijalističke omladine Jugoslavije (SSOJ), 118, spis bez naslova, 20.11.1945.

⁶ AJ, 114 SSOJ, 118, spis bez naslova, 20.11.1945. Sekretar Fiskulturnog odbora Jugoslavije bio je Miroslav Kreačić. Milorad Arsenijević bio je višestruki predratni jugoslavenski nogometni reprezentativac, a nakon rata i selektor državne reprezentacije.

problema, nedostatak sportskih igrališta i stručnih kadrova, od države se očekivalo da pomogne i u čvršćem povezivanju fizičke spremnosti pojedinca s državnim interesima. Na slabu koordinaciju ovih dvaju neodvojivih procesa ukazivalo je rukovodstvo omladinske organizacije već u ljeto 1945. sljedećim upozorenjima:

“U čitavom fiskulturnom pokretu još se ne oseća da on mora pripremati mladu organizaciju za Jugoslovensku armiju, još se ne oseća da je svaka fiskulturna manifestacija prilog bratstvu i jedinstvu naših naroda, još fiskulturni pokret nije povezan sa zadacima obnove i izgradnje zemlje.”⁷

Po uzoru na SSSR krajem 1946. osnovano je posebno državno tijelo zaduženo za spomenutu problematiku – Komitet za fiskulturu Vlade FNRJ.⁸ Slično kao FISAJ i državni organi za fiskulturu uspostavljeni su na svim razinama, od “vrha do dna”. Osnovni zadaci komiteta bili su koordinacija čitavog fiskulturnog sektora, uključujući fiskulturna društva, nastavu fiskulture u školama i fiskulturne aktivnosti u okviru vojske, kao i brigu o stvaranju materijalnih uvjeta u obliku investicija, financijskih subvencija, izrade i nabavke fiskulturnih rekvizita, izgradnje fiskulturnog kadra itd. S obzirom na važnost mladih u procesu izgradnje novog, jugoslavenki i socijalistički orijentiranog čovjeka, jedan od prvih velikih uspjeha novoformiranog komiteta bilo je uvođenje obavezne nastave fiskulture u sve srednje i učiteljske škole.⁹

U samim počecima djelatnost fiskulturnih društava najvećim se dijelom fokusirala na organiziranje manifestacija u kojima je trebao sudjelovati što veći broj sudionika. Njihov cilj bilo je omasovljivanje i popularizacija fiskulture. Osim toga komunističke vlasti smatrale su ovakve događaje i odličnim sredstvom za što efikasniju propagandu i agitaciju. Kao i u sovjetskom slučaju¹⁰ ovakva okupljanja pri-

⁷ AJ, 114 SSOJ, 118, spis bez naslova, 20.11.1945.

⁸ Prvi predsjednik Komiteta od osnivanja do početka 1948. bio je Slavko Komar. AJ, 321 Komitet za fiskulturu Vlade FNRJ, 9, Izveštaj o radu Komiteta za fiskulturu Vlade FNRJ u toku 1947.

⁹ Isto. U osnovnim se školama nastava fiskulture već izvodila.

¹⁰ Sovjetski je Savez bio konglomerat vrlo izraženih etničkih, vjerskih, kulturoloških i civilizacijskih različitosti. Jedan od načina kojim se nastojalo ne samo upoznati i povezati narode koji su živjeli na području između Baltičkog mora i Tihog oceana, nego i graditi svijest o pripadnosti zajednici utemeljenoj na nacionalnoj i klasnoj ravnopravnosti, bilo je organiziranje brojnih “sportskih” susreta, manifestacija i natjecanja. Naravno, sve navedeno pod budnim okom, čvrstom kontrolom i jakim propagandnim utjecajem Komunističke partije.

padnika jugoslavenskih naroda koji su do jučer međusobno ratovali imala su za cilj pokazati jedinstvo i spremnost na zajedničko građenje Jugoslavije na novim, ravnopravnim principima. Već tijekom 1945. organiziraju se kros utrke, sletovi, trčanja Titove štafete, partizanski marševi i slične manifestacije. Pod direktnim utjecajem sovjetskog GTO (rus. *Gotov k trudu i oborone*, hrv. Spreman za rad i obranu) programa u ljeto 1946. počinje se provoditi Natjecanje za značku fiskulturnika "Za republiku naprijed!" (ZREN).¹¹

Pobjednički entuzijazam koji je zavladao nakon rata pokazao se kao važan motivacijski faktor u izgradnji novog društva. Ali, ne i dovoljan da bi sva očekivanja i ciljevi bili ispunjeni. Odnos prema fiskulturi jedan je od primjera koji je ukazivao na nesrazmjer između planova i rezultata. Iako je broj fiskulturnika bio u porastu, državni interes sve vidljiviji, a ni podrška od strane najviših političkih rukovodilaca nije izostajala, statistički podaci upućivali su na velike probleme.¹² Nedostatak sportskih terena i opreme, nedovoljan broj stručno osposobljenih kadrova, ali i generalno nepostojanje svijesti o važnosti fizičke kulture utjecali su na vrlo nizak postotak stanovništva koji je bio obuhvaćen fiskulturnim aktivnostima. Tri godine nakon oslobođenja FISAJ navodi podatke o svega 3,62 % stanovnika Slovenije koji su se bavili nekim oblikom fiskulture (svaki 27. čovjek), 2,98 % stanovnika Srbije (svaki 34. čovjek), 2,41 % stanovnika Makedonije (svaki 41. čovjek), 2,10 % stanovnika Hrvatske (svaki 45. čovjek) i 1,7 % stanovnika Bosne i Hercegovine (svaki 60. čovjek).¹³ Po mišljenju čelnih ljudi FISAJ-a strategija omasovljivanja nije urodila priželjkivanim rezultatima. S obzirom da je jedan od glavnih zadataka fiskulture bio taj da "milione trudbenika grada i sela" preobrazi u "novog, višeg čovjeka socijalizma", a da su upravo

¹¹ Svaki pojedinac sudionik natjecanja morao je ispuniti određene norme iz više sportskih disciplina, ali također pokazati poznavanje osnova higijene, te provesti određeno vrijeme na dobrovoljnom radu i sl. Nakon što bi položio ispite i ispunio norme, dobio bi, ovisno o rezultatima, zlatnu, srebrnu ili brončanu značku s natpisom "ZREN". O GTO programu vidi: Riordan, 128-131.

¹² Fiskultura je dobila svoje mjesto i u prvom jugoslavenskom poslijeratnom ustavu (1946.). U članku 36. stoji: "Država vodi brigu o fizičkom odgoju naroda, naročito omladine, radi podizanja zdravlja i radnje sposobnosti naroda, kao i jačanja obrambene moći države." Mecanović, Ivan, *Jugoslavenski ustavi*, Zagreb, 1986., 269.

¹³ AJ, 668 Savez za fizičku kulturu Jugoslavije (SFKJ), 1, V. Plenum Fiskulturnog saveza Jugoslavije, 1948. Za Crnu Goru, u kojoj su inače uvjeti za razvoj fiskulture bili najteži, nisu objavljeni rezultati.

za tu kategoriju stanovništva pokazatelji bili najlošiji, nezadovoljstvo je bilo još izraženije.¹⁴

Opće fizičko obrazovanje

I dok se za nezadovoljavajuće brojčane rezultate opravdanje pronalazilo u nepovoljnoj ekonomskoj situaciji i nedostatku iskustva, ono na što se gledalo s puno manje razumijevanja bila je kvaliteta promjena u sferi fiskulture. S tim u vezi prvi čovjek FISAJ-a Miroslav Kreačić objašnjava:

“Naša organizacija ima zadatak da vaspitava ljude, zdrave, vesele, snažne, moralno čvrste, duboko socijalne, oduševljene patriote, ljude koji će dalje razvijati bratstvo i ljubav među našim narodima, koji su spremni da sve svoje snage ulože u izvršenju Petogodišnjeg plana, za izgradnju i odbranu domovine”,

ali i nastavlja s upozorenjem kako stvarno stoje stvari na terenu:

“Još su u nekim organizacijama ostala pojedina uporišta u kojima često rade razni destruktivni elementi, razni amoralni tipovi koji su spremni na pijančenje, krađu, kockanje, na razna izživljavanja po tipu zapadnjačkih dekadentskih klubova, a mi takvim ljudima, koji su redovno i neprijateljski i protunarodni elementi omogućavamo da nam po svom kalupu vaspitavaju izvestan deo fiskulturnika.”¹⁵

S promjenama na području sporta i fizičke kulture jugoslavenski komunisti kreću odmah nakon oslobođenja zemlje i preuzimanja vlasti. Prvi korak bio je obračun sa svim oblicima organiziranog sportskog djelovanja koje se moglo povezati sa starim režimima, i onima za vrijeme i onima prije rata. Glavne zamjerke odnosile su se na “klubaštvo”¹⁶, “elitizam” i potenciranje profesionalizma u sportu.¹⁷

¹⁴ “Naš zadatak”, *Opšte fizičko obrazovanje*, 1-2, 1948.

¹⁵ AJ, 668 SFJK, 1, V. Plenum Fiskulturnog saveza Jugoslavije, 1948.

¹⁶ Po riječima Miše Pavičevića, predsjednika FISAJ-a, kada se govori o “klubaštvu”, govori se o “klubaškoj zagriženosti koja dovodi do nezdravih, štetnih pojava u našem sportskom životu. Naravno, pod klubaštvom ne podrazumevamo navijanje za određeni klub ili društvo [...] već podrazumevamo favoriziranje, forsiranje jednog kluba na štetu drugih, krnjenjem svih propisa i uobičajenih pravila i normi u sportskom životu”. “Referat Miše Pavičević, predsjednika Fiskulturnog saveza Jugoslavije”, *Fizička kultura*, 5-6, 1950., 253.

¹⁷ Inicijativni sportski odbor Srbije još u ožujku 1945. zaključuje da “sportske organizacije i forumi predratne Jugoslavije ne pružaju nikakvu garanciju da mogu ispuniti zadatke koje se postavljaju fiskulturi u federalnoj Srbiji jer su one u svome dugogodišnjem radu

“Nitko ne može biti plaćen zato što se bavi sportom, odnosno svaki sportista mora ili da radi ili da uči”, isticali su čelni ljudi FISAJ-a.¹⁸ Osim toga, kako je to slikovito objasnio Rato Dugonjić¹⁹, jedan dio sportskih društava u staroj Jugoslaviji želio je odgojiti “sportski pomladak kao beskičmenjake i društvene parazite čiji bi se društveni horizont sveo samo na igralište”, a drugi odgojiti omladinu u “šovinističkom i antidemokratskom duhu”.²⁰ Na posebnom su udaru bila društva i pojedinci koji su se “stavili u službu okupatora, pokušavajući da pažnju narodnih masa odvrate od borbe protiv fašizma, pružajući mogućnost okupatoru da preko sportskih priredaba stanje [...] prikaže kao normalno”.²¹ Dakle, u organizacijskom, sadržajnom i ideološkom smislu trebalo je ponuditi potpuno novi koncept bavljenja sportom. Taj koncept postat će važan dio cjelokupnog društveno-političkog preobražaja poslijeratne Jugoslavije. Kao najveći izazov u tom procesu nametalo se uklanjanje sveprisutnih posljedica rata obnovom zemlje i uspostavom političkog i međunacionalnog jedinstva, ali i stalni angažmanom u očuvanju nestabilnog mira. U tom smislu zadatak fiskulture postaje izgraditi “zdrave, prema bolesti otporne, harmonično razvijene, snažne, istrajne i disciplinovane

sport vodile uskogrudno, prenebregavajući ne samo svestrano fizičko vaspitanje celokupne omladine, već i naročito zapostavljajući duhovno i kulturno-političko vaspitanje”, “FISOS o osnovama fiskulture Federalne Srbije”, *Fiskultura*, 5.5.1945. U lipnju iste godine ministar narodnog zdravlja Hrvatske dr. Aleksandar Koharović donosi odluku o raspuštanju svih sportskih saveza, društava i klubova koji su djelovali od 10. travnja 1941. do oslobođenja 1945., “U Hrvatskoj su raspuštene uprave svih starih klubova”, *Fiskultura*, 23.6.1945. Nekoliko mjeseci kasnije tajnik Zemaljskog fizikulturnog odbora Hrvatske piše kako u “Federalnoj Hrvatskoj više ne djeluju na športskom polju stari klubovi nosioci uskogrudnog klubaštva i zatrovanog šovinizma”, “Fizkultura u službi naroda”, *Ilustrirane fizikulture nove*, 14.8.1945.

¹⁸ Treba naglasiti da se ovo pravilo drugačije primjenjivalo na članove državne reprezentacije i one sportaše koji su postizali rezultate od međunarodnog značaja. Čak su i oni, barem službeno, morali biti zaposleni. “Radno mesto kvalitetnim sportistima treba naći prema njihovim kvalifikacijama, s tim što će im se omogućiti takvo radno vreme koje će im dozvoljavati da usavršavaju svoj sportski kvalitet, da redovno treniraju, učestvuju na odgovarajućem takmičenju itd.”, “Referat Miše Pavičevića, predsjednika Fiskulturnog saveza Jugoslavije”, *Fizička kultura*, 5-6, 1950., 251-252.

¹⁹ Nakon Drugog svjetskog rata pa sve do smrti (1987.) Rato Dugonjić obnašao je brojne visoke dužnosti u omladinskoj organizaciji, KPJ/SKJ, SSRNJ te u izvršnim tijelima na republičkoj i saveznoj razini. Jedna je od ključnih ličnosti organiziranja fizikulturnog pokreta u poslijeratnoj Jugoslaviji.

²⁰ “11. novembar”, *Fiskultura*, 1.11.1945.

²¹ “FISOS o osnovama fiskulture Federalne Srbije”, *Fiskultura*, 5.5.1945.

građane koji poseduju psihofizičke osobine potrebne za stvaralački rad, služenje zajednici i odbrani zemlje”.²² Da bi cilj bio postignut, u projekt je trebalo uključiti što više ljudi. Na masovnosti se inzistiralo iz nekoliko razloga. Prvo, uspješnost obnove i obrane direktno je bila povezana s brojem aktivnih sudionika. Drugo, odustajanje od koncepta elitizma i davanje jednakih mogućnosti svima bez obzira na geografsko porijeklo, imovinski status ili stupanj obrazovanja, predstavljalo je važnu komponentu nove ideološke paradigme. Naposljetku, po uzoru na sovjetski GTO program masovno uključivanje stanovništva u najrazličitije sportske aktivnosti smatralo se najboljim načinom pronalaženja talentiranih i perspektivnih sportaša. Za razliku od liberalno-kapitalističkih zemalja kojima je, kako to na primjeru Velike Britanije ističe Peter Borsay, sport bio “nisko na ljestvici državnih prioriteta”,²³ totalitarnim društvima, u kakva se i poslijeratno jugoslavensko ubrajalo, sport postaje stvar od posebnog državnog interesa. To je u prvom redu podrazumijevalo državnu, a time i političku kontrolu nad organizacijom i sadržajem sportskih i fiskulturnih aktivnosti.

Velikim propustom s dalekosežnim posljedicama za daljnji razvoj fiskulture i sporta smatralo se nedovoljno razvijanje svestranosti. Jednim dijelom to se odnosilo na forsiranje pojedinih grana sporta, među kojima je po popularnosti prednjačio nogomet. Puno većim problemom smatrao se nedostatak svestranosti kod samih sportaša i fiskulturnika. Osim direktne povezanosti s padom kvalitete sportskih rezultata ovaj propust smatrao se ujedno i prijetnjom uspješnoj obnovi i eventualnoj obrani zemlje. Rješenje za navedene probleme ponuđeno je na V. Plenarnom sastanku Centralnog odbora FISAJ-a održanom 12. i 13. prosinca 1947. godine. Zaključivši da su stvari krenule u krivom smjeru, odlučeno je da se kao osnovni oblik rada u sve fiskulturne organizacije uvode redoviti satovi “Općeg fizičkog obrazovanja” (OFO) na koje bi se svatko u svome mjestu stanovanja mogao dobrovoljno uključiti.²⁴ U sadržajnom smislu program je po-

²² “Pravila Fiskulturno-sportskog odbora Srbije”, *Fiskultura*, 5.5.1945.

²³ Borsay koristi frazu “historically low on governmental agendas”. Borsay, Peter, *A History of Leisure: The British Experience since 1500*, Palgrave Macmillan, Basingstoke i New York, 2006, 43.

²⁴ U svrhu promocije OFO-a u Beogradu od siječnja 1948. počinje izlaziti i stručni časopis *Opšte fizičko obrazovanje*. Časopis će izlaziti do 1959., ali od 1952. pod imenom

drazumijevao kombinaciju gimnastičkih vježbi, sporta i elementarnih igara.²⁵ Organizacijski, provođenje OFO-a trebao je biti zadatak posebnih odbora pri fiskulturnim društvima na terenu, ali rezultat njihovog angažmana nije se pokazao zadovoljavajućim. Da bi se taj problem riješio, donesena je odluka o preustrojtstvu FISAJ-a. Na II. Kongresu ove organizacije održanom u travnju 1948. odlučeno je da se unutar FISAJ-a osnuju Gimnastički savez, Streljački savez, organizacija planinara i savezi za pojedine grane sporta.²⁶ Zbog važnosti gimnastičkih vježbi u razvijanju svestranosti Gimnastički je savez proglašen centralnom organizacijom za provođenje općeg fizičkog obrazovanja. Kao i u svim dotadašnjim proklamiranim ciljevima fiskulturnog pokreta, i prilikom osnivanja Gimnastičkog saveza posebno je naglašena povezanost fizičke spremnosti s aktualnom ekonomsko-političkom i sigurnosnom situacijom u kojoj se Jugoslavija 1948. nalazila. U ekonomskom se smislu to prvenstveno odnosilo na izgradnju teške industrije u okviru tzv. prvog petogodišnjeg plana.²⁷ Budući da je taj proces zahtijevao velike napore, procijenjeno je da će upravo svestrane fizičke vježbe, koje će se izvoditi u organizaciji Gimnastičkog saveza, pomoći da se “neprestano obnavlja udarna snaga radnog naroda”.²⁸ U političko-ideološkom smislu na zajedničkim satovima vježbanja trebalo je pojačati “rad na izgradnji pravog moralnog lika fiskulturnika-građanina Nove Jugoslavije [...] svesnih i sposobnih graditelja domovine i socijalizma”.²⁹ S obzirom na vanjskopolitičke prilike koje su od završetka rata predstavljale stalan faktor nestabilnosti, fizička spremnost nametala se kao jedan od preduvjeta jačanja obrambene snage stanovništva. Činje-

Telesno vaspitanje.

²⁵ AJ, 668, 1, V. Plenum Fiskulturnog saveza Jugoslavije, “Zaključci V Plenarnog sastanka Centralnog odbora Fiskulturnog saveza Jugoslavije”, 1948.

²⁶ Na kongresu je naglašeno da praksa treba ostati da svatko tko se bavi nekim konkretnim sportom mora nastaviti pohađati i satove općeg fizičkog obrazovanja čime bi dodatno poboljšao svoje rezultate. “O osnivanju i zadacima Gimnastičkog saveza Jugoslavije”, *Opšte fizičko obrazovanje*, 3-4, 1948.

²⁷ Po uzoru na program industrijalizacije SSSR-a u Jugoslaviji je u travnju 1947. Narodna skupština donijela Zakon o prvom petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ za razdoblje 1947.–1951. O ciljevima “prve petoljetke” vidi: Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1978., 112-117.

²⁸ “O osnivanju i zadacima Gimnastičkog saveza Jugoslavije”, *Opšte fizičko obrazovanje*, 3-4, 1948.

²⁹ Isto.

nica da se Jugoslaviji uz moguću opasnost sa Zapada tijekom 1948. približavala puno realnija s Istoka, dodatno je osnaživala ovaj aspekt fiskulturnog pokreta.³⁰ Gimnastički savez osnovan je kao jedinstvena organizacija u cijeloj Jugoslaviji, a sastojao se od gimnastičkih društava organiziranih po teritorijalnom principu.

Jugoslavenski socijalistički fiskulturnik

Dvije skupine stanovništva koje su ponajviše morale osjetiti rezultate novog pristupa fizičkom obrazovanju bili su učenici i radnici. Jedni su se već aktivno uključili u izgradnju socijalističkog društva, a drugi su odgajani da postanu njegovi najodaniji članovi. I u jednom i u drugom slučaju, uz razvijanje moralnih i karakternih sposobnosti, fizičke sposobnosti smatrane su podjednako važnom osobinom novog socijalističkog čovjeka. Međutim, samo uvođenje obavezne nastave fiskulture u osnovne a zatim i srednje škole nije bila dovoljna garancija da će rezultati biti zadovoljavajući. Vježbe koje su se prakticirale u školama “stare” Jugoslavije i koje su se temeljile na metodama rada sokolske organizacije po mišljenju fiskulturnih stručnjaka nisu bile u skladu s potrebama suvremenog društva. Pozivajući se na Marxa i njegovu ideju o svestranom razvoju koji bi se temeljio na spajanju (dječjeg) rada u proizvodnji s nastavom i gimnastikom, kritizirao se stav da se tjelesni odgoj, njegove metode, sredstva i oblici rada mogu promatrati neovisno o ekonomskim i društvenim promjenama. Nasuprot “metafizičkom” shvaćanju da postoje vječni i nepromjenjivi ciljevi obrazovanja sugerirao se dijalektičko-materijalistički pristup po kojem bi ciljevi, sredstva i metode obrazovanja bili društveno uvjetovani ili, preciznije, usklađeni s radnim i životnim potrebama čovjeka. Napredak mehanizacije u proizvodnji koji je uvelike zamijenio teški fizički rad uvjetovao je drugačiji tip fizičke pripreme. Umjesto čovjeka snažnih mišića i sirove snage u novonastalim proizvodnim okolnostima veći značaj dobivaju spretni ljudi koji svestrano vladaju svojim pokretima i koji vješto rukuju sredstvima za rad. Da bi se postigla ova

³⁰ U sljedećih nekoliko godina tzv. vanarmijski odgoj bit će važan segment rada Gimnastičkog saveza. Uz uobičajene vježbe posebna se pozornost posvećuje poznavanju strojeve obuke, boričkih vještina, marširanju, logorovanju, rukovanju oružjem i eksplozivom, snalaženju na karti i sl. Vidi: Vrcan, Žarko, “O vanarmijskom vojnom odgoju”, *Opšte fizičko obrazovanje*, 2, 1951.

promjena, naglasak više ne smije biti na vježbama kojima se gradi snaga, već na vježbama koje razvijaju brzinu, spretnost i motoriku. Osim toga, s obzirom da se na tjelesni odgoj gledalo kao na dio općeg odgoja, prednost dobivaju vježbe s odgojnom komponentom, za razliku od onih vježbi koje su same sebi svrhom i kojima je jedini cilj bio da čovjeka nauče određenim pokretima.

Nastava fiskulture trebala je pripremiti mlade ljude na život, osposobiti ih da budu svestrani sudionici društva koje se gradilo. Tako se inzistiranjem na "čistoj i čitavoj" odjeći kod fiskulturnika razvijao smisao za čistoću i urednost u svakodnevnom životu; držanjem fiskulturne dvorane u redu stvarala se potreba da se red poštuje u svakoj prilici, od škole i kuće do radnog mjesta; inzistiranjem na ponavljanju vježbi i stečenog znanja mlade se učilo da se i u privatnom i javnom životu najbolji rezultati postižu postupnim radom; međusobnim pomaganjem fiskulturnika poticao se osjećaj uzajamnog pomaganja, solidarnosti i drugarstva.³¹ Kao što je spomenuto, jedna od važnih promjena u odnosu na prijeratnu Jugoslaviju bila je ne dopustiti da se mladi odgajaju kao apolitični "beskičmenjaci" i "društveni paraziti". U tom smislu uz sve ostale predmete i fiskultura je trebala dati važan doprinos u "odgoju zdrave, napredne, snažne radne omladine koja razvijajući svoje umne i fizičke sposobnosti predstavlja pokoljenje pouzdanih i socijalizmu odanih radnika Titove Jugoslavije".³²

Politički utjecaj na nastavu fiskulture vidljiv je iz izbora pjesama i plesova koji su se učili i vježbali (npr. "Titovo kolo", "Slovensko partizansko kolo", "Mlada partizanka" itd.), ali ponajviše kroz prisutnost raznih elemenata vojničke obuke. Naime, već spomenute okolnosti nakon Drugog svjetskog rata isticane su kao argument za stalnu spremnost stanovništva na obranu zemlje. Strah od "vanjske opasnosti" koristit će se do kraja postojanja Jugoslavije kao važan političko-propagandni mehanizam. Njegov cilj bila je homogenizacija društva, naglašavanje vodeće uloge Partije (u ratu i miru) te pozicioniranje JNA kao nezamjenjivog faktora stabilnosti i sigurnosti zemlje. Na obranu su morali biti spremni svi bez obzira na zanimanje, spol, nacionalnost ili dob. Kao i u ostalim slučajevima političke indoktrinacije lojalnost

³¹ Sedlaček, Ivan, "Vaspitni značaj fiskulture", *Opšte fizičko obrazovanje*, 1-2, 1948.

³² Mihovilović, Miro, "Nastava tjelesnog vježbanja u našim školama", *Fizička kultura*, 5-6, 1950.

se poticala i izgrađivala od najmanjih nogu. U konkretnom slučaju od prvog razreda osnovne škole djecu se pripremalo da osim što će postati graditelji socijalizma, u svakom trenutku moraju biti spremni i za obranu socijalističke domovine. U nastavu fiskulture uvode se vježbe bazirane na vojnom drilu (tzv. strojeve vježbe) koje su se izvodile uz tipične vojne zapovijedi (npr. “mirno!”, “na mjestu voljno!” i sl.), ali i ostale vježbe koje su razvijale akrobatiku, spretnost, snagu i brzinu. Posebna pažnja razvijanju obrambenih sposobnosti posvećivala se u okviru različitih izvannastavnih aktivnosti. Na organiziranim izletima u prirodu vježbalo se pješčenje, logorovanje, promatranje, prikrivanje, izviđanje, snalaženje na nepoznatom terenu itd. Nakon Rezolucije IB-a opasnost od vojne agresije na Jugoslaviju dignuta je na najviši stupanj, što je iziskivalo i adekvatno povećanje borbene spremnosti stanovništva, uključujući i učenike i studente. Početkom 1949. odlukom savezne vlade uvodi se tzv. predvojnička nastava. Prema Titovim riječima “fizičko vaspitanje i obavezna predvojnička nastava nerazdvojivo su povezani”.³³ Već spomenutu militarizaciju fiskulture nadograđivalo se na satovima predvojničke nastave daljnjim svladavanjem vojnih znanja i vještina. Uz izučavanje strategija i taktika ratovanja učenici i studenti dobivali su i vrlo konkretna, praktična znanja upotrebe oružja i eksplozivnih naprava, kao i obrane od njih.

Ideološko-odgojne mogućnosti fiskulture dolazile su do izražaja u još jednom, sve važnijem, segmentu svakodnevnog života. Riječ je o slobodnom vremenu, tj. onom periodu u kojem je država dodatnim angažmanom morala spriječiti razne negativne utjecaje na razvoj mladih Jugoslavena.³⁴ Uz porast kriminala i ostalih oblika nedoličnog ponašanja jednim od najštetnijih utjecaja smatrao se onaj crkveni. Možda i najuspješniji način odvrćanja djece da odlaze u crkvu bilo je organiziranje različitih (izvanškolskih) fiskulturnih i sportskih aktivnosti.³⁵

³³ “Fizičko vaspitanje i obavezna predvojnička nastava nerazdvojno su povezani”, *Naš sport*, 18.11.1949.

³⁴ O načinu na koji se država borila protiv, za nju neprihvatljivih i štetnih, utjecaja na moralno-političko formiranje djece vidi u: Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli (CeKaPI Sarnica, br. 7), Zagreb i Pula, 2015., 85-101.

³⁵ U dokumentu pod nazivom “Nadopuna godišnjeg izvještaja o radu organizacije NO na školama” iz 1947. između ostalog se spominju mjere koje su poduzimane da se spriječi odlazak mladih u crkvu. Spominju se i konkretni primjeri kada su “u gimnaziji u Varaždinu

Dok je one najmlađe tek trebalo osposobiti za izgradnju i obranu socijalizma i Jugoslavije, radnička je klasa i u jednom i u drugom segmentu već davala veliki doprinos. Unatoč tomu novonastale okolnosti uzrokovala su, ali i iziskivale brojne promjene u životnim i radnim navikama i potrebama. Ili, kako je to Tito primijetio:

“Mi ne smijemo dozvoliti da se naša radnička klasa iscrpljuje i da bude podložna raznim bolestima, kao nekada u kapitalističkom društvu. Mi moramo imati snažne, jake generacije, visoko svjesne svoje dužnosti i svoje uloge koju igraju u današnjem novom društvu.”³⁶

U postizanju navedenih ciljeva upravo su očekivanja od fizičkog odgoja bila velika. Njime se po mišljenju fiskulturnih stručnjaka rješavalo nekoliko osnovnih problema s kojima se radnik susretao. Prvo, pomogao bi se pravilan psihofizički razvoj i zdravlje radnika. To znači da su odgovarajuće vježbe trebale pomoći onim organima i mišićima koji su tijekom rada bili preopterećeni odnosno zanemareni. Osim što bi se na taj način održavala kondicija, istovremeno bi se umanjivali štetni utjecaji profesionalnog rada. Potreba za vježbama koje ciljano razvijaju određene vještine i pomažu u izgradnji specifičnih mišićnih skupina posebno je bila vidljiva kod onih radnika koji su dolazili sa sela. Naime, umjesto dojučerašnjih poljoprivrednih radova koji su zahtijevali veliku fizičku snagu dužeg intenziteta, tvornički rad na različitim strojevima tražio je od radnika fine i precizne pokrete. Uz bolju osposobljenost za izvršavanje radnih zadataka adekvatna psihofizička spremnost utjecala bi također i na smanjenje broja povreda na radu. Bio je to cilj prijedloga za uvođenjem obavezne gimnastike na početku i na polovici radnog dana kako bi se pojedini organi najprije zagrijali, a potom odmorili i osvježili za predstojeće napore.³⁷ Na kraju, kako se uvijek isticalo, fizičke aktivnosti imale su i nezanemarivu socijalnu komponentu. Vježbanje ili sportske aktivnosti uvijek su uključivali veći broj sudionika (radnika) čime se razvijao osjećaj zajedništva, kolektivizma i discipline.

i u sedmoljetki u Kostajnici pionirski rukovodioci organizirali fiskulturu ili neke kraće izlete u vrijeme kada se održavao vjeronauk ili se išlo u crkvu”. AJ, 114 (SSOJ), 110, 1947.

³⁶ “Fiskultura u službi radnog naroda”, *Narodni sport*, 16. 2. 1948.

³⁷ Čubrić, Mile, “Posvetimo više pažnje fizičkom vaspitanju radnika u proizvodnji”, *Fizička kultura*, 3-4, 1952.

Sve spomenute fiskulturne i sportske aktivnosti organizirale su sindikalne organizacije po poduzećima kroz rad sindikalnih fiskulturnih društava i aktiva, te radničkih sportskih klubova.

U duhu nove političko-ideološke paradigme briga za radnika nastavljala se i nakon završetka radnog vremena. Skraćivanjem radnog tjedna, a posebice uvođenjem (plaćenog) godišnjeg odmora, trebalo se podići “opće blagostanje trudbenika”.³⁸ Organizirani odlasci radnika i njihovih obitelji u odmarališta na more ili u planine, aktivni odmor u prirodi, kupanje, planinarenje, jutarnja gimnastika isticali su se kao dio “napredne fizičke kulture”.³⁹ Naravno, uz poboljšanje psihofizičkih sposobnosti pojedinaca cilj svih navedenih aktivnosti bio je u konačnici sveobuhvatan “socijalistički preobražaj društva”. Radnički klubovi, kao i gimnastička i sportska društva morali su dati svoj doprinos između ostalog i kulturnoj i moralno-političkoj izgradnji novog “socijalističkog čovjeka”. U tu svrhu organizirana su različita predavanja, “zidne i usmene novine”, čitaonice i slična okupljanja. Čak su i sami sportski susreti prepoznati kao odličan način i mjesto političke propagande. U jednom sindikalnom izvještaju navodi se kako je “fiskultura sredstvo pomoću kojeg se najlakše okuplja široke slojeve naroda, npr. ljeti se na nogometnom igralištu lako okupi 30.000 radnika, namještenika i građana, dok ih je teže tada okupiti na bilo koje drugo sredstvo za agitaciju”.⁴⁰

Međunarodne aktivnosti jugoslavenskih fiskulturnika

Uz sveobuhvatne društvene promjene važan zadatak novog jugoslavenskog režima bio je i (re)pozicioniranje zemlje u novim geopolitičkim okolnostima. Više nego zasluženu ulogu pobjednice u ratu nastojalo se iskoristiti za kreiranje pozitivnog imidža Jugoslavije i u mirnodopskim prilikama. Ta pozicija otvarala je nove perspektive u međunarodnim odnosima, ali i stavljala zemlju pred brojne izazove.

³⁸ “Fiskultura u službi radnog naroda”, *Narodni sport*, 16.2.1948. O fenomenu slobodnog vremena i odmora u socijalističkoj Jugoslaviji vidi: Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 73-143.

³⁹ “Fiskultura u službi radnog naroda”, *Narodni sport*, 16.2.1948.

⁴⁰ HR-HDA, 1286 VSSH, 20, Fiskultura, njen zadatak, sadašnje njezino stanje u sindikalnim organizacijama i prijedlozi za budući rad, 1949.

Prvi zadatak po završetku rata bio je obnoviti odnose s međunarodnim sportskim organizacijama koji su postojali za vrijeme monarhističke Jugoslavije. Inzistiranje na kontinuitetu umjesto na novom učlanjivanju učinjeno je iz dva razloga. Prvo, kako bi se sačuvala pozicije koje su jugoslavenski predstavnici imali u tim organizacijama i time dobila mogućnost utjecaja na razna organizacijska, ali i politička pitanja. I drugo, ne manje važno za zemlju koja se nalazila u teškoj ekonomskoj situaciji, kako bi se izbjegli financijski troškovi novih upisnina. Članstvo predratnih jugoslavenskih sportskih saveza u međunarodnim sportskim organizacijama sada je preuzeo Fiskulturni savez Jugoslavije. Osim dogovaranja sportskih susreta i natjecanja jugoslavenski predstavnici imali su i važan politički mandat. Što se sve od njih očekivalo, pokazuje i sljedeći citat:

“Boljim i pravilnijim našim radom mi možemo u tim federacijama prodirati s raznim naprednim stavovima u sportu i povesti borbu protiv antidemokratskog rada i akcija pojedinih federacija i rukovodioca. Mi možemo neprekidno raskrinkavati tobožnju ‘apolitičnost’ ovih federacija i njihovih rukovodioca koja se sve više i otvorenije manifestuje kao određena politika protiv demokratskih zemalja i demokratskih sportskih pokreta u svijetu.”⁴¹

U konkretnom se slučaju ovaj angažman odnosio na lobiranje za članstvo onim zemljama koje se smatralo posebno bliskima, ili za kritiku onih zemalja koje se smatralo političkim neprijateljima.⁴² Iako su predstavnici FSJ-a igrali važnu ulogu u međunarodnom promoviranju nove Jugoslavije, glavni posao na tom području morali su odraditi sami “jugoslavenski socijalistički fiskulturnici”. Odlasci na sportske susrete u inozemstvo, kao i dolasci stranih sportaša u Jugoslaviju započeli su već krajem rata, a intenziviraju se po oslobođenju. U prvoj fazi, koja traje do Rezolucije IB-a, najbrojniji su susreti sa

⁴¹ AJ, 321 Komitet za fiskulturu, 9, Izvještaj Fiskulturnog saveza Jugoslavije Komitetu za fiskulturu Vlade FNRJ, 6.1.1948.

⁴² Npr. na kongresu svjetske nogometne asocijacije (FIFA) održanom u Luksemburgu 1946. upravo je na prijedlog jugoslavenske delegacije, uz prethodni dogovor s ostalim “priateljskim delegacijama”, u članstvo primljen SSSR. Slična praksa nastavila se i u ostalim sportskim savezima. S druge strane jugoslavenski su predstavnici neprestano iskazivali svoju netrpeljivost prema delegatima iz Španjolske čineći i na taj način pritisak na režim španjolskog diktatora Francisca Franca. Isto.

sportašima istočnoeuropskih zemalja.⁴³ Jedno od takvih natjecanja koje je imalo i izraženu političku komponentu bile su Balkanske igre koje su se od 1946. održavale svake godine u drugoj (balkanskoj) zemlji. Cilj igara bio je i na sportskom planu približiti zemlje koje su se nakon rata našle u političkom, ekonomskom i vojnom savezništvu. Iz tog je razloga unatoč regionalnom predznaku sudjelovanje na Igrama prošireno i na fiskulturnike iz Mađarske, Čehoslovačke, SSSR-a i Slobodnog Teritorija Trsta.⁴⁴ Sjedište sekretarijata Balkanskih igara bilo je u Beogradu. Jugoslavija je imala svoje predstavnike i na prvim poslijeratnim zimskim olimpijskim igrama u St. Moritzu i ljetnim u Londonu 1948. godine. I dok na prvim nije polučen značajniji uspjeh, iz Londona su se jugoslavenski olimpijci vratili s dvije srebrne medalje (nogomet i bacanje kladiva). Točno mjesec dana prije početka OI u Londonu Rezolucija IB-a zaoštrila je političke odnose između Jugoslavije i ostalih komunističkih zemalja. U sljedećih nekoliko godina atmosfera netrpeljivosti i otvorenih napada preselit će se i na sportska borilišta. Već najavljeni susreti počinju se otkazivati, a jugoslavenske sportaše prestaje se pozivati u zemlje pod sovjetskim patronatom. Kada bi se i održali, susreti su uvijek uz sportski imali i vrlo izražen politički naboj.⁴⁵

Predstavljanje zemlje u svijetu, ali i izgradnja novog imidža predstavljali su veliku odgovornost. Zbog toga je ponašanje svake ekipe i svakog pojedinca bilo pod posebnim povećalom. Država je sugerirala da se prvenstveno ide na ona natjecanja na kojima se mogu postići dobri rezultati i iz kojih se može puno naučiti te kasnije isto primijeniti. Kao što je svaki uspjeh prikazivan kao rezultat pravilnog socijalističkog pristupa (sportu), tako se i svaki neuspjeh ili nepri-mjereno ponašanje sportaša smatralo narušavanjem socijalističkih i

⁴³ Cijeli rujan 1945. u Jugoslaviji je gostovala sovjetska fiskulturna delegacija sastavljena od najuglednijih trenera, sportaša i ostalih sportskih djelatnika. Uz demonstraciju sportskih vještina cilj posjeta bio je i educirati jugoslavenske sportaše i stručnjake sa sovjetskim iskustvima i znanjima. Dva mjeseca kasnije na turneju u Jugoslaviju dolazi sovjetski viceprvak u nogometu, moskovski CDKA. "Rezultati sovjetskih sportista moraju odgovarati međunarodnom položaju i autoritetu naše velike i moćne države", *Fiskultura*, 19.9.1945., "CDKA igra sa Partizanom", "CDKA – Crvena zvezda", *Fiskultura*, 3. i 23.12.1945.

⁴⁴ AJ, 668, 1, V. Plenum Fiskulturnog saveza Jugoslavije, Izveštaj o radu Centralnog odbora Fiskulturnog saveza Jugoslavije i zadaci, 1948.

⁴⁵ Jedan je od najboljih primjera nogometna utakmica između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza na OI u Helsinkiju 1952. O tome više u: Klasić, Hrvoje, "Tito-Stalin Football War", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 48, 2016., 387-404.

jugoslavenskih interesa. Kako je jednom prilikom naglasio prvi čovjek FSJ-a Miroslav Kreačić:

“Naše ekipe i naši fiskulturnici moraju na svakom međunarodnom susretu biti svesni da reprezentuju naprednu, demokratsku, novu Jugoslaviju, na koju progresivne mase celog sveta gledaju sa velikim interesovanjem i simpatijama, a naši neprijatelji sa mržnjom, tražeći na svakom koraku mogućnosti da nam nanesu štetu.”⁴⁶

Upravo zbog toga svaki odlazak iz zemlje morao je biti pažljivo isplaniran, što često nije bio slučaj. U brojnim izveštajima kao glavni razlog odlaska u inozemstvo navode se materijalni razlozi. Odljev ionako nedostatnih deviznih sredstava te porast ilegalne preprodaje pojedinih proizvoda osim što su štetili jugoslavenskoj ekonomiji, doprinosili su negativnom imidžu pojedinih sportaša, ali i cijele države u svijetu. Jer, kako se znalo primijetiti, “stranci imaju prilike vidjeti kako naši sportaši kupuju sve do čega dođu, počam od paste za zube pa do igle za šivanje”.⁴⁷ Osim pribavljanja materijalne koristi odlazak na sportsko natjecanje u inozemstvo nekim sportašima predstavljao je samo izgovor da legalno napuste Jugoslaviju i više se nikad u nju ne vrate. U propagandnom smislu takvi su primjeri predstavljali ogroman udarac ugledu zemlje i ukazivali su na nedovoljan politički angažman u radu s fiskulturnicima. Ne čudi s toga idealističko-utopistički ton kojim raspravu o ovoj temi zaključuje Kreačić:

“Mi, dakle, nismo našim fiskulturnicima uopšte jasno ukazivali na to da je naša fiskultura, naš sport, zajedno sa svim svojim greškama i nedostacima, daleko bolja i da se ne može uopšte meriti sa sportom u predratnoj Jugoslaviji ili u bilo kojoj kapitalističkoj zemlji sveta. Ona je bolja i neuporedivo bolja prvenstveno zato što služi interesima naroda, što služi razvitku ljudi koji treba da razviju i brane socijalizam i tako ona ima veliku ulogu ne samo u našoj zemlji, nego uopšte služi napretku čovečanstva.”⁴⁸

⁴⁶ AJ, 668, 1, V. Plenum Fiskulturnog saveza Jugoslavije, Izveštaj o radu Centralnog odbora Fiskulturnog saveza Jugoslavije i zadaci, 1948.

⁴⁷ HR-HDA, 1286 VSSH, Izveštaj SD Mladost FSH-u, 1950.

⁴⁸ AJ, 668, 1, V. Plenum Fiskulturnog saveza Jugoslavije, Izveštaj o radu Centralnog odbora Fiskulturnog saveza Jugoslavije i zadaci, 1948.

Zaključak

Stvoriti novo društvo i novog čovjeka! U Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata eksperiment s tim ciljem ponovo je postao aktualan. Nakon pokušaja stvaranja jake i jedinstvene jugoslavenske nacije pod vodstvom dinastije Karađorđević te pokušaja stvaranja nacionalno svjesnih Hrvata pod vodstvom ustaškog pokreta, dolaskom komunista na vlast novi ideal postaje jugoslavenski socijalistički čovjek. Iako inspiriran i vođen s potpuno različitim ideoloških pozicija, u sva tri navedena slučaja proces izgradnje “novog” imao je i dosta sličnosti. Kao prvo, svi režimi nastojali su ga imati pod kontrolom u svakom trenutku i u svakoj situaciji. Osim toga, bez obzira na važnost svih društvenih kategorija u procesu preobražaja, ciljna skupina kojoj se posvećivala najveća pozornost bili su mladi. Nezanemarivo, izgradnja “novog” ni u jednom slučaju nije podrazumijevala popravljanje i nadogradnju “starog”, već se isključivo provodila kao njegova kritika, i suprotnost.

Stvaranje novog, socijalističkog čovjeka zahtijevalo je sveobuhvatan angažman svih relevantnih društvenih čimbenika. Dobri rezultati ovisili su podjednako o učinku političkih, ekonomskih, kulturnih i obrazovnih mjera. U tom procesu preobrazbe pojedinca i društva tjelesni odgoj i sport počinju zauzimati sve važnije mjesto. Isticanje masovnosti, sveopće dostupnosti i amaterizma kao ishodišta fiskulture ukazivalo je na novu organizacijsku, ali i ideološku paradigmu. Sudjelovanje u društvenim promjenama postaje pravo, ali i obaveza svakog pojedinca. Osim toga, za razliku od kapitalističkih zemalja u socijalističkom društvu kakvo se u Jugoslaviji počelo izgrađivati, bavljenje tjelesnim aktivnostima nije smjelo postati samo sebi svrhom. Svakodnevna, masovno provođena fiskultura trebala je pomoći učenicima u učenju, radnicima na radu, vojnicima u obrani zemlje.

Ujedno i prednost i mana spomenutog procesa društvene preobrazbe, a onda i uloge tjelesnog odgoja u njemu, bila je stroga kontrola države. Iako su se često naglašavali entuzijazam i samoinicijativnost narodnih masa, sve promjene bile su potaknute i provođene od strane relevantnih državnih i političkih foruma. S jedne je strane taj pokroviteljski odnos pomogao rješavanju brojnih finansijskih, materijalnih i kadrovskih problema te omogućio izgradnju nepostojeće, a nužno potrebne fiskulturne infrastrukture. S druge

strane, svojim utjecajem na formu i sadržaj režim je fiskulturne i sportske aktivnosti učinio moćnim sredstvom političke propagande i indoktrinacije.

U ambijentu narušenih međuljudskih i međunacionalnih odnosa, teške ekonomske i socijalne situacije, nedostatka kvalitetnih upravljačkih kadrova te kompliciranog međunarodnog položaja izgradnja pravednog društva zadovoljnih i ravnopravnih pojedinaca zvučala je u Jugoslaviji 1945. tek kao politička floskula. Međutim, promjene koje su uslijedile počele su vrlo brzo donositi i vidljive rezultate. Do jučer zaraćeni narodi nastavili su zajednički život, gospodarstvo se oporavljalo visokim stopama rasta, uvjeti života običnog čovjeka bivali su sve povoljniji, a i na vanjskopolitičkom planu zemlja počinje igrati sve važniju ulogu. Iako se mnogima život radikalno mijenjao na bolje, ograničene ljudske slobode i neograničen utjecaj jedne političke partije učinile su mnoge građane Jugoslavije nezadovoljnima i neravnopravnima. Razna ograničenja nisu međutim smatrana preprekom, već naprotiv preduvjetom dosljednog društvenog preobražaja. Upravo vodstvo, kontrola i sveprisutnost Komunističke partije smatrani su najboljom garancijom uspjeha i postizanja konačnog cilja – stvaranja jugoslavenskog socijalističkog čovjeka.

Izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ)

142 Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ)

114 Savez socijalističke omladine Jugoslavije (SSOJ)

321 Komitet za fiskulturu Vlade FNRJ

668 Savez za fizičku kulturu Jugoslavije (SFKJ)

Hrvatski državni arhiv (HR-HDA)

1286 Vijeće Saveza sindikata Hrvatske (VSSH)

Novine i časopisi

Fiskultura, 1945.

Fizička kultura, 1950.–1952.

Ilustrirane fizkulturne novine, 1945.

Narodni sport, 1948.

Naš sport, 1949.

Opšte fizičko obrazovanje, 1945.

Literatura

1. Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.
2. Borsay, Peter, *A History of Leisure. The British Experience since 1500*, Palgrave Macmillan, Basingstoke i New York, 2006.
3. Duda, Igor, *Upotrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
4. Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli (CeKaPISarnica, br. 7), Zagreb i Pula, 2015.
5. Mecanović Ivan, *Jugoslavenski ustavi*, Zagreb, 1986.
6. Riordan, James, *Sport in Soviet Society. Development of Sport and Physical Education in Russia and the USSR*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

Sažetak

Nakon Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji započinje proces sveobuhvatne društvene preobrazbe s ciljem stvaranja socijalističkog društva i socijalističkog čovjeka. U tom procesu, vođenom i kontroliranom od strane Komunističke partije, nezanemariv je bio doprinos svakog društvenog čimbenika. Jedan od sve utjecajnijih postaje fizička kultura ili fiskultura. Kao suprotnost kapitalističkom elitističkom pristupu razvoja sporta u Jugoslaviji se, po uzoru na Sovjetski Savez, naglasak daje svestranosti, masovnosti, općoj dostupnosti i amaterizmu. Sportske i fiskulturne aktivnosti prestaju biti same sebi svrhom i dobivaju važniju društvenu ulogu. Samo zdravi, fizički spremni fiskulturnici moći će postati graditelji i branitelji nove Jugoslavije. Kao i nad svim ostalim segmentima funkcioniranja društva, i nad fiskulturom kontrolu preuzima država. To se prvenstveno očitovalo osnivanjem krovnih fiskulturnih organizacija, kao i državnih institucija zaduženih za unaprjeđenje fizičke kulture. Posebnu pažnju država posvećuje fiskulturnom radu s mladima i radnicima kao dvjema društvenim kategorijama od iznimnog interesa za budućnost države. S razvojem hladnoratovske atmosfere u svijetu i vrlo specifičnim međunarodnim položajem Jugoslavije fiskulturne i sportske aktivnosti postaju i važan aspekt vanjskopolitičkog pozicioniranja zemlje.

Jugoslavenska popularna kultura između zabave i ideologije

Sunčano je ljeto 1960. godine. Mlada djevojka obučena u crvenu kariranu haljinu po posljednjoj modi vozi vespu prometnim ulicama centra Beograda. U pozadini glazbena zvijezda Gabi Novak pjeva šlager s lako zapamtljivim refrenom “jedna mala dama, šeta uvek sama”. Uvodna je to scena u kultnome filmu *Ljubav i moda* redatelja Ljubomira Radičevića. Sedamneastogodišnja Beba Lončar u glavnoj ulozi Sonje zahvaljujući toj ulozi postaje filmska zvijezda i uzor djevojkama diljem Jugoslavije, te kao što etnologinja Miroslava Malešević zaključuje “ta slika mlade, lepe, nezavisne, moderne velegradske devojkice Sonje (Beba Lončar) potpuno je promijenila stereotip i praktično za nekoliko godina postala oličenje ideala žene novog vremena”.¹ Njezin filmski partner, Dušan Bulajić, u filmu umjetnik/dizajner Bora također je odjeven po posljednjoj modi, sa sunčanim naočalama i frizurom neodoljivo podsjeća na Marcella Mastroiannija u Fellinijevu filmu *La dolce vita* iz iste godine. Film *Ljubav i moda* upravo je to – *dolce vita* na jugoslavenski, socijalistički način. Radnja filma vrlo je priprosta, žanrovski kombinira romansu, komediju i mjuzikl. Sukob između dviju modnih kuća, Jugošika i Jugomoda, i organiziranje modne revije s jedne strane te prikupljanje sredstava za ljetovanje članova omladinskoga aerokluba s druge strane okosnica su slabašne fabule filma. *Ljubav i moda* zapravo je stominutni zabavni video u kojemu se izmjenjuju slike panorame moderniziranoga i urbaniziranoga Beograda, moderne mladeži koja prati urbane glazbene i modne zapadne trendove, te glazbeni performansi najvećih jugoslavenskih zvijezda poput Gabi Novak i Ive

¹ Malešević, Miroslava, “Iskušenja socijalističkog raja – refleksije konzumerističkog društva u jugoslovenskom filmu 60-ih godina XX veka”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 2, 57, 2012., 114.

Robića. Kao što pisac Aleksandar Hemon zapaža: “Tu nema tragova radničkoj klasi; tu (zgodne) mlade žene, umjesto da robuju u kuhinji voze Vespe i jedrilice i tate-mate su za ‘termiku’; tu se omladina ujedinjuje u modi i popularnoj *nenarodnoj* muzici, a ne na radnoj akciji; tu su tehnokrati sredovječne čkalje koji barataju riječima kao ‘konkurencija’ i ‘tržište’.”²

Kao prvi poslijeratni film “ružičastoga” žanra, izbjegavajući dotad uobičajenu partizansku i radničku tematiku, polučio je neviđeni kinematografski uspjeh, ali je i očekivano istovremeno proglašen kičom i šundom prikazujući “deformaciju savremenog života” koji je “nešto daleko od naše stvarnosti”.³ Kritičari su u ovome posljednjem bili u pravu. Film *Ljubav i moda* bio je prvenstveno projekcija sanjane budućnosti koja je trebala biti moderna i urbana, a ta je projekcija bila građena na amerikaniziranome, odnosno vesterniziranome utjecaju popularne kulture na svakodnevicu jugoslavenskoga socijalističkog čovjeka.

Iako zaokret u prihvaćanju popularne kulture, te zabave i konsumerizma kao njezinih izravnih nusproizvoda, postaje mogućim nakon 1948. godine, pedesete su i šezdesete godine bile formativno razdoblje specifične jugoslavenske popularne kulture.⁴ Pritom se popularnu kulturu promatra u njezinom “najuobičajenijem” značenju, tj. kao “skup općenito dostupnih artefakata” – “filmova, gramofonskih ploča, odjeće, televizijskih programa, medijskih proizvoda, načina prijevoza, bijele tehnike, elemenata za uređenje doma, itd.”, i to u razdoblju “kad su novi potrošački proizvodi oblikovani i izrađeni za nova potrošačka tržišta”.⁵ Širenje masovnih medija i izgradnja medijske mreže preko cijeloga teritorija Jugoslavije, otvaranje Zapadu,

² Hemon, Aleksandar, “Ljubav i moda”, *Radio Sarajevo*, <http://www.radiosarajevo.ba/kolumne/aleksandar-hemon/ljubav-i-moda/239784>, 1.10.2016.

³ Ćirić, Sonja, “Ružičasti talas”, *Vreme*, http://www.vreme.com/arhiva_html/520/32.html, 20.12.2000.

⁴ O borbi protiv američke i zapadne kulture prvih godina jugoslavenskoga socijalističkog režima vidi u npr. Vuletić, Dean, “Generation Number One. Politics and Popular Music in Yugoslavia in the 1950s”, *Nationalities Papers*, 5, 36, 2008.

⁵ Duda, Dean, “Socijalistička popularna kultura kao (ambivalentna) modernost”, *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950.–1974.*, ur. Ljiljana Kolečnik, Muzej suvremene umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012., 299. Usp. Senjković, Reana, *Izgubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2008., 7.

ali i uspostavljanje vlastite kulturno-ideološke pozicije prema lakim kulturnim žanrovima, bili su preduvjeti prihvatanja popularne kulture na gotovo svim razinama. Dok je, mahom gradsko, stanovništvo s lakoćom, pa čak i nestrpljenjem, prihvaćalo sve novije i novije popularnokulturne sadržaje, kulturni su ideolozi, zajedno s vlasti, popularnu kulturu barem nominalno prihvatili kao istovrijednu i potrebnu uslijed proklamirane demokratizacije kulture.

Zbog višedimenzionalnosti popularne kulture i njezinih značenja popularnokulturne sadržaje jedino je moguće istraživati kombiniranjem pristupa “odozgo” i “odozdo”. Zato je arhivske izvore, iz kojih se može iščitati službena politika, nužno usporediti s popularnim tiskom i anketama koji pružaju pregled jugoslavenske stvarnosti, kao i želje i očekivanja stanovnika. Jugoslavenska je popularna kultura u svojoj srži bila nadnacionalna i svejugoslavenska, iako nikada unitaristička, pa ju je prema tome potrebno promatrati iz više perspektiva – jugoslavenske, republičke, pa čak i regionalne. Zato su dokumenti za analizu kulturne politike izabrani prvenstveno na jugoslavenskoj razini (npr. Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije, Savezno izvršno vijeće), dok je dodatni fokus na Hrvatsku rezultat njezine uloge kao potencijalno najvažnijega proizvođača vesternizirane popularne kulture. S obzirom na to da u popularnu kulturu spada širok raspon formi i žanrova, izabrane su tri studije slučaja – glazba, televizija i moda – koje bi trebale odgovoriti na neka temeljna pitanja i probleme popularne kulture u Jugoslaviji, kao što su uloga zabave te pitanje modernosti i ukusa u socijalističkome društvu. Svaka od studija slučaja ima svoje specifične izvore, pa su uz *Vjesnik u srijedu*, kao najčitaniji tjednik, izvori za televiziju bili i *Studio*, zagrebački časopis koji je donosio pregled televizijskoga programa, te *Svijet* i *Praktična žena* kao prvi i najpopularniji modni i ženski časopisi, od kojih je prvi donosio i krojeve za šivanje modela, a drugi je veću pozornost pridavao općenitoj ulozi žene, pravilima ponašanja te prihvatljivim stilovima života.

Popularna kultura i socijalizam

U raznim razmatranjima popularne kulture najveća joj je zamjerka što ona zadovoljava prvenstveno primarne i nagonske potrebe,

zanemarujući pritom društveni sustav ili političku ulogu. Međutim, prema shvaćanjima kulturnoga teoretičara Johna Fiskea popularna kultura zapravo ima mogućnost (subverzivnoga) političkog djelovanja koje se može i ne mora ostvariti. Njezina je politička moć upravo u tome što može dati glas nepovlaštenim grupama odupirući se dominantnoj kulturi i ideologiji, kao što i zbog svoje masovnosti i prijemчивosti lakše dopire do pojedinca na svakodnevnoj razini nego radikalna ili revolucionarna visoka kultura.⁶ Zbog toga se na političku ulogu popularne kulture može i mora gledati s dvije međusobno neraskidive suprotne pozicije. S jedne strane popularna kultura može biti korisna vladajućoj eliti za diseminaciju ideološki modificiranoga sadržaja, dok s druge strane “mase” mogu svojim prihvaćanjem ili odbijanjem određenih sadržaja usmjeravati popularnu kulturu prema svojim željama i potrebama.

U jugoslavenskome slučaju to se manifestiralo u diskrepanciji između “prosvjetiteljsko-indoktrinatorske” komunističke kulturne politike i ideološkoga imperativa da “formuliranje kulturne politike dolazi od ljudi”.⁷ Zbog toga je teoretizacija jugoslavenske (popularne) kulture donijela povratak originalnoj marksističko-lenjinističkoj premisi da kultura kao dio svakodnevnoga života mora biti stvorena za radnike i biti o njima, pri čemu bi sami radnici bili aktivnim stvaraocima i potrošačima tih istih kulturnih formi.

Dva su procesa bila ključna za ostvarenje teorijskih premisa: uvođenje samoupravljanja i otvaranje prema zapadnim zemljama. Prvo je prouzročilo liberalizaciju kulturne sfere i demokratizaciju kulture, ali istovremeno i komercijalizaciju kulturnih dobara. Otvaranje Zapadu je, pak, pridonijelo dodatnoj komercijalizaciji popularne kulture i amerikanizaciji njezine forme i sadržaja. Slično kao i zapadnoeuropske zemlje i socijalistička je Jugoslavija doživjela modernizaciju koja je za posljedicu imala i stvaranje potrošačkoga društva, te se do kraja 1960-ih približila kapitalističkomu načinu života, najviše

⁶ Vidi Rasmussen, Ljerka V., *Newly Composed Folk Music of Yugoslavia*, Routledge, New York, 2002., xxv.

⁷ Janjetović, Zoran, *Od internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji: 1945–1991.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011., 52–53. Usp. Božić, Mirko, *Zapisi usputni*, Biblioteka Mogućnosti, Split, 1975., 51.

što je jedna socijalistička zemlja mogla.⁸ Zbog održavanja ravnoteže između dviju ideološki suprotstavljenih strana “možda je preciznije definisati Jugoslaviju ne kao zemlju između Istoka i Zapada, nego kao zemlju i na Istoku i na Zapadu” koja neprestano traži svoj vlastiti, jugoslavenski “treći put”.⁹

Politika tzv. trećeg puta, u gospodarstvu izražena u samoupravljanju, u vanjskoj politici u Pokretu nesvrstanih, zahtijevala je također specifičan pristup kulturi, različit i od zapadnjačke “tajlorizacije društvene laži” koja je reducirala ljudsku potrebu za kulturom na razinu jeftine zabave i od sovjetske “lakirovke” koja je propagirala soc-realizam strogo diktiran državnim aparatom.¹⁰ Međutim, iznalaženje kulturnoga modela koji bi odgovarao jugoslavenskoj socijalističkoj stvarnosti nije se moglo pojednostaviti na opiranje dihotomiji staljinističkih i buržujskih, tj. Zapadnih i kapitalističkih kulturnih praksi, već je on trebao nastati “od žive stvari iskustva, stvaralačke sposobnosti naših ljudi i njihove volje da ostvare naum humanog socijalističkog društva”, kao što je tvrdio Stipe Šuvar, pritom vodeći računa o specifičnostima svih naroda i narodnosti, bez stvaranja nadnacionalne hegemonijske kulture.¹¹

Agitprop metode polako su odbačene zbog nedostatka umjetničkoga i obrazovnoga karaktera.¹² Međutim, organizatori kulturno-zabavnoga života teško su odustajali od svojega prosvjetiteljskog pristupa koji se temeljio na jednostavnom izlaganju publike visokoj kulturi. Iako je među kulturnim ideolozima prevladavala ideja da je sve što izravno nije doprinosilo stvaranju novoga socijalističkog čovjeka bilo “negativno, dekadentno, buržoazno, malomeščansko”, ubrzo je postalo jasno da uvođenje zabavnih elemenata doprino-

⁸ Vidi Patterson, Patrick Hyder, *Bought & Sold. Living & Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca, 2012., 149.

⁹ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012., 402. Vidi i: Marković, Predrag J., *Beograd između Istoka i Zapada, 1948-1965.*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996., 16-17.

¹⁰ Vidi Senjković, *Izgubljeno u prijenosu*, 74.

¹¹ Isto, 74-75. Usp. Dukić, Davor, “Problem početka sadašnjosti ili kako misliti pedesete”, *Način u jeziku / Književnost i kultura pedesetih: Zbornik radova 36. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Bagić, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2008., 64.

¹² Vidi npr. Arhiv Jugoslavije (AJ), 475 Savez udruženja muzičkih umetnika Jugoslavije (SMUJ), 2, Drugi (1953.) i Treći (1957.) kongres Saveza udruženja muzičkih umetnika Jugoslavije.

si stabilizaciji političkoga života.¹³ Odustajanje od staljinističkih praksi bilo je moguće naravno od 1948., međutim ono se događalo postupno, eksperimentiranjem s različitim teorijskim i praktičnim pristupima da bi se tek sredinom 1950-ih moglo otvoreno govoriti o novom, specifičnom putu u socijalizam.

U kulturi je to značilo da su ideje ždanovizma i soc-realizma polagano nestajale tijekom 1950-ih, ovisno o području i konzervativnosti i elitizmu pojedinih kulturnih radnika.¹⁴ Očekivano, novonastale okolnosti bile su najpogodnije za razvoj popularne kulture. Promjene su bile vidljive na svakodnevnoj razini, liberalizirani mediji kao najveći prijenosnici popularne kulture sve su se više i više fokusirali na prienos i stvaranje laganoga i zabavnoga sadržaja, po uzoru na amerikanizirane zapadne susjede.

Novi životni stilovi koji su uključivali razonodu i konzumaciju popularne kulture bili su konačno potvrđeni novim programom Saveza komunista Jugoslavije 1958. godine koji je “predviđao ‘udobniji život’, vlasništvo ‘nad različitim predmetima potrošnje’, [...] i brigu za njihove ‘svakodnevne potrebe i opskrbu, za njihov odmor i zabavu’”.¹⁵ Iako je u njemu bilo najavljeno da će komunisti “i ubuduće usmjeravati svoje napore ka tome da umjetnost i kultura uopće postanu zaista svojina naroda, da kulturno stvaralaštvo dobije svoju masovnu podlogu, kako u pravcu usvajanja kulturnih tekovina, tako, prije svega, i u pravu poticanja kulturno-umjetničke djelatnosti i inicijative najširih masa”, razni oblici popularne kulture i zabavnih formi nisu izrijekom spomenuti.¹⁶ Popularna je kultura svejedno, potaknuta teorijskim raspravama i konkretnim političkim potezima, dobila pravo građanstva izniknuvši iz različitih formi i tradicija.

¹³ Gabrič, Aleš, *Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995., 29. Vidi Janjetović, 22.

¹⁴ Vidi Robinson, Gerturde Joch, *Tito's Maverick Media. The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*, University of Illinois Press, Urbana, 1977., 31.

¹⁵ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 18.

¹⁶ *Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22–26. travnja 1958. u Ljubljani)*, GRO Joža Rožanković, Sisak, 1984., 227.

Zabavno ili narodno

Nove, modernije forme popularne kulture postale su utjecajne i poželjne u onome trenutku kada ih je vlast prihvatila kao formu kroz koju se može ostvariti liberalizacija kulturnoga i svakodnevnoga života, ali i promovirati ideološki poželjne sadržaje najširoj publici. Tako je primjerice institucionalizacija nacionalnoga žanra popularne glazbe omogućila kontrolu, ali ne i cenzuru nad uvozom i imitacijom zapadnih kulturnih dobara. S druge strane, publika je napokon dobila lake žanrove zabave koji više nisu smatrani neprimjerenima ili nepodobnima. I, iako je Edvard Kardelj već 1949. ustvrdio da “ljudje ne morejo živeti samo od simfoniji, ampak morajo imeti tudi neko glasb, od kateri se zabavajo”, sljedeća dva desetljeća obilježena su konfuznim, pa i oprečnim rješenjima za približavanje kvalitetne popularne kulture masama.¹⁷ Bilo je samo pitanje koje će od njih biti priznato kao reprezentativna forma za socijalističko društvo i koje zadovoljava kulturno-umjetničke potrebe socijalističkoga čovjeka.

Pritom su se zabavna i narodna glazba izdvojile kao dva suprotstavljena pola jugoslavenske popularne glazbe, pogotovo zato što su oba žanra bila produktima fuzije tradicionalne forme i moderne tehnologije.¹⁸ Različita struktura stanovništva te drugačija sociokulturna očekivanja na temelju dobi, spola, nacionalnoga i društvenoga porijekla održavali su se i na popularnost, tj. odbijanje zabavne, ali i narodne glazbe u različitim dijelovima Jugoslavije ili slojevima jugoslavenskoga društva. Očekivano, izvođači narodne glazbe bili su popularniji na periferiji, u gostionicama i *kafanama*, dok su džez i šlageri, kao pioniri zabavne glazbe, bili slušani u gradskim središtima. Na temelju analize istraživanja tržišta, broja prodanih ploča i posjećenosti koncerata može se zaključiti da su oba žanra bila izvrsno prihvaćena i popularna među širokom publikom, dajući ipak malu prednost narodnoj glazbi.¹⁹ Međutim, radijsko i televizijsko programiranje prikazuje izvjesnu razliku u zastupljenosti ovih žanrova, što

¹⁷ Gabrič, 103. Usp. Vuletic, “Generation Number One”, 872.

¹⁸ Vidi Baker, Catherine, *Sounds of the Borderland. Popular Music, War and Nationalism in Croatia since 1991*, Ashgate, Burlington, 2009., 2.

¹⁹ Vidi AJ, 475 SMUJ, 3, Kongres SMUJ (4. iz 1961. i 5. iz 1965.), Aktuelni problemi muzičkog života u našem društvu. Referat Upravnog odbora Saveza MUJ podnet IV redovnom Kongresu; Osvrt na anketu SMUJ-a o muzičkom životu.

se može interpretirati kao rezultat jugoslavenske kulturne politike. Samoupravljanje je u masovnim medijima omogućilo decentraliziranu programsku politiku, što je značilo šest različitih republičkih studija, zajedno s lokalnim podružnicama, svaki s kombinacijom zajedničkoga i vlastitoga programa.²⁰ Prema anketama iz 1963. i 1964. zabavna je glazba zauzimala vodeće mjesto u glazbenome programu radijskih stanica, varirajući između 40 posto na Radiju Beograd i 64 posto na Radiju Ljubljana. S druge strane, narodna je glazba bila na dnu tablice, ispod zabavne i klasične glazbe. Slična je situacija bila na televiziji gdje je 44 posto glazbenoga programa pripadalo klasičnoj glazbi, 41 posto zabavnoj, a samo 15 posto narodnoj.²¹ Ovakva neravnomjerna zastupljenost dvaju popularnih žanrova može se protumačiti jedino kao rezultat službene kulturne politike koja je zabavnu glazbu prihvatila kao bolju opciju u ideološki prihvatljivom zadovoljavanju potrebe za zabavom i raznodom. Prema muzikologinji Tatjani Marković i zabavna i narodna glazba sadržavale su u svojoj suštini vrlo prepoznatljive konotacije, pripisujući zabavnoj glazbi “pozitivno, moderno, urbano i međunarodno značenje”, dok je novokomponirana narodna glazba bila “odbačena kao degeneracija folklora i kič”.²²

Narodna je glazba, bilo u svojemu tradicionalnome folklornome, bilo u modernijemu novokomponiranom stilu, u socijalističkome poretku imala kompleksnu ulogu. S jedne je strane zaista predstavljala glazbu za narod, koju je i sam narod stvarao. Socijalistički režimi diljem Istočnoga bloka koristili su estetizirane verzije narodnoga i folklornoga stvaralaštva za iskazivanje “kolektivnih vrijednosti i promociju ideje narodne solidarnosti”.²³ Međutim, s druge strane, u hladnoratovskome kulturnom ratu i glazba je trebala služiti za demonstraciju napretka i modernosti socijalističkoga društvenog su-

²⁰ Vidi Robinson, 207.

²¹ Vidi AJ, 475 SMUJ, 3, Struktura muzičkog programa radija i televizije. Usp. Čaleta, Joško, “The Ethnomusicological Approach to the Concept of the Mediterranean in Music in Croatia”, *Narodna umjetnost*, 1, 36, 1999., 150.

²² Marković, Tatjana, “Editorial: Mediterranean, Our Own: (Post-)Yugoslav Pop Music”, *TheMA: Open Access Research Journal for Theatre, Music, Arts*, 1-2, 4, 2015., 2-3.

²³ Siefert, Marsha, “Re-Mastering the Past. Musical Heritage, Sound Recording, and the Nation in Hungary and Russia”, *National Heritage – National Cannon, Vol. 11*, Szegedy-Maszak Mihály, ur., Collegium Budapest, Collegium Budapest workshop series, Budimpešta, 2001., 257.

stava. Zbog toga je narodna glazba često interpretirana s negativnim konotacijama jer je “ohrabrivala kult drevnog sela”.²⁴ U Jugoslaviji je dodatni ideološki problem izazivala povezanost narodne glazbe s idejom nacionalnoga romantizma i njezina anakronost s novim vremenima, pa je “preterana folklormanija” kritizirana zbog nemogućnosti izražavanja socijalističkoga čovjeka i odražavanja socijalističke stvarnosti.

“Primitivizam se pre svega javlja kao nasleđe prošlosti, kao recidiva preživelih oblika kulture i umetnosti, kao pokušaj da se i čovek, i život, i umetnost vrate na staro, u onu sferu života u kojoj je umetnost bitisala pre revolucionarnog preobražaja u društvenim odnosima. [...] U uverenju da je tradicija neprikoslovena, ispoljava se težnja da se i iskustvo socijalističkog čoveka i iskustvo socijalističke umetnosti uopšte, vrate u onaj krug i na onaj nivo htenja i traženja koji je karakterisao umetnost jednog kvalitetno sasvim drukčijeg čoveka, jednog sasvim drukčijeg društva.”²⁵

Ideološka komisija Centralnoga komiteta Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ) tako zaključuje da su u vremenu modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije pretjerani narodni elementi u kulturno-masovnim formama “idejni izraz straha od prodora savremenih socijalističkih, društvenih i ekonomskih odnosa”, navodeći pritom čitav popis primjera:

“kult narodnih pesama i igara u opancima i narodnim nošnjama i u čisto radničkoj sredini; komadi iz ‘narodnog života’ u profesionalnim i amaterskim pozorištima, ciganske ‘narodne muzike’ po kafanama i priredbama... itd. itd.”²⁶

Čak i kada je narodna glazba služila kao podloga za nove žanrove koji su kombinirali tradicionalne i moderne elemente, ponekad u obliku instrumenta ili ritma, ili u obliku stihova i motiva što je ubrzo dovelo do stvaranja novokomponirane narodne glazbe, ona nika-da nije bila dokraja prihvaćena u službenome kulturnom diskursu. Jednostavno, ona nije odgovarala “pulsu vremena”. Umjesto nje je

²⁴ Edmunds, Neil, *The Soviet Proletarian Music Movement*, Peter Lang, Oxford – New York, 2000., 16.

²⁵ AJ, 507/VIII, Ideološka komisija Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (IK CK SKJ), VI/2-1-96, Informacija o problemima umetnosti (1958).

²⁶ AJ, 507/VIII IK CK SKJ, VI/2-c-3-2, Razvitak i problemi kulturno-masovne delatnosti (1958).

zabavna glazba, tj. “savremena muzika gradskih širih slojeva” kako ju je definirao skladatelj Dragomir Papadopolos, postala “izraz savremenog vremena” te na taj način preuzela ulogu folklora kao kulturno-umjetničkoga odraza masa.²⁷

Glavni je problem u stvaranju ideološki podobne inačice zabavne glazbe bilo iznalaženje njezina izvora i uzora.²⁸ Slično kao i u ostalim socijalističkim zemaljama zapadnjačka popularna glazba predvođena džezom bila je kritizirana zbog eroticizma i nepredvidivih ritmova, ali i zbog svoje komercijalne prirode koja je shvaćana prvenstveno kao kapitalističko oružje za kvarenje mladeži.²⁹ Međutim, 1950-ih s promjenom društveno-kulturnih tokova zabavna se glazba definitivno potvrdila kao odgovarajući nacionalni žanr popularne glazbe. Radijski džez orkestri imali su pionirsku ulogu, ali su konačnu popularizaciju na sjevjugoslavenskoj razini donijeli različiti festivali.³⁰ Od mnogobrojnih festivala koji su 1960-ih osnivani na lokalnoj, regionalnoj i republičkoj razini Opatijski je festival slovio kao glavni jugoslavenski festival na kojemu se predstavljalo najbolje od jugoslavenske zabavne glazbe. Dodatnu težinu donosila mu je činjenica što je Jugoslavenska radiotelevizija bila njegovim suorganizatorom, te je na taj način bio izravno prihvaćen, podržavan i kreiran u skladu sa službenom politikom.

Zabavna je glazba u svojoj suštini, melodijama i tekstovima trebala odražavati jugoslavensku stvarnost, htijenja i potrebe socijalističkoga čovjeka. Taj je izraz, u skladu s Programom iz 1958., ali i slikom koju je Jugoslavija gradila o sebi u svijetu, trebao biti “herojski i optimističan”, kako je to izjavio i sam Tito.³¹ Puls suvremenoga doba mogao se iščitati iz hitova poput *Mala djevojčica*, *Autobus calypso*, *U nedilju Ane*, *Maškare* ili eurovizijske uspješnice *Jedan dan*, pokrivajući tematiku poput ljubavne romanse, odmora na Jadranu

²⁷ Janjetović, 127

²⁸ Vidi Srebrić Bogoljub, “Hajka na zabavnu muziku”, *Studio*, 54, 1965.

²⁹ Usp. Edmunds, 23. Vuletic, Dean, “The Socialist Star. Yugoslavia, Cold War Politics and the Eurovision Song Contest”, *A Song for Europe. Popular Music and Politics in the Eurovision Song Contest*, ur. Ivan Raykoff, Robert Dean Tobin, Ashgate, Aldershot – Burlington, 2007., 85.

³⁰ O ideološkim prijedporima oko stvaranja zabavne glazbe vidi Buhin, Anita, “Opatijski festival i razvoj zabavne glazbe u Jugoslaviji (1958–1962.)”, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 48, 2016., 139–159.

³¹ Bekić, Darko, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Globus, Zagreb, 1988., 505.

ili konzumerističkoga načina života.³² Ipak, optimizam i napredak možda se najviše mogao vidjeti u “kolektivnome kulturnom otkriću mora”, koje je u domove Jugoslavena ušlo upravo zahvaljujući primatu dalmatinskoga stila zabavne glazbe stvorenom na festivalima 1960-ih te održanom i u vremenu koje je nadolazilo.³³

Između zabave i edukacije

Popularno-kulturni sadržaji našli su svoj savršeni medij u razvitku televizije u Jugoslaviji. Udružene u Jugoslavensku radioteleviziju 1952. radijske su stanice republičkih centara započele na stvaranju zajedničkoga programa koji je do kraja desetljeća doveo i do stvaranja jugoslavenske televizijske mreže.³⁴ Pritom se studio u Zagrebu istaknuo u inovativnosti i praćenju europskih trendova. Na tridesetu godišnjicu Radija Zagreb, 15. svibnja 1956. poslani su prvi domaći signali sa Sljemena rijetkim vlasnicima televizora.³⁵ Dvije godine kasnije eksperimentalni je program, sastavljen većinom od prijenosa talijanskih i austrijskih emisija, osnivanjem televizijskih centara u Beogradu i Ljubljani proširen na jugoslavensku razinu. Simbolički, zajednički se jugoslavenski televizijski program počeo emitirati na Dan Republike, 29. studenoga 1958. godine.³⁶

³² Vidi Duda, Igor, “Svakodnevica pedesetih: od nestašice do privrednog čuda”, *Način u jeziku / Književnost i kultura pedesetih: Zbornik radova 36. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Bagić, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2008., 70.

³³ Vidi Vuletic, Dean, “European Sounds, Yugoslav Visions. Performing Yugoslavia at the Eurovision Song Contest”, *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar, Maruša Pušnik, New Academia Publishing, Washington, 2010., 127.

³⁴ Vidi *Jugoslavenska Radiotelevizija Yearbook 1968*, Jugoslavenska radiotelevizija – Yugoslav Institute of Journalism, Beograd, 1968., 38. Za organizaciju JRT-a vidi AJ, 646, Poslovna zajednica radiodifuznih OUR-a “Jugoslovenska radio-televizija”, F-1, Zapisnik sa sastanka Inicijativnog Odbor za osnivanje Udruženja radiostanica u FNRJ održan na dan 30 oktobra o.g.

³⁵ Vidi Vončina, Nikola, *TV osvaja Hrvatsku. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj III.: (1954.–1958.)*, Hrvatski radio, Zagreb, 1999., 134.

³⁶ Vidi Vončina, Nikola, *RTV Zagreb 1959.–1964. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj IV*, Treći program hrvatskog radija, Zagreb, 2001., 19. Godine 1956. u Jugoslaviji je postojalo samo 4000 televizijskih prijemnika, tj. jedan na 4465 stanovnika. Dvadeset pet godina kasnije, 1971. broj je narastao na nešto više od dva milijuna prijemnika, tj. jedan na deset stanovnika. Jugoslavija je ipak bila ispodprosječna u opremljenosti televizijskim prijemnicima u europskom kontekstu. Vidi *Godišnjak Jugoslavenske radiotelevizije*

Prvo je desetljeće zajedničkoga televizijskog programa bilo obilježeno raspravama o potrebi unitariziranoga programa, kao i o specijalizaciji pojedinih televizijskih studija. Uvođenje samoupravljanja s novim zakonom o radioteleviziji iz 1965. značilo je ne samo konačno odustajanje od jedinstvenoga jugoslavenskoga televizijskog programa već i nadmetanje među televizijskim centrima za komercijalni uspjeh svojih emisija.³⁷ To je pogotovo bilo vidljivo u zabavnom programu, kao najkreativnijem i najinovativnijem televizijskom žanru. Iako je postojala ideja da se svaki televizijski studio specijalizira za određeni žanr – TV Beograd u humorističkim serijama, TV Zagreb u televizijskoj drami, a TV Ljubljana u zabavnoglazbenim emisijama – s novopridošlim promjenama u organizaciji televizijskoga programiranja svi su se studiji pokušali okušavati u različitim kulturno-zabavnim žanrovima, s više ili manje uspjeha.³⁸ Kompetitivnost među televizijskim studijima rasla je u borbi za gledanost na jugoslavenskoj razini. Izvješće o televizijskom programu za 1963. pokazuje da je TV Beograd pripremila 82 sata zabavno-humorističkoga programa, TV Zagreb 78, a TV Ljubljana 32, što je ukupno činilo 10,2 % zajedničkoga programa za tu godinu.³⁹

Iako je činio samo desetinu programske sheme i iako se mnogo veća ideološka i intelektualna pozornost pridavala informativnomu, pa onda i obrazovnomu dijelu, zabavni je program igrao mnogo veću kulturološku ulogu nego što bi se moglo očekivati. Godine 1965. provedena je velika anketa pod naslovom Masovna istraživanja kojoj je cilj bio saznati koja je uloga televizije iz perspektive gledatelja, tj. “smatraju li televiziju najprvo sredstvom razonode, informiranja, naobrazbe ili umjetničkog izražavanja”.⁴⁰ Malo više od polovice ispitanika, 51,3 % odgovorilo je da je televizija prvenstveno sredstvo zabave, od kojih su 75,6 % činili radnici, 69,3 % kućanice, 66,6 %

1971/1972, Jugoslavenska radiotelevizija, Beograd 1972, 112. O širenju televizijskih prijemnika u Hrvatskoj vidi Duda, *Pronađeno blagostanje*, 147-152, 180-189.

³⁷ Isto, 22. Usp. Robinson, *Tito's Maverick Media*, 51.

³⁸ Vidi Cilenšek, Rado, “Pustolovščina, plod truda mnogih”, *Televizija prihaja. Spominjski zbornik o začetkih televizije na Slovenskem*, ur. Cilenšek Rado, RTV Slovenija, Ljubljana, 1993., 86.

³⁹ Vidi Hrvatski državni arhiv (HDA), 1220 Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH), 2.4. Dokumentacija D, Katalog I, 8.74, 834, Problematika televizije i radija u Hrvatskoj. Njena uloga i mogućnosti u republici i u jugoslavenskim razmjerima.

⁴⁰ Vončina, *RTV Zagreb 1959.-1964.*, 152-153.

obrtnici, 63,5 % studenti, a samo 18,4 % sveučilišni profesori, 15,4 % novinari i 9,4 % pisci. Očekivano, visok postotak novinara (42,3 %), službenika (29,8 %) i sveučilišnih profesora vjerovao je da je primarna uloga televizije informiranje, ali je samo 16,7 % obrtnika i 12,2 % radnika dijelilo njihovo mišljenje. Ako se k tome u obzir uzme da su u to vrijeme čak dvije trećine televizijskih pretplatnika bili državni službenici i radnici, dok su umirovljenici i kućanice bili najveći konzumenti televizijskoga sadržaja, može se zaključiti da je zabava bila ključna komponenta televizijskoga medija.⁴¹

Međutim, ni iskustva iz drugih područja popularne kulture, poput zabavne glazbe primjerice, nisu pridonijela ideološkomu prihvaćanju televizijske zabave kao jednom od primarnih ciljeva televizijskoga medija, niti je programska politika mogla biti dirigrirana čisto komercijalnim uspjehom.⁴²

“Postoji u nas jedna krajnje uprošćena formula o mogućnostima kulturnog delovanja televizije. Njen smisao je u sledećem: velike, tehnički gotovo neograničene moći, televizija podređuje skoro isključivo efemernim potrebama trenutka. Ograničena u svojim programima na ono što je ‘poželjno’ i ‘potrebno’, na ono što se ‘traži’ i ‘želi’, ona pre ili kasnije – širenjem ‘zabavljачke’ kulture gube svojstva subjekta kulturne akcije. [...] Kulturni programi televizije nisu i ne mogu biti samo njena stvar. Ako se želi da televizija – više nego što je do sada – bude jedan od društvenih katalizatora u oblastima kulturnog stvaralaštva, onda se na jednoj i drugoj strani: na televiziji i njenom profesionalnom sastavu, i van nje, u kulturnoj javnosti – moraju obezbediti uslovi da u oba pravca cirkuliše takva saradnja koja će omogućiti da se, posredstvom televizije, izrazi sve ono značajno i progresivno u našem kulturnom životu.”⁴³

Stoga, televizija je trebala omogućiti da sve u čemu su dotada mogli uživati samo privilegirani gradski stanovnici kroz televizijski signal

⁴¹ Vidi HDA, 1220 CK SKH, 2.4, 8.74, 834, Radio i televizija. Perspektivni razvoj i osiguranje materijalne osnove (Socijalistička Republika Hrvatska. Republički zavod za planiranje: Zagreb, svibanj 1964.)

⁴² Vidi Mihelj, Sabina, “Television Entertainment in Socialist Eastern Europe. Between Cold War Politics and Global Developments”, *Popular Television in Eastern Europe During and Since Socialism*, ur. Aniko Imre, Timothy Havens, Katalin Lustyk, Routledge, New York, 2013., 28.

⁴³ AJ, IK CK SKJ 507/VIII, II/2-b-248-2, Televizija i kultura (Maj 1970.) – materijal za sjednicu Komisije PSKJ za kulturu održane 3.6.1970.

uđe u svaki dom, u posljednje zabačeno selo – “i pozorište, i opera, i film, i dečje pozorište, i umetničke izložbe, i koncert, i revija, i stadion, i sportska hala, i sportski tereni bilo smučarski visoko u Alpama, bilo plivalište u moru ili rekama, ukratko skoro sve što kulturno uzdiže ili zabavlja”, na taj način doprinoseći “međusobnom zbližavanju naših naroda i njihovom međusobnom upoznavanju sa tekovinama na kulturnom, naučnom i privrednom području”.⁴⁴ Međutim, heterogenost publike, koje su i samo ideolozi kulturne politike bili svjesni, komplicirala je ionako dovoljno tešku ulogu televizije kao višeslojnoga i višefunkcionalnoga medija u ostvarenju društva koje je predviđalo osobnu sreću svakoga pojedinog člana zajednice.⁴⁵

Kako bi zadovoljili sve zainteresirane čimbenike, sami televizijski radnici eksperimentirali su s formatom emisija koje su u programskoj shemi spadale u udarno vrijeme večernjega programa vikendom te bile definirane samo općenitim nazivom Zabavni program (subotom) i Muzička revija (nedjeljom). Testiranje različitih kombinacija zabavnih žanrova, poput vodvilja, kabareta, cirkusa, zabavne i narodne glazbe itd. rezultiralo je nestabilnošću programske produkcije, tako da je većina zabavnih emisija iz prvih godina nestajala iz programa nakon samo nekoliko epizoda te u stvarnosti nikada nisu zaživjele u svojoj potpunosti.⁴⁶ Najveći je problem predstavljalo nepostojanje tradicije razvijenoga filma, velikih revijskih predstava, kabareta i varijetea, pa je televizija imala u neku ruku avangardnu ulogu u stvaranju masovnih kulturno-zabavnih žanrova.⁴⁷ Zapravo, pojava televizije i njezina zabavljačka uloga razotkrila je sve siromaštvo zabavnoga života u Jugoslaviji te svjedočila trenutačnomu ideološkom porazu ideje koju je Kardelj najavljivao prije više od desetljeća. Zbog toga ne čude iznova rođene stručne i političke debate o važnosti (ispravne) zabave u socijalističkome društvu tijekom 1960-ih, s fokusom na televizijski program koji je imao mogućnost

⁴⁴ AJ, 130 Savezno izvršno vijeće (SIV), 566-942, Stanje i problemi razvitka televizije u Jugoslaviji (Beograd, mart 1964, JRT).

⁴⁵ Vidi HR-HDA, 1220 CK SKH, 2.4, 8.74, 834, Problematika televizije i radija u Hrvatskoj. Njena uloga i mogućnosti u republici i u jugoslavenskim razmjerima.

⁴⁶ Vidi Vončina, *RTV Zagreb 1959.-1964.*, 41.

⁴⁷ Vidi AJ, 130 SIV, 566-942, Stanje i problemi razvitka televizije u Jugoslaviji. Usp. Mellencamp, Patricia, “Situation Comedy, Feminism, and Freud. Discourses of Gracie and Lucy”, *A Eurovision Television History*, ur. Jonathan Bignell, Andreas Fickers, Wiley-Blackwell, Malden-Oxford-Victoria, 2008., 80.

ujedinjavanja različitih žanrova u jednu formu. Tako je primjerice u članku “O nekim nesporazumima oko TV zabave i TV zabavljača” objavljenom u *Biltenu RTV Zagreb* 1962. zaključeno da se “nedostatak i siromaštvo scenske zabave nije u punoj mjeri osjetilo sve do pojave televizije”, dok su istovremeno “kriteriji pri njihovu ocjenjivanju veoma neujednačeni i arbitrarni”, ne uzimajući u obzir da se “pred televizijom, već nakon godinu-dvije njena postojanja – odnosno pred svakim TV studijem – pojavio zadatak da u godini dana pripremi i realizira pedesetak muzičko-zabavnih emisija”.⁴⁸

Unatoč slaboj kvaliteti, ponekad čak i diletantskim ostvarenjima, televizijski kulturno-zabavni program uspio je zadovoljiti na dodatnoj ideološkoj razini. Slično kao i zabavna glazba, koja na kraju krajeva i jest bila glavnim sadržajem većine zabavnih emisija, “zabavni je program općejugoslavenski i može se pjevati i plesati sve”.⁴⁹ Ideja bratstva i jedinstva manifestirala se u raznim kombinacijama različitih žanrova proizašlih iz s jedne strane višestrukih tradicija jugoslavenske kulture, a s druge pažljivom stručnom produkcijom u duhu modernosti i europskih tendencija. U tome je najuspješniji bio televizijski redatelj Anton Marti koji je u svojim najpopularnijim emisijama poput *Na kraju ljeta* i *TV magazin* uspješno kombinirao zabavnoglazbene, baletne, folklorne i satiričke elemente.

Skromno, ali ukusno

Slike pjevačkih i glumačkih zvijezda koje su ulazile u živote stanovnika kroz časopise i televizijske emisije pomagale su stvaranju kulta popularne ličnosti po uzoru na zapadne modele. Slično kao i ostali utjecaji sa Zapada, tijekom 1960-ih postojao je prešutni konsenzus o tim nesocijalističkim pojavama, pogotovo zato što su svojim javnim djelovanjem zvijezde zapravo podržavale vlast. Nadalje, promocijom skromnosti i prizemljenosti, kao vrlinama socijalističkoga čovjeka, većina je popularnih pjevača i glumaca sudjelovala u stvaranju slike o jugoslavenskoj posebnosti, o društvenome uređenju u kojemu i

⁴⁸ Bjelousov, Saša, “O nekim nesporazumima oko TV zabave i TV zabavljača”, *Bilten Radio-televizije Zagreb*, 9-10, 1962., 46.

⁴⁹ HR-HDA, 1220 CK SKH, 2.4, 8.74, 834, Stenografski zapisnik sa zajedničkog sastanka Ideološke komisije CK SKH i Ideološke komisije glavnog odbora Socijalističkog saveza održanog 25. maja 1964. god.

popularni i slavni dijele svakodnevicu, probleme i sreću prosječnoga Jugoslavena. Pa tako, iako redovito izvještavajući o modnim uspjesima i neuspjesima pojedinih pjevačica na festivalima zabavne glazbe, popularni je tisak donosio i drugu stranu medalje, onu koju su dijelile tisuće čitatelja i čitateljica diljem Jugoslavije. Reportaža *Studija* o modnim problemima televizijskih spikerica, kao i obilazak trgovina s pjevačkom zvijezdom Gabi Novak otkrivali su da je televizijski glamur prividan te da u stvarnome životu i one imaju problema s manjkom odjeće, nekvalitetnim tkaninama i zastarjelim modelima.⁵⁰ Jugoslavenstvo je socijalističko društvo pak, duboko zagrizlo u konsumerizam i individualizam, trebalo pronaći odgovarajući model i za ovu sferu života. Moderno odijevanje ipak je trebalo biti znak kulturnoga, društvenoga i gospodarskoga napretka te dodatno doprinijeti “estetizaciji svakodnevnog života”.⁵¹

Socijalistički “dobar ukus” značio je prije svega izbjegavanje ekstravagancije i ekscentričnosti, a socijalistička moda razlikovala se od buržoaske po svojoj racionalnosti i funkcionalnosti. Tako je zapadnjačka moda često bila obilježena kao “privilegirana, nepraktična, iracionalna, neodgovorna, nemoguća, preskupa, dekadentna”.⁵² Jugoslavenska je moda pak trebala biti sve suprotno, pa se u svim modnim raspravama redovito ističu epiteti poput “jednostavna” “ukusna”, “jeftina”, “pristupačna” i “praktična”, ali svejedno “moderna” i “lijepa”.⁵³ Funkcionalnost prije estetike bila je osnovna premisa socijalističke mode koja je u svojem fokusu imala prvenstveno radnu (prvenstveno) ženu.

Zbog toga je slijepo praćenje modnih trendova bilo smatrano hirovitim i ekstravagantnim. “Pretjerivanje”, kao “najgora stvar koju jedna žena može da učini za svoj izgled”, nije bilo osuđivano

⁵⁰ Usp. Čečuk, J., T. Vrdoljak, B. Lucarić, “Elegantne i bez haljina”, *Studio*, 15, 1964. “Proljeće bez prvih modnih lasta”, *Vjesnik u srijedu* (VUS), 616, 1964.

⁵¹ Usp. Gronow, Jukka, Sergei Zhuravlev, “Soviet Luxuries from Champagne to Private Cars”, *Pleasures in Socialism. Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, ur. David Crowley, Susan E. Reid, Northwestern University Press, Evanston, 2010., 131. McLaughlin, Noel, “Rock, Fashion and Performativity”, *Fashion Cultures. Theories, Explorations and Analysis*, ur. Stella Bruzzi, Pamela Church Gibson, London – New York, Routledge, 2000., 264.

⁵² Bartlett, Djurdja, “Let Them Wear Beige: The Petit-Bourgeois World of Official Socialist Dress”, *Fashion Theory*, 2, 8, 2004. 137.

⁵³ Vidi “Postoji li jugoslovenska moda”, *Praktična žena*, 135, 1961.

isključivo iz estetskih, funkcionalnih i ideoloških razloga, već i praktičnih.⁵⁴ Nerazvijena masovna proizvodnja odjeće, konfekcija i trikotažna industrija tjerale su žene da se uz minimalne odjevne resurse probaju približiti slikama iz modnih časopisa koji su redovito objavljivali fotografije modela iz talijanskih i francuskih modnih kuća. Česti savjeti kako da čovjek “bude uvijek moderan, a da ne mijenja prečesto svoju garderobu”, ili “da izvuče ono što je osnovno kod jednog modela” uz upotrebu raznih “aksesoara” poput remena, broševa, šešira i slično, ili ideje za kućnu proizvodnju, poput šivanja i prekrojavanja postojeće odjeće, činili su osnovu popularnoga modnog diskursa u revijalnim časopisima.⁵⁵

Odgojno-prosvjetiteljski elementi – što, kako i kada odjenuti, kako brinuti o higijeni i čistoći, i slično – kao sastavni dio ženske modne periodike imali su za cilj oblikovati ukus “najširih narodnih masa, onih koji naglim porastom industrije prelaze iz sela u grad”, što bi rezultiralo stvaranjem određene fizionomije “jugoslavenske mode koja će biti nužna posledica potreba i uslova u kojima živimo”.⁵⁶ Ideja da se narodu ponekad neka kulturna rješenja moraju nametnuti za njegovu vlastitu dobrobit, proizašla iz polemika kulturnih ideologa, tako je našla svoj odraz i u modnoj industriji. Poznata modna kreatorica Žuži Jelinek u svojoj knjizi *Tajna dobro odjevene žene*, u kojoj nudi praktične modne savjete za modernu jugoslavensku ženu, između ostalog piše:

“Bila sam pozvana u veliku tvornicu tkanine da dadem mišljenje o bojama, desenima i kvaliteti njihovih proizvoda. Iznenadila sam se ugledavši kvalitetne tkanine od čiste vune za kapute i kostime u neukusnim bojama. Osobito me razočarala napadno narančasta boja koju proizvode za selo. Na moje pitanje zašto izrađuju tako ružnu boju odgovorili su mi ‘selo to traži’. [...] Savjetovala sam im da ne proizvode više tu ružnu boju jer se selo može prilagoditi lijepim, ukusnim bojama. Ako se ne budu proizvodile tkanine u ružnoj narančastoj boji, morat će se odlučiti za lijepu drap boju i polako

⁵⁴ Savković, Dušan, “Večeri ritma”, *Praktična žena*, 31, 1957.

⁵⁵ Jelinek, Žuži, *Tajna dobro odjevene žene. Pravila privlačnosti i dobrog ukusa*, Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb, 1961., 6. “Leto 1958”, *Praktična žena*, spec. br., 1958. “Moda na našim ulicama”, *Svijet*, 1, 1966.

⁵⁶ “Postoji li jugoslavenska moda”, *Praktična žena*, 135, 1961. Usp. “Postoji li jugoslavenska moda?”, *Svijet*, 13, 1967.

će se priviknuti na nju. Nakon nekog vremena kupci će svoj ukus profiniti i čuditi se kako su mogli prije tako nešto ružno nositi.”⁵⁷

Razvoj konfekcije i tekstilne industrije tijekom 1960-ih te otvaranje robnih kuća i trgovina robom široke potrošnje omogućilo je veću ponudu odjevnih predmeta, iako još uvijek ograničenu na veća gradska područja. Još uvijek postojeći nesrazmjer između želja, mogućnosti i financijske isplativosti, zatvoreni u krug između kreatora, proizvođača, posrednika te na kraju potrošača trebali su riješiti Centar za suvremeno odijevanje osnovan u Beogradu i mnogobrojne modne revije obrtničkih komora u Zagrebu i Ljubljani. Najveći je problem tih modnih događanja bio što su prikazani modeli redovito kaskali za modnim trendovima na Zapadu, što su često više bili fokusirani na dizajnerske i umjetničke vještine kreatora nego na praktičnost, i ono najgore, što se ti modeli redovito nisu mogli naći u trgovinama nakon same revije ili su bili preskupi.⁵⁸

Svejedno, stanoviti napredak na tehničkome i umjetničkome planu omogućio je da se fokus prenese na raspravu i stvaranje specifične jugoslavenske mode. Kao i kod ostalih popularno-kulturnih proizvoda, jugoslavenska je moda trebala biti specifična u odnosu i na Istok i na Zapad, pa se i ovdje ponovno otvorilo pitanje folkloru kao izvornoga i jedinstvenoga kulturnog nasljeđa Jugoslavije. U seriji razgovora pod naslovom “Postoji li jugoslavenska moda” modni su se kreatori podijelili u dvije grupe. Dok su jedni smatrali da je folklor jedina specifičnost koju Jugoslavija može ponuditi globalnoj modnoj industriji, pa “ma koliko nosili u sebi patinu davno prošlog, mogu, u mašti i rukama smelog i inventivnog kreatora da ponesu ne samo nacionalni, već i savremeni pečat”, drugi su smatrali da jednostavno treba prihvatiti zapadne modne trendove, “inspirisati se duhom poznatih modnih centara, u prvom redu Parizom i Rimom, i prilagoditi ga našim uslovima”.⁵⁹ Konačni odgovor dali su kupci svojim potrošačkim navikama i potrebama. Uz neizostavnu izravnu kupnju zapadnih modnih maraka, simboliziranih u trapericama i šoping u Trstu, mnogo je indikativnije proučiti što su kupci očekivali od domaće proizvodnje. Modni je časopis *Svijet* tako 1964. po-

⁵⁷ Jelinek, 139.

⁵⁸ Vidi “Dvije modne revije”, *Svijet*, 6, 1958.

⁵⁹ “Postoji li jugoslavenska moda”, *Praktična žena*, 135, 1961.

krenuo natječaj za najbolji jugoslavenski model haljine koji je trebao biti

“jednostavnog ali originalnog kroja, elegantan, praktičan i sposoban da uz izvjesne manje izmjene ili uz dodatak nekih detalja – posluži u više različitih prilika. Obavezno izrađen od domaće tkanine i namijenjen domaćem tržištu, on mora biti solidno i korektno izrađen. Upravo na ovakve propozicije navela su nas mnogobrojna pisma vas, naših čitateljica, pisma koja svakodnevno stižu u našu redakciju. U njima nas molite da vam damo ideju odjeće, koja se neće nositi samo u jednoj prigodi, nego će biti prikladna gotovo za svako doba dana, naravno uz neke male izmjene. Želimo da udovoljimo ovoj vašoj molbi. Pokušat ćemo to učiniti ovaj put, odabirući upravo takav model na velesajamskoj reviji”.⁶⁰

Pobijedila je mornarsko plava haljina princeza-linije koja je po povjesničarki mode Djurdji Bartlett predstavljala “istinski stil socijalističkog dobrog ukusa, ublaženih zapadnih modnih trendova sa socijalističkim konceptom praktičnosti i skromnosti”.⁶¹ Bio je to konačni dokaz jugoslavenske pripadnosti zapadnoeuropskim popularnokulturnim trendovima, iako uvijek s dozom socijalističke skromnosti.

Zaključak

Tri naizgled nepovezana primjera, popularna glazba, televizija i moda, savršeno reflektiraju ključne probleme uloge popularne kulture u socijalističkome društvu koje je pokušavalo zadovoljiti potrebe “masa”, ali u odgovarajuće postavljenoj ideološkoj matrici. Zabavna se glazba suočava s pitanjem uloge folklora i narodne umjetnosti u moderniziranome društvu, televizija u fokus stavlja ulogu zabave u svakodnevici čovjeka, dok moda reflektira povratak na pitanje ukusa i skromnosti kao vrlina novoga socijalističkoga čovjeka duboko ogrezloga u konzumerizam. Pritom se sve te različite forme i žanrovi popularne kulture međusobno isprepliću i nadopunjavaju, jedni druge definiraju i preoblikuju, sve da bi zajednički pridonijeli konstrukciji jugoslavenskoga socijalizma.

⁶⁰ “Nagrada koja čeka ime”, *Svijet*, 17, 1964.

⁶¹ Bartlett, 143.

Modernost se u jugoslavenskome slučaju javlja kao imperativ u društvu koje je još uvijek podijeljeno na mnogo razina te se u raznim primjenama na svakodnevni život javlja i kao mjeritelj kulturnosti. Kao što Dean Duda zaključuje, “polju popularnog moramo i s aspekta modernosti, i s aspekta socijalizma, uz nužan oprez, pristupiti kao kompleksu pluralnih socijalnih likova, budući da pokriva istodobno nekoliko značenjskih razina, uključujući opću dostupnost ili široku socijalnu distribuciju, vrijednosnu diskriminaciju, socioekonomska ograničenja, dopadljivost i prihvaćenost, medijsku prisutnost, potrošnju i, naravno, komercijalni interes”.⁶² Popularna kultura u tome slučaju djeluje dvojako. Za jedan dio stanovništva ona zaista predstavlja ostvarenje njihove potrebe za razonodom i zabavom, za modernim i potrošačkim načinom života te za njih scene iz filma *Ljubav i moda* tijekom 1960-ih postaju stvarnost. S druge strane dio će stanovništva modernizacijske procese ipak duže čekati, međutim i ono u njima sudjeluje makar posredno konzumirajući popularno-kulturne sadržaje putem medija, na taj način dijeleći kolektivni suvremeni identitet bivanja Jugoslavenom. Čak i u onim trenucima čežnje za imaginarnim Zapadom i njegovim produktima koji su bili djelomično nedostupni kod kuće, ni u jednom se trenutku ne javlja sumnja u domaći socijalistički sustav.⁶³ Dapače, popularna kultura često je doprinosila osnaživanju ideje jugoslavenske posebnosti. U toj imaginativnoj Jugoslaviji, socijalistički čovjek može ostvariti svoje želje bez represije društveno-političkoga sustava (kao na Istoku), ali nema ni potrebu za pretjerivanjem i nepotrebnim luksuzom (kao na Zapadu). Ideološki i politički utjecaji na reguliranje popularno-kulturnoga sadržaja pritom djeluju samo kao korektiv mogućem istupanju iz te sretne ravnoteže između dvije hladnoratovske sfere. S druge strane kulturno-zabavni život razvija se u skladu sa svojim materijalnim i idejnim mogućnostima. Sve to konačno doprinosi razvoju različitih formi vlastite specifične popularne kulture. Bile one zvukovne, vizualne ili materijalne, popularno-kulturne prakse na taj način prikazuju, ali i nanovo stvaraju Jugoslaviju kao modernu i otvorenu zemlju sa zadovoljnim i sretnim građanima.

⁶² Duda, “Socijalistička popularna kultura kao (ambivalentna) modernost”, 303.

⁶³ Usp. Bren, Paulina, Mary Neuburger, “Introduction”, *Communism Unwrapped. Consumption in Cold War Eastern Europe*, ur. Paulina Bren, Mary Neuburger, Oxford University Press, Oxford–New York, 2012., 6.

Izvori

Arhiv Jugoslavije (AJ)
130 Savezno izvršno vijeće (SIV)
475 Savez udruženja muzičkih umetnika Jugoslavije (SMUJ)
507/VIII Ideološka komisija Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (IK CK SKJ)
646 Poslovna zajednica radiodifuznih OUR-a Jugoslovenska radio-televizija

Hrvatski državni arhiv (HDA), 1220 Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske (CK SKH)

Božić, Mirko, *Zapisi usputni*, Biblioteka Mogućnosti, Split, 1975.
Godišnjak Jugoslavenske radiotelevizije 1971/1972, Jugoslavenska radiotelevizija, Beograd 1972
Jelinek, Žuži, *Tajna dobro odjevene žene. Pravila privlačnosti i dobrog ukusa*, Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb, 1961.
Jugoslavenska Radiotelevizija Yearbook 1968, Jugoslavenska radiotelevizija – Yugoslav Institute of Journalism, Beograd, 1968.
Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22-26. travnja 1958. u Ljubljani), GRO Joža Rožanković, Sisak, 1984.

Bjelousov, Saša, "O nekim nesporazumima oko TV zabave i TV zabavljača", *Bilten Radio-televizije Zagreb*, 9-10, 1962., 46.
Čečuk, J., T. Vrdoljak, B. Lucarić, "Elegantne i bez haljina", *Studio*, 15, 1964.
"Dvije modne revije", *Svijet*, 6, 1958.
"Leto 1958", *Praktična žena*, spec. br., 1958.
"Moda na našim ulicama", *Svijet*, 1, 1966.
"Nagrada koja čeka ime", *Svijet*, 17, 1964.
"Postoji li jugoslovenska moda", *Praktična žena*, 135, 1961.
"Postoji li jugoslavenska moda?", *Svijet*, 13, 1967.
"Proljeće bez prvih modnih lasta", *Vjesnik u srijedu* (VUS), 616, 1964.
Savković, Dušan, "Večeri ritma", *Praktična žena*, 31, 1957.
Srebić, Bogoljub, "Hajka na zabavnu muziku", *Studio*, 54, 1965.

Literatura

1. Baker, Catherine, *Sounds of the Borderland. Popular Music, War and Nationalism in Croatia since 1991*, Ashgate, Burlington, 2009.
2. Bartlett, Djurdja, "Let Them Wear Beige. The Petit-Bourgeois World of Official Socialist Dress", *Fashion Theory*, 2, 8, 2004., 127-164.
3. Bekić, Darko, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Globus, Zagreb, 1988.

4. Bren, Paulina, Mary Neuburger, "Introduction", *Communism Unwrapped. Consumption in Cold War Eastern Europe*, ur. Paulina Bren, Mary Neuburger, Oxford University Press, Oxford, New York, 2012., 3-19.
5. Buhin, Anita, "Opatijski festival i razvoj zabavne glazbe u Jugoslaviji (1958–1962.)", *Časopis za suvremenu povijest*, 1, 48, 2016., 139-159.
6. Cilenšek, Rado, "Pustolovščina, plod truda mnogih", *Televizija prihaja: spominski zbornik o začetkih televizije na Slovenskem*, ur. Cilenšek Rado, RTV Slovenija, Ljubljana, 1993.
7. Čaleta, Joško, "The Ethnomusicological Approach to the Concept of the Mediterranean in Music in Croatia", *Narodna umjetnost*, 1, 36, 1999. 183-195.
8. Ćirić Sonja, "Ružičasti talas", *Vreme*, http://www.vreme.com/arhiva_html/520/32.html, 25.1.2017.
9. Duda, Dean, "Socijalistička popularna kultura kao (ambivalentna) modernost", *Socijalizam i modernost. Umjetnost, kultura, politika 1950.–1974.*, ur. Ljiljana Kolečnik, Muzej suvremene umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012., 287-317.
10. Duda, Igor, "Svakodnevica pedesetih: od nestašice do privrednog čuda", *Način u jeziku / Književnost i kultura pedesetih: Zbornik radova 36. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Bagić, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2008., 69-85.
11. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
12. Dukić, Davor, "Problem početka sadašnjosti ili kako misliti pedesete", *Način u jeziku / Književnost i kultura pedesetih: Zbornik radova 36. seminara Zagrebačke slavističke škole*, ur. Krešimir Bagić, Zagrebačka slavistička škola, Zagreb, 2008., 63-67.
13. Edmunds, Neil, *The Soviet Proletarian Music Movement*, Peter Lang, Oxford – New York, 2000.
14. Gabrič, Aleš, *Socijalistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953-1962*, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995.
15. Gronow, Jukka, Sergei Zhuravlev, "Soviet Luxuries from Champagne to Private Cars", *Pleasures in Socialism. Leisure and Luxury in the Eastern Bloc*, ur. David Crowley, Susan E. Reid, Northwestern University Press, Evanston, 2010., 121-146.
16. Hemon, Aleksandar, "Ljubav i moda", *Radio Sarajevo*, <http://www.radiosarajevo.ba/kolumne/aleksandar-hemon/ljubav-i-moda/239784>, 25.1.2017.
17. Janjetović, Zoran, *Od internacionale do komercijale. Popularna kultura u Jugoslaviji: 1945–1991.*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011.
18. Malešević, Miroslava, "Iskušenja socijalističkog raja – refleksije konzumerističkog društva u jugoslovenskom filmu 60-ih godina XX veka", *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 2, 57, 2012., 107-123.
19. Marković, Predrag J., *Beograd između Istoka i Zapada, 1948-1965.*, Službeni list SRJ, Beograd, 1996.

20. Marković, Tatjana, "Editorial: Mediterranean, Our Own: (Post-)Yugoslav Pop Music", *TheMA: Open Access Research Journal for Theatre, Music, Arts*, 1-2, 4, 2015. 1-5.
21. McLaughlin, Noel, "Rock, Fashion and Performativity", *Fashion Cultures. Theories, Explorations and Analysis*, ur. Stella Bruzzi, Pamela Church Gibson, Routledge, London – New York, 2000., 264-286.
22. Mellencamp, Patricia, "Situation Comedy, Feminism, and Freud. Discourses of Gracie and Lucy", *A Eurovision Television History*, ur. Jonathan Bignell, Andreas Fickers, Wiley-Blackwell, Malden – Oxford – Victoria, 2008., 316-332.
23. Mihelj, Sabina, "Television Entertainment in Socialist Eastern Europe. Between Cold War Politics and Global Developments", *Popular Television in Eastern Europe During and Since Socialism*, ur. Aniko Imre, Timothy Havens, Katalin Lustyk, Routledge, New York, 2013., 13-29.
24. Patterson, Patrick Hyder, *Bought & Sold. Living & Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca, 2012.
25. Rasmussen, Ljerka V., *Newly Composed Folk Music of Yugoslavia*, Routledge, New York, 2002.
26. Robinson, Gerturde Joch, *Tito's Maverick Media. The Politics of Mass Communications in Yugoslavia*, University of Illinois Press, Urbana, 1977.
27. Senjković, Reana, *Izgubljeno u prijenosu. Pop iskustvo soc kulture*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2008.
28. Siefert, Marsha, "Re-Mastering the Past: Musical Heritage, Sound Recording, and the Nation in Hungary and Russia", *National Heritage – National Cannon, Vol. 11*, Szegedy-Maszak Mihaly, ur., Collegium Budapest, Collegium Budapest workshop series, Budimpešta, 2001., 251-281.
29. Vončina, Nikola, *TV osvaja Hrvatsku. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj III.: (1954.–1958.)*, Hrvatski radio, Zagreb, 1999.
30. Vončina, Nikola, *RTV Zagreb 1959.–1964. Prilozi za povijest radija i televizije u Hrvatskoj IV.*, Treći program Hrvatskog radija, Zagreb, 2001.
31. Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
32. Vuletic Dean, "The Socialist Star: Yugoslavia, Cold War Politics and the Eurovision Song Contest", *A Song for Europe. Popular Music and Politics in the Eurovision Song Contest*, ur. Ivan Raykoff, Robert Dean Tobin, Ashgate, Aldershot – Burlington, 2007., 83-98.
33. Vuletic, Dean, "Generation Number One. Politics and Popular Music in Yugoslavia in the 1950s", *Nationalities Papers*, 5, 36, 2008., 861-879.
34. Vuletic, Dean, "European Sounds, Yugoslav Visions. Performing Yugoslavia at the Eurovision Song Contest", *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar, Maruša Pušnik, New Academia Publishing, Washington, 2010., 121-144.

Sažetak

Razvitak popularne kulture u socijalističkoj Jugoslaviji bio je moguć s liberalizacijom i modernizacijom zemlje, pri čemu su pedesete i šezdesete ključne za uspostavljanje ideoloških i kulturnih paradigmi po kojima se jugoslavenska popularna kultura razvijala. Njezina je uloga bila ponuditi kvalitetnu zabavu i zadovoljiti društvene potrebe socijalističkih ljudi u skladu s propagiranim ideologijom. Pritom su samoupravljanje i otvaranje Zapadu igrali ključnu ulogu. Tzv. demokratizacija kulture omogućila je masovnim oblicima i lakšim žanrovima da postanu dijelom službene kulturne politike. Iako je povratak primarnim marksističkim načelima stvaranja kulture odozdo, od strane naroda, bio ideološki imperativ, polje popularne kulture nikada nije do kraja bilo prepušteno direktnodemokratskom ili komercijalnom reguliranju. U stvaranju specifične jugoslavenske popularne kulture nekoliko je procesa bilo od formativne važnosti: modernizacija i urbanizacija, prihvaćanje zabave kao neizostavnoga dijela svakodnevnoga života te umjerenost kao ključna sastavnica dobrog ukusa. Stoga je na primjerima zabavne glazbe, televizije i mode moguće prepoznati odnos jugoslavenskoga socijalizma prema značenju i potencijalu popularno-kulturnih praksi. U tome prostoru između ideologije i zabave kao dijela svakodnevnoga života socijalistički čovjek sa svojim željama i potrebama djeluje kao odlučujući element u konačnome definiranju jugoslavenske popularne kulture.

Potrošači kao nositelji socijalizma. Zaštita potrošača u sustavu društvenoga samoupravljanja i udruženoga rada

“**U**našoj je svijesti da ćemo biti zakinuti i gotovo nitko ne podiže ton kad i zamijeti krađu. A to je opasno, to pogoduje daljnjem razvoju te zakidačke klime po sistemu ‘danas sam zakinut, a sutra ću ja nekoga zakinuti’.”¹ Jedan je to od zaključaka iznesenih u visokotiražnome tjedniku *Vjesnik u srijedu* koji je 1976. i 1977. objavljivao posebnu rubriku o zaštiti potrošača. U reportažama je, primjerice, bilo moguće saznati da dvadesetak jugoslavenskih prerađivača nije uvezilo najbolje vrste kave, da se u prodaji među tridesetak dostupnih proizvoda nalazila kava koja je u prosjeku bila pržena prije 143 dana, iako je u hermetički zatvorenoj ambalaži zadovoljavajuću kvalitetu bilo moguće održati najviše 90 dana, te da su zagrebački ugostitelji svojim gostima nudili kvalitetniju i upola jeftiniju kavu od svojih beogradskih kolega.² Novinari su objavili da je beogradski Centar za potrošače zbog neudovoljavanja standardima kvalitete na crnu listu stavio određene suhomesnate proizvode PIK-a Vrbovec, PIK-a Belje i Gavrilovića te travaricu Dalmacijavina i zadarski Maraskino.³ Također su otkrili da je cijena uvezenoga kineskog zidnog sata u Zagrebu od prodavaonice do prodavaonice varirala do dvostrukog iznosa, kao i da je u turističkoj sezoni 1976. prekinuta praksa uvoza lošega voća pa su kupci konačno bili “ugodno iznenađeni kvalitetom voća, posebno limuna”.⁴ Nekoliko mjeseci poslije u rubrici je bilo moguće saznati da je ponuda kaputa bila izvrсна po “prvi put dosad”, dok je godinu

¹ “Zaštita potrošača: Potkradaju me, pa što?”, *VUS*, 18.6.1977.

² “Zaštita potrošača: Sjaj i bijeda crnog zrnca”, *VUS*, 2.10.1976.

³ “Zaštita potrošača: Embargo na rog za svijeću”, *VUS*, 30.4.1977.

⁴ “Zaštita potrošača: Džungla u trgovinama”, *VUS*, 25.9.1976.

prije u Jugoslaviji bila zabranjena prodaja čak oko 30 tisuća kaputa loše kvalitete.⁵ *VUS* je razotkrio i ružnu naviku prodavača na benzinskim crpkama koji ne samo da su varali pri točenju goriva, već su pri dolijevanju motornog ulja u šest od osam testiranih uzoraka u otvorenoj ambalaži podmetali jeftiniji i tehnički neodgovarajući proizvod.⁶ Pisalo se o potrebi za duljim radnim vremenom prodavaonica navečer i vikendom, ali i o jugoslavenskoj trgovačkoj “džungli” u kojoj svaki peti kontrolirani proizvod i trgovac završe na sudu.⁷ Osim slabe reakcije zakinutih potrošača, koji nisu bili skloni bojkotu proizvoda i prodavaonica, isticano je i da su kvaliteta usluge i odnos prema kupcu domaćim trgovcima “još prilično apstraktne” kategorije.⁸ Zaključak je tih godina bio da je “usprkos mnogostrukim kontrolama” u proizvodnji i trgovini potrošač ostajao nezaštićen, a kako su građani istodobno bili i proizvođači i potrošači, bio je to “naš odnos prema – nama samima”.⁹

Upravo u tome odnosu počiva ključ sustava zaštite potrošača koji je u Jugoslaviji uspostavljen nakon saveznog i republičkih ustava iz 1974. te Zakona o udruženom radu iz 1976. godine. Odnosi koji su se – u skladu s tendencijom odumiranja države i slabljenja njezine administrativne intervencije inspekcijama i drugim tijelima – zasnivali na samoupravnome sporazumijevanju i društvenome dogovaranju, bili su predmet interesa savjeta potrošača u mjesnim zajednicama te općinskih i republičkih vijeća potrošača pri konferencijama Socijalističkoga saveza radnog naroda. U Zagrebu je djelovalo hrvatsko republičko Vijeće potrošača i ovaj se rad temelji pretežito na njegovim arhivskim spisima: opsežnim zapisnicima sjednica, dopisivanju sa saveznom i općinskom razinom te drugim dokumentima iz fonda Republičke konferencije SSRNH, poput onih povezanih s Koordinacionim odborom za aktivnost mjesnih zajednica i konferencijama Mjesna zajednica i porodica. Odabrano razdoblje od 1974. do 1980. bilo je vrijeme uspostave nanovo osmišljenoga sustava zaštite potrošača, poslije pokušaja iz pedesetih koji je počivao

⁵ “Zaštita potrošača: Kaput i kako ga kupiti”, *VUS*, 4.12.1976.

⁶ “Zaštita potrošača: Pumpe za ‘podmazivanje’ vozača”, *VUS*, 9.4.1977.

⁷ “Zaštita potrošača: Trgovcima zabranjen noćni rad!”, *VUS*, 11.12.1976.; “Zaštita potrošača: Džungla u trgovinama”, *VUS*, 25.9.1976.

⁸ “Zaštita potrošača: Gusarstvo u izlozima”, *VUS*, 19.2.1977.

⁹ “Zaštita potrošača: Džungla u trgovinama”, *VUS*, 25.9.1976.

na drugačijim osnovama i koji je potom zamro, ali i vrijeme dostizanja vrhunca životnoga standarda i kupovne moći u Jugoslaviji, koje je prethodilo višegodišnjoj gospodarskoj i društvenoj krizi. Kasne sedamdesete stoga su godine bujanja potrošačke kulture i pokušaja buđenja potrošačke svijesti, pozivanja na "politizaciju" tržišta i potrošača te stvaranje "armije aktivista", ali i godine više teorijskoga, a manje osviještenoga praktičnog sukoba između proizvođača i potrošača koji je, tvrdili su na Vijeću potrošača, "do kraja obmanut" i koji kupi robu, a "sutradan je može baciti u smeće".¹⁰ Taj sukob socijalističkoga radnog čovjeka i građanina kao proizvođača i potrošača protumačen je kao "unutrašnji konflikt" unutar osobe, no sustav društvenoga samoupravljanja i udruženoga rada morao je razriješiti taj neželjeni odnos.¹¹ Ovaj rad prikaz je i analiza upravo tih napora. Njih je historiografija dosad zaobilazila, a zaštitu potrošača recentne su studije potrošačke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji tek rubno spominjale.¹²

Uspostavljanje sustava zaštite potrošača

Iz dosadašnjih istraživanja nesumnjivo proizlazi da se počeci masovne potrošačke kulture u Jugoslaviji, a time i potrošačkoga društva, mogu smjestiti u kasne pedesete godine kada gospodarstvo postiže vrlo visoke stope rasta, industrija robe široke potrošnje dobiva na važnosti, a pitanja životnoga standarda, opskrbe i potrošnje postaju nezaobilazna tema u Programu Saveza komunista Jugoslavije, ali

¹⁰ Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1228 Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (RK SSRNH), D-3192, Sjednica Vijeća potrošača (VP), Zapisnik, 10.12.1975.; D-5077, Sjednica VP, magnetofonski zapisnik, 18.6.1979.

¹¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

¹² Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010., 62-69; Patterson, Patrick H., *Bought and Sold. Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca, London, 2011., 199-201. O politici potrošnje u povijesti i zaštiti potrošača u drugim zemljama vidi npr. Daunton, Martin, Matthew Hilton, *The Politics of Consumption. Material Culture and Citizenship in Europe and America*, Berg, Oxford i New York, 2001.; Mazurek, Malgorzata, Matthew Hilton, "Consumerism, Solidarity and Communism: Consumer Protection and the Consumer Movement in Poland", *Journal of Contemporary History*, 42, 2, 2007., 315-343.

i u sadržajima popularne kulture.¹³ Porast kupovne moći tijekom šezdesetih dovodi do jačanja pojava – poput širenja kućanskih uređaja i drugih trajnih potrošnih dobara, motorizacije i automobilske kulture, godišnjih odmora i ljetovanja izvan socijalnoga turizma – koje se mogu nazvati potrošačkom revolucijom, a uspon potrošačke kulture nastavio se sedamdesetih u čijoj je drugoj polovici ostvarena prosječno najviša kupovna moć u povijesti Jugoslavije te su one tako bile zlatno doba životnoga standarda.¹⁴ Umnogome je to bio život iznad stvarnih mogućnosti koji je sedamdesetih ovisio o inozemnome zaduživanju. Međutim, veći osobni prihodi povećali su potražnju za robom i uslugama, time i potrebu za širenjem malo-prodajne mreže te izgradnjom novih prodajnih i skladišnih prostora, na čemu se inzistiralo i u petogodišnjim planovima društvenoga razvoja uz naglašavanje da “rad i razvoj trgovine na malo čini zajednički interes svih građana”.¹⁵ Uz razne javne i društvene sadržaje, pri izgradnji novih stambenih naselja vodilo se računa i o prostoru za prodavaonice.¹⁶ Hrvatska je tako u sedamdesete, primjerice, ušla sa 607 samoposluga i izišla s 1194, dok su robne kuće bilježile višestruki porast s 13 na 60 objekata.¹⁷ Bujanje potrošačke kulture u vlasti je bilo shvaćeno kao znak porasta životnoga standarda, dakle kao posljedica uspjeha ekonomske politike, no ti su procesi morali biti kontrolirani jer je potrošački mentalitet u svojoj punini ostao neprihvatljiv komunističkoj ideologiji.¹⁸ Podizanje kvalitete opskrbe, industrije široke potrošnje i trgovine, baš kao i potrošnja utemeljena na plaći i pokojem kreditu bila je poticana, ali osobna potrošnja proizišla iz dodatnih izvora i prekomjerna društvena potrošnja mogle su biti sumnjive i postati predmet prijepora na partijskim tijelima. Usprkos povremenim konzervativnijim prinosima

¹³ Vidi Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 60-61; Duda, *Pronađeno blagostanje*, 17-19.

¹⁴ Vidi Duda, *Pronađeno blagostanje*, 26-35.

¹⁵ “Društveni plan Socijalističke Republike Hrvatske za razdoblje od 1976. do 1980. godine”, *Narodne novine*, 35/1976, 556.

¹⁶ “Društveni plan razvoja Socijalističke Republike Hrvatske za razdoblje od 1971. do 1975. godine”, *Narodne novine*, 16/1972, 218.

¹⁷ *Statistički godišnjak Republike Hrvatske: 1991.*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1991., 79.

¹⁸ Vidi Duda, *Pronađeno blagostanje*, 95-105.

ovoj raspravi, prevladalo je stajalište o socijalističkom društvu koje mora zadovoljiti “osnovne potrebe širokih radnih masa” i osigurati “sve više tekovina materijalne i duhovne kulture” pa tako mora biti potrošačko sve dok ne preraste u idealno komunističko društvo.¹⁹ Drugim riječima, “asketizam u siromaštvu” nije mogao biti ideal jugoslavenskoga socijalizma.²⁰ U takvim prijelaznim okolnostima između kapitalizma i komunizma društvene nejednakosti bile su i dalje neizbježne.²¹ U tome je okruženju trebalo pronaći prostor i za učinkovit sustav zaštite potrošača, na što su sedamdesetih pozivale i rezolucije VII. i VIII. kongresa Saveza komunista Hrvatske u kojima je prepoznata potreba “utjecaja potrošača na trgovinu”, njihova organiziranja na zaštiti svojih interesa te dogovaranja s udruženim radom o izgrađivanju međusobnih dohodovnih odnosa.²²

Kada već umjereni razvoj potrošačke kulture nije predstavljao ključan politički prijemor, potrošači su dobili svoje mjesto u društvu u kojem je trebalo raditi na usklađivanju “interesa radnih ljudi kao proizvođača u udruženom radu i radnih ljudi kao potrošača u mjesnim zajednicama u sistemu samoupravljanja”.²³ Uz jasnu naklonost vodećih komunista poput Edvarda Kardelja, pravni temelj za razrješenje toga proturječnoga položaja i razvijanje zaštite potrošača dala su ustavna i zakonska rješenja. Ustav SFRJ iz 1974. u svojim člancima 43., 114. i 121. obvezao je OUR-e u prometu roba i usluga za neposrednu potrošnju na suradnju i dogovaranje sa SIZ-ovima, mjesnim zajednicama i organizacijama potrošača o poslovima od zajedničkog interesa, svrstao je zaštitu potrošača među zajedničke interese i potrebe u mjesnoj zajednici te predvidio samoupravne sporazume kojima radnici u OUR-ima i radni ljudi u mjesnim zajednicama

¹⁹ Šuvar, Stipe, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Školska knjiga, Zagreb, 1970., 110-111.

²⁰ Šuvar, Stipe, “Elementi potrošačkog društva i potrošačkog mentaliteta”, *Samoupravljanje i alternative*, Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, Zagreb, 1980., 175.

²¹ Vidi Archer, Rory, Igor Duda, Paul Stubbs, ur., *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, Routledge (Southeast European Studies), London i New York, 2016.

²² “Rezolucija VII kongresa Saveza komunista Hrvatske”, *Sedmi kongres SKH. Stenografske bilješke*, ur. Mira Šuvar, CK SKH, Zagreb, 1974., knj. 4, 528; “Rezolucija VIII kongresa Saveza komunista Hrvatske”, *Osmi kongres SKH. Stenografske bilješke*, ur. Branka Počuča, CK SKH, Zagreb, 1978., knj. 4, 154, 157.

²³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3192, Sjednica VP, Programska osnova djelovanja SSRN na zaštiti potrošača, 10.12.1975.

usklađuju svoje interese i utvrđuju prava, obaveze i odgovornosti.²⁴ U članku 160. Ustava SRH iz iste godine skupovi potrošača i korisnika usluga u mjesnim organizacijama SSRNH bili su jedno od mjesta i načina za ostvarivanje potreba i interesa građana.²⁵ Navode se još zborovi, referendum, tijela mjesne zajednice, skup stanara i kućni savjet, potom društveno-političke i društvene organizacije te udruženja građana, samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje, delegati u OUR-ima i SIZ-ovima te skupštine društveno-političkih zajednica ili, jednostavnije, općinske skupštine. U Jugoslaviji je tada vladalo uvjerenje da su ovakva ustavna rješenja “prvi slučaj u svijetu da se položaj potrošača ustavno regulira”.²⁶ Važna dopuna uslijedila je 1976. u člancima 23. i 78. Zakona o udruženom radu kojima su određena prava i obaveze u području zaštite potrošača.²⁷ OUR-i su morali poticati organiziranje potrošača svoje robe, voditi računa o njihovim potrebama i s potrošačima sklapati SAS-ove o pitanjima “redovne i kvalitetne opskrbe određenim proizvodima, urednog obavljanja usluga, utvrđivanja cijena proizvoda i usluga te udjela potrošača u ostvarenom prihodu”. Ako OUR ne bi ostvario suradnju s potrošačima, prema članku 650. ZUR-a prijetila mu je kazna od pola milijuna dinara.²⁸ S jedne strane bile su, dakle, obveze i dužnosti OUR-a, a s druge prava potrošača.

“Građani, kao potrošači robe i korisnici usluga, imaju pravo da se samoupravno organiziraju u mjesnim i društveno-političkim zajednicama ili na drugi način radi utjecaja na razvoj proizvodnje i uslužnih djelatnosti kojima se zadovoljavaju njihove potrebe, sprečavanje monopola odnosno zloupotrebe monopolskog položaja i zaštite drugih svojih interesa.”²⁹

²⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-6032, RK SSRNH, Položaj i uloga organiziranih potrošača i korisnika usluga, Izvodi iz propisa, 16.2.1981.

²⁵ Isto.

²⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4748, OK SSRNH Vukovar, Komisija za mjesne zajednice, XIV savjetovanje MZ Općine Vukovar, Usklađivanje interesa proizvođača i potrošača u sistemu socijalističkog samoupravljanja, 28.10.1978.

²⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-6032, RK SSRNH, Položaj i uloga organiziranih potrošača i korisnika usluga, Izvodi iz propisa, 16.2.1981.

²⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Prilog 1, Izvod iz zakona, 23.2.1977.

²⁹ Isto.

Odnosi u ovome području dodatno su regulirani raznim savezним i republičkim propisima: Zakonom o osnovama poslovanja OUR-a u području prometa robe i usluga, Zakonom o osnovama sistema društvenog planiranja, Zakonom o osnovama sistema cijena i društvenoj kontroli cijena, Zakonom o standardizaciji, Zakonom o unutrašnjem prometu robe i usluga u prometu robe te Zakonom o tržišnoj inspekciji. Prvim u nizu spomenutih zakona OUR-i su bili obvezani na suradnju i dogovor o “razvoju i lokaciji prodajne mreže [...], o asortimanu, količini, kakvoći i cijeni proizvoda namijenjenih izravnoj potrošnji, o radnome vremenu i o drugim pitanjima i poslovima od zajedničkog interesa, a napose o opskrbi građana proizvodima svakodnevne potrošnje”.³⁰ Bili su dužni istaknuti cijenu te na zahtjev kupca dati informacije o proizvodu i izdati račun, a u slučaju nedostatka na proizvodu primiti ga natrag te vratiti novac ili izdati ispravnu robu. Stvorene su tako zakonske pretpostavke za sustav društvenih odnosa unutar samoupravnoga trokuta koji su činili savjeti potrošača u mjesnim zajednicama, OUR-i i SIZ-ovi, odnosno potpisani SAS-ovi i društveni dogovori ili potrošački kodeksi kojima su zainteresirane strane uređivale odnose među sobom. I konačno, u Republičkom tržišnom inspektoratu – kao tijelu zaduženom za administrativni nadzor tržišta – znakovito su tada zaključili da bi zakonska regulativa o zaštiti potrošača bila dovoljna kada bi je se svi pridržavali.³¹

Regulativa je pronalazila svoj put do praktičnih rješenja u zaštiti potrošača, no ne bez rasprava i dvojbi. Među Tezama za izradu programa rada Vijeća potrošača našao se tako 1975. i poziv na “svestranu afirmaciju i oživotvorenje u praksi ustavnih prava radnih ljudi i građana kao potrošača” te na uključivanje potrošača u samoupravne procese čime bi se onemogućila zaštita njihovih, kako je istaknuto, ionako zanemarenih prava.³² Potrošač je morao osjetiti svoju “vlast”, proizvodnju uskladiti sa svojim potrebama i željama, spriječiti da

³⁰ Isto.

³¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5639, Sjednica VP, Zaštita potrošača s aspekta službe tržišne inspekcije, 17.6.1980.

³² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3010, Sjednica VP, Teze za izradu programa rada Vijeća potrošača SRH, 18.2.1975.

OUR od njega prisvaja “nedopuštenu količinu viška rada”.³³ Samoupravljanje i neposredna demokracija tražili su od njega – baš kao i od proizvođača – da sam sebe štiti.³⁴ Da bi se to postiglo, potrošači su se morali organizirati jer to je bio put koji bi ih postavio u ravnopravan položaj prema radnicima OUR-a, a takav “društveni odnos nije odnos čovjeka prema stvari, već odnos između ljudi u procesu društvene reprodukcije”.³⁵ U tome međuljudskom odnosu oči u oči našli su se građani u ulozi radnika i građani u ulozi potrošača, a zapravo su morali biti shvaćeni kao jedno i među njima nije trebalo doći do sukoba, niti je socijalističko društvo moglo dopustiti da djeluju jedni protiv drugih. Moguće sporove trebalo je spriječiti dogovorom te tako izbjeći potrebu za administrativnim uplitanjem države, ali zadatak dogovora bio je i spriječiti prepuštanje društvenoga odnosa samo utjecaju tržišta.³⁶ U međusobnoj povezanosti nezadovoljan je potrošač ujedno bio i nezadovoljan proizvođač što je bilo “i klasno i političko pitanje”.³⁷ Štoviše, ponekad se postavljalo pitanje tko koga od koga u tom odnosu štiti i je li “zaštita potrošača” uopće primjeren izraz ako je riječ o ravnopravnim partnerima u suradnji ili bi bilo bolje govoriti samo o organiziranju i uključivanju potrošača u samoupravne procese.³⁸ U više je navrata bilo ponovljeno da su potrošač i radni čovjek ista osoba, da je i potrošač nositelj socijalizma te da treba razriješiti podvojenju svijest nastalu na spoju proizvodnje i potrošnje.³⁹

“Pri razrješavanju ovog problema najvažnije je da se u mjesnoj zajednici razvije svijest o jedinstvu interesa proizvođača i potrošača, o neophodnosti jedinstvene politike i prerastanja prividnih suprot-

³³ Kramer, Robert, *Zaštita interesa potrošača u mjesnoj zajednici*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb i Beograd, 1967., 27-28.

³⁴ Isto, 28.

³⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Magneto-fonski zapisnik, 10.3.1977.

³⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3192, Sjednica VP, Programska osnova djelovanja SSRN na zaštiti potrošača, 10.12.1975.

³⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

³⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3010, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 18.2.1975.; D-3011, Sjednice Koordinacionog odbora za aktivnost mjesnih zajednica (KOAMZ), Stenografski zapisnik, 18.2.1975.

³⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-2761, Sjednica KOAMZ, Stenografski zapisnik, 9.12.1974.

nosti između potrošača i proizvođača. [...] Evidentno je da radni ljudi ne mogu postati gospodarima uvjeta i rezultata svoga rada ako ne ostvare i mogućnost da kao potrošači imaju odlučujuću riječ u oblasti potrošnje.”⁴⁰

Sva ova pitanja bila su predmet rasprava na sjednicama republičkoga Vijeća potrošača pri RK SSRNH, koje je svoju konstituirajuću sjednicu održalo 18. veljače 1975. godine.⁴¹ Međutim, u praćenju organiziranja potrošača potrebno je otići veći korak unatrag i zaći u 1950. kada je, u vrijeme uvođenja radničkoga samoupravljanja i radničkih savjeta, u Skopju utemeljen prvi jugoslavenski savjet potrošača.⁴² U sljedećih osam godina u zemlji je osnovano čak 60 tisuća savjeta potrošača koji su se kao kontrolna tijela uglavnom bavili kritikom stanja u trgovini što je otežavalo njihovo djelovanje jer tih godina opskrba nije bila uredna i potražnja je bila veća od ponude. Nadzirali su rad mlinova, obrtnika, trgovaca, suzbijali špekulaciju, pratili kretanje cijena i radno vrijeme.⁴³ Međutim, tadašnji su savjeti bili administrativna tijela čije su članove imenovali narodni odbori općina, djelovali su isključivo lokalno i nisu bili povezani.⁴⁴ Njihovu ulogu u trgovini, ali i u ugostiteljstvu, 1959. su preuzele stambene zajednice, no i njihovi su rezultati na zaštiti bili slabi. Ustav iz 1963. predvidio je osnivanje mjesnih zajednica unutar svake općine pa se u okviru njihovih zadaća od 1967. obnavljaju rasprave o savjetima potrošača i već dvije godine kasnije u Jugoslaviji je djelovalo oko 500 takvih tijela, ali sada na novim osnovama društvenoga dogovaranja.⁴⁵ Međutim, do inzistiranja na ovome pitanju došlo je tek po donošenju Ustava 1974. kada je mjesna zajednica postala obavezna organizacija neposrednog upravljanja u mjestu stanovanja i samoupravni parnjak OOUR-u u svijetu rada.⁴⁶ Mjesec dana po donošenju

⁴⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3011, Sjednica KOAMZ, Neki zadaci u vezi sa planovima i programima rada MZ, 18.2.1975.

⁴¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3010, Sjednica VP, 18.2.1975.

⁴² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Magnetonfonski zapisnik, 10.3.1977.

⁴³ Hrženjak, Juraj, *Mjesna zajednica. Osnove sistema neposredne socijalističke demokracije na mjestu stanovanja*, Globus, Zagreb, 1974., 24.

⁴⁴ Tomac, Zdravko, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, Izdavačko i propagandno poduzeće Zagreb, Zagreb, 1977., 88-89.

⁴⁵ Isto; Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 63.

⁴⁶ Hrženjak, *Mjesna zajednica*, 102-107.

Ustava, u ožujku je održan prvi sastanak Radne grupe za zaštitu interesa potrošača koju je osnovao Koordinacijski odbor za aktivnosti mjesnih zajednica RK SSRNH pa je među njezinih sedam članova bio također Juraj Hrženjak kao predsjednik Koordinacijskog odbora, ali i Miroslav Ležaja kao glavni urednik lista *Potrošački informator* i Robert Kramer kao sekretar Savezne konferencije Mjesna zajednica i porodica.⁴⁷ Potonji je ujedno bio i autor priručnika o zaštiti potrošača, sastavljenoga za potrebe dopisnoga seminara o mjesnim zajednicama.⁴⁸ Organizacija kojoj je bio na čelu osnovala je spomenuti list koji je od 1959. bio jedino specijalizirano potrošačko glasilo u Jugoslaviji, mjesečnik s redakcijama u Beogradu i Zagrebu. Djelovala je unutar SSRN, imala je svoje republičke konferencije, a potekla je iz Saveznog odbora Porodica i domaćinstvo čije se ime održalo u novinsko-izdavačkoj radnoj organizaciji Porodica i domaćinstvo koja je objavljivala *Potrošački informator* i druga izdanja među kojima mnoge priručnike. Radna grupa za zaštitu interesa potrošača u prosincu 1974. u Stubičkim je Toplicama prerasla u inicijativni odbor za formiranje Vijeća potrošača, a na njegovo čelo dolazi Josip Gavran kao podsekretar u Republičkome sekretarijatu za industriju, trgovinu i zanatstvo.⁴⁹ Dva mjeseca potom – već navedenog 18. veljače 1975., no punu godinu dana nakon Ustava i sastanka radne skupine – održana je konstituirajuća sjednica koja je zapravo obilježila početak organiziranoga djelovanja potrošača na razini Hrvatske.

Članovi Vijeća bili su predstavnici republičkoga Sekretarijata za industriju, trgovinu i zanatstvo, RK SSRNH, *Potrošačkog informatora*, Konferencije za društvenu aktivnost žena, Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Republičkoga tržišnog inspektorata, Vijeća Saveza sindikata Hrvatske, Privredne komore SRH, Ekonomskoga instituta, Centra za industrijsko oblikovanje, Radio Zagreba te regionalni predstavnici iz devet zajednica općina i predstavnik vrlo naprednoga osječkoga Vijeća potrošača. Bile su to gotovo sve ustanove koje su mogle pridonijeti, no bliski problematici bili su također Republički zavod za cijene, Prehrambeni institut te tada priželjkivani

⁴⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-2761, Sjednica KOAMZ, Zaključci sa sastanka radne grupe za zaštitu interesa potrošača, 9.12.1974.

⁴⁸ Kramer, *Zaštita interesa potrošača u mjesnoj zajednici*.

⁴⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-2761, Sjednica KOAMZ, Stenografski zapisnik, 9.12.1974.

Centar za ispitivanje kvalitete proizvoda. Izvan Hrvatske bio je to beogradski Centar za potrošače s republičkom nadležnošću, ali i saveznim utjecajem zbog prisutnosti proizvoda iz cijele zemlje na tržištu glavnoga grada. Članovi Vijeća potrošača, pored rješavanja dvojbi o svojem nazivu i položaju unutar SSRNH, u prvim godinu dana na dnevnome su redu imali nekoliko važnih dokumenata: Teze za izradu programa rada u deset točaka, Nacrt programa rada za 1975. u osam točaka, Programsku osnovu za izradu konkretnog akcionog programa inicijativnog odbora Savjeta potrošača Hrvatske u dvadeset točaka i Programsku osnovu djelovanja SSRN na zaštiti potrošača u dvanaest točaka.⁵⁰ U njima su pojašnjene i sustavno izložene nadležnosti i zadaće Vijeća koje proizlaze iz ustava i zakona za čiju se dosljednu primjenu zalažu. Računajući na razvijenu društvenu svijest o ovome problemu naglasili su važnost informiranja i obrazovanja potrošača, suradnju s društvenim organizacijama i drugim zainteresiranim ustanovama te uspostavu sustava za ispitivanje kvalitete proizvoda. Zacrtili su da se sredstva oduzeta zbog oštećivanja potrošača preusmjeravaju u fondove za financiranje zaštite, no to nije išlo jednostavno. Posebno je bilo važno djelovati lokalno osnivanjem općinskih vijeća i savjeta potrošača u mjesnim zajednicama koji su bili zamišljeni kao izvršno tijelo zbora potrošača. Njihov rad trebalo je olakšati pripremom obrasca potrošačkog kodeksa koji bi oni samo prilagođavali specifičnim uvjetima. No, radilo se i u smjeru suprotnom od lokalnoga pa je pod sloganom "Povjerenje za povjerenje" u pripremi bio također jedinstveni potrošački kodeks kojemu bi kao samoupravnomu sporazumu pristupili svi OOUR-i i mjesne zajednice u Jugoslaviji.⁵¹

Članovi Vijeća poznavali su praksu zaštite potrošača u inozemstvu: "Pogledajte zapadni svijet koji je kapitalistički, a neke oblike učešća potrošača već ima perfektno razrađene i to se provodi."⁵² Proučavali su funkcioniranje pojedinih inozemnih tvrtki i odlazili na

⁵⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3010, Sjednica VP, 18.2.1975., Teze za izradu programa rada, Nacrt programa rada RVP SRH za 1975., Programska osnova za izradu konkretnog akcionog programa inicijativnog odbora Savjeta potrošača Hrvatske, 5.1974.; D-3192, Sjednica VP, Programska osnova djelovanja SSRN na zaštiti potrošača, 10.12.1975.

⁵¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 491, Savezna MZ i porodica, Nacrt potrošačkog kodeksa, 14.3.1977.

⁵² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

studijska putovanja. S jugoslavenskih savjetovanja stizali su pozivi na korištenje “iskustava industrijski razvijenih zemalja”.⁵³ Čak su u zagrebačkoj Nami još oko 1960. osnovali savjet potrošača po uzoru na svjetske robne kuće.⁵⁴ Pri uspoređivanju sa Zapadom sedamdesetih je česta tema bio “ristorno” ili svojevrsan rabat u maloprodaji, popust stalnom kupcu koji čestom kupnjom ili većom potrošnjom ispuni postavljene uvjete. Međutim, potreban je bio oprez kako se pritom ne bi privilegirali potrošači veće kupovne moći koji češće i više troše.⁵⁵ Rješenja su stoga išla u smjeru uvođenja mogućnosti sudjelovanja potrošača u dohotku OUR-a tako što bi OUR sniženjem cijena za sve kupce potaknuo veću potrošnju, što bi potom dovelo i do povećanja proizvodnje.⁵⁶ Naposljetku, zakonom je utvrđen “oblik materijalnog stimuliranja potrošača sudjelovanjem potrošača u dijelu prihoda [...], ili davanjem potrošačima ristorna, ili davanjem povlastica pri kupnji robe, ili kreditiranjem potrošača, ili na drugi način utvrđen dogovorno s organizacijom potrošača”.⁵⁷

Pored ovih općih tema, znatan dio rada republičkoga Vijeća potrošača činilo je koordiniranje aktivnosti općinskih vijeća, među kojima su neka bila vrlo uspješna i uživala podršku općinskih vlasti i općinske konferencije SSRNH. Rad u bazi bio je shvaćen kao temelj zaštite. Već godinu po donošenju novih ustavnih rješenja Osijek i Karlovac bili su istaknuti kao primjeri dobre prakse na saveznoj razini.⁵⁸ Osijek je doista bio mjesto rođenja sustava zaštite potrošača u Jugoslaviji jer je već 10. studenoga 1970. – što će uskoro postati jugoslavenski Dan potrošača – ondje potpisan prvi društveni dogovor, odnosno potrošački kodeks između OUR-a Vodovod i mjesnih

⁵³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3275, OK SSRNH Osijek, Zaključci jugoslavenskog savjetovanja o sadržaju, realizaciji i daljnjim zadacima na razvoju samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja potrošača i radnih ljudi u udruženom radu, 22.11.1975.

⁵⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3192, Sjednica VP, Zapisnik, 10.12.1975.

⁵⁵ Isto; D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Magnetofonski zapisnik, 10.3.1977.

⁵⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Samoupravno organiziranje potrošača i zadaci SSRN, 7.3.1977.

⁵⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-6032, RK SSRNH, Položaj i uloga organiziranih potrošača i korisnika usluga, Izvodi iz propisa, Zakon o unutrašnjem prometu robe i usluga u prometu robe, čl. 106 (NN 32/77), 16.2.1981.

⁵⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 490, SK MZ i porodica, Vijeća potrošača: uključivanje u SAS i DD, 5.8.1975.

zajednica. Sedam godina kasnije u osječkoj je općini bilo šesnaest takvih ugovora, a dan je prerastao u Tjedan potrošača, potom i na jednomjesečni program na saveznoj razini.⁵⁹ Članovi savjeta potrošača u osječkim mjesnim zajednicama posjećivali su OUR-e i s njima održavali komunikaciju, odlična je bila suradnja sa Saponijom, u prodavaonicama uključenima u društvene dogovore moguće je bilo popuniti dopisnicu s pritužbama i pohvalama.⁶⁰

Godine 1977. do republičkoga Vijeća potrošača stigli su podaci iz 42 općine prema kojima je u Hrvatskoj djelovalo oko 450 savjeta potrošača, od čega polovica u Zagrebu, 24 općine osnovale su vijeće, a u općinama Brač, Rab, Pazin, Vrbovec, Čakovec, Koprivnica i Osijek baš sve mjesne zajednice osnovale su savjet potrošača.⁶¹ U Karlovcu je 1977. Vijeće potrošača djelovalo već četiri godine, savjeti su postojali u svim gradskim i prigradskim mjesnim zajednicama, društveni dogovori sklopljeni su s 21 OUR-om za trgovačke i uslužne djelatnosti, a srednjoškolce trgovačkoga smjera počeli su upoznavati s "intencijama potrošačkog pokreta".⁶² Prema istom izvješću u mnogim je općinama bila živa aktivnost na organiziranju potrošača: u Slavonskome Brodu društveni dogovor između mjesnih zajednica i više radnih organizacija bio je potpisan još 1972., savjeti i vijeća bili su uspostavljeni u Zagrebu, na Braču i Rabu gdje su rješavali probleme u otežanoj otočnoj opskrbi i trgovini te prometnoj povezanosti, djelovali su u gotovo svim mjesnim zajednicama u općini Čakovec gdje su ostvarili veći dio programa rada, djelomično su se aktivirali u Požegi, Čazmi i nizu drugih općina, a zagrebačko trgovačko poduzeće Slavija, u čijem je sastavu bilo 1350 prodavaonica, supermarketa i robnih kuća, osnovalo je odbor potrošača te delegiralo svoje predstavnike u savjete po mjesnim zajednicama. U Novskoj su se u Općinskoj konferenciji SSRNH angažirali oko samoupravnoga sporazumijevanja i potrošačkoga

⁵⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Informacija o stanju i problemima na organiziranju potrošača u SRH, 9.2.1977., Prilog 3, Izvodi iz izvještaja nekih OK SSRN o radu na zaštiti potrošača.

⁶⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Magnetofonski zapisnik, 10.3.1977.; 4635, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 29.5.1978.

⁶¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Informacija o stanju i problemima na organiziranju potrošača u SRH, 9.2.1977.

⁶² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Prilog 3, Izvodi iz izvještaja nekih OK SSRN o radu na zaštiti potrošača, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

kodeksa te dali punu podršku mjesnim zajednicama i OUR-ima “kako bi ovaj naš samoupravni sistem imao što više uspjeha”.⁶³ Podaci iz 1978. pokazuju da u gotovo dvije trećine općina u Hrvatskoj i dalje nije bila zabilježena nikakva aktivnost na organiziranju potrošača ili da podaci o njoj jednostavno nisu bili upućeni republičkome Vijeću potrošača.⁶⁴ Međutim, na razini mjesnih zajednica dotad je bilo osnovano oko tisuću savjeta potrošača na teritoriju četrdeset općina, u još desetak općina u mjesnim su zajednicama djelovali samo zborovi potrošača, općinske konferencije SSRNH ukupno su u 33 općine osnovala općinsko vijeće potrošača, a na razini zajednice općina to su učinilo samo konferencije ZO Gospić i Gradske ZO Zagreb. Od spomenutih tisuću savjeta četvrtina je djelovala u Zagrebu gdje su okupili više od 2200 članova. Na istoj sjednici iz 1978. umirujuće je djelovala tvrdnja da je posrijedi ipak “pionirski posao” te da su “počeli se tek boriti za pravo građanstva” potrošačkoga organiziranja. Dogodine su prikupljane informacije na razini zajednica općina: primjerice, na svim je razinama vrlo živo bilo u ZO Varaždin; u ZO Split potrošači su bili aktivni u gradskim i ponekim većim seoskim mjesnim zajednicama u splitskoj, zadarskoj, šibenskoj i dubrovačkoj općini; u ZO Osijek isticali su osječku i vukovarsku općinu; u ZO Rijeka predvodili su Čabar, Vrbovsko, Ogulin, Pag, Opatija, Labin i Pula, no u većini od 19 općina razvijen je bio sustav savjeta potrošača, dok su općinska vijeća ponegdje bila u osnivanju, baš kao i ono na razini zajednice općina.⁶⁵

Jedan od niza primjera sporazumijevanja na razini općine bio je Društveni dogovor o osnivanju, organizaciji i radu Vijeća potrošača i korisnika usluga općine Pazin koji su 1980. potpisali OK SSRNH, Općinsko sindikalno vijeće, OK SSOH, SUBNOR, Skupština općine, SIZ stambeno-komunalnih djelatnosti, SIZ kulture, fizičke i tehničke kulture, mjesne zajednice, RO Puris i RO Istracommerce iz SOUR-a PPK Pazin, OOUR PTT Pazin, Usluga Pazin, OOUR

⁶³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4445, Sjednica VP OK SSRN Novska, Zapisnik, 16.11.1977.

⁶⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4635, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 29.5.1978.

⁶⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1548, Informacije o stanju organiziranosti potrošača, Konferencija SSRNH ZO Split 6.11.1979., ZO Osijek 5.10.1979., ZO Varaždin 6.11.1979., ZO Rijeka, 6.11.1979.

Elektra Pazin, pazinska jedinica Istarskih vodovoda Buzet te se obvezali na zaštitu potrošača.⁶⁶ Usklađene u dogovoru našle su se tako na okupu sve ključne strane od komunalnih usluga preko prehrane do društvenih i društveno-političkih organizacija.

Od susretnoga planiranja do zakidanja i nesnalaženja

U osmišljenome sustavu suradnje između organizacija udruženoga rada, samoupravnih interesnih zajednica i mjesnih zajednica, pa i općina kao društveno-političkih zajednica, moguće sukobe radnika i potrošača, kao dviju skupina radnih ljudi i građana, trebalo je izbjeći suradnjom, zajedničkim dogovaranjem i planiranjem. Upravo je susretno planiranje bilo način kojim su potrebe građana trebale dobiti svoje mjesto u planovima razvoja organizacija udruženoga rada.⁶⁷ U takvoj vrsti interakcije na zajedničkim sastancima i tribinama naprijed je trebalo iznijeti potrebe i prijedloge te potom pratiti njihovo uvrštavanje u plan i ostvarivanje planiranoga. Time se možda mogao izbjeći često isticani problem viška prodavaonica u središtu velikih gradova i nepostojanja maloprodajne mreže u manjim i teže dostupnim naseljima. Naime, u 58 posto naselja u Hrvatskoj, odnosno u oko 3.900 od 6.687 naselja, u drugoj polovici sedamdesetih nije bilo nikakve prodavaonice.⁶⁸ Čak i da je u takvim seoskim naseljima, često manjima i sa starijim stanovništvom, bilo poslovnog interesa privatnoga sektora, to se u području trgovine nije smjelo ostvariti.⁶⁹ Međutim, problem ovakve regulative bio je prepoznat i smatralo se da već jednostavne brojke o trgovačkoj mreži govore u prilog zaklnutosti i neravnopravnoga položaja među potrošačima.⁷⁰

⁶⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5550, Sjednica OK SSRN Pazin, Društveni dogovor o osnivanju, organizaciji i radu Vijeća potrošača i korisnika usluga općine Pazin, 11.2.1980.

⁶⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-2761, Sjednica KOAMZ, Stenografski zapisnik, 9.12.1974.; D-6032, RK SSRNH, Položaj i uloga organiziranih potrošača i korisnika usluga, Izvodi iz propisa, 16.2.1981.

⁶⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Magnetofonski zapisnik, 10.3.1977.; D-4635, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 29.5.1978.

⁶⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

⁷⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5077, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 18.6.1979.

U postojećoj trgovačkoj mreži i na tržnicama potrošači sedamdesetih nisu uspijevali utjecati na politiku cijena i redovitost opskrbe. Bila su to ekonomska pitanja daleko izvan dosega mjesne zajednice i savjeta potrošača usprkos proklamiranoj društvenoj kontroli cijena i sporazumima o snabdijevanju. Iako se to uz poštivanje pravila nije trebalo događati, o povećanju cijena redovito se izvješćivalo kao o neprimjerenom i neprihvatljivom iznenađenju: "Naše društvo to ne može da trpi. Naše društvo je drukčije postavljeno i drukčije treba da se ponaša."⁷¹ U potrazi za jeftinijim proizvodom znalo se tako dogoditi da potrošači u istome danu obilaze trgovinu po trgovinu tražeći onu u kojoj cijene još nisu izmijenjene i ondje kupuju veću količinu robe, kao što je to bio slučaj sa šećerom u Lici 1974. godine.⁷² Kada je riječ o redovitosti opskrbe, iz rasprava u republičkome Vijeću potrošača proizlazi da je kronično nerješiv bio problem prekupaca i nakupaca na zelenim tržnicama, nazivanih čak "organiziranom mafijom", što je negativno utjecalo na redovitost opskrbe i cijenu poljoprivrednih proizvoda.⁷³ Zanimljivi su podaci izneseni u raspravi o opskrbljenosti tržišta, ili o ciklusima "obilja i neobilja", na Vijeću potrošača na samom kraju 1975. godine.⁷⁴ Zbog lošeg uroda i organizacije opskrbe nedostajalo je te jeseni i zime krumpira, luka i graha, nije bio ostvaren dovoljan uvoz bakalara što je posebno osjetilo stanovništvo priobalja, domaća jabuka bila je skuplja od uvozne, govorilo se o neopravdanom uvozu svinjskoga mesa što je štetilo domaćemu stočarstvu, o zaradama na neopravdanom izvozu drvne građe dok je u zemlji nedostajalo modernoga, jednostavnoga i jeftinoga namještaja, potom o uvozu televizora, porculana te ponudi odjeće i niza drugih industrijskih proizvoda. Neki su bili mišljenja da blještavo blagdansko ozračje prikriva stvarne probleme:

"Pogledajte sada, nalazimo se pred novogodišnjim praznicima. Pogledajte nam malo ovako, ozbiljnije situaciju. Poznajem više južna područja, jer tamo sada živim. One robne kuće su fantastično stvarno snabdjevene sa sve mogućim nakitima, ukrasima za jelke.

⁷¹ Isto.

⁷² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-2761, Sjednica KOAMZ, Stenografski zapisnik, 9.12.1974.

⁷³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Informacija o stanju i problemu na organiziranju potrošača u SRH, 9.2.1977., Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

⁷⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3192, Sjednica VP, Zapisnik, 10.12.1975.

Ne vidi se drugo ništa više u onoj savremenoj kući u Rijeci osim toga. Ne osim toga, mislim, zaklonjeno je s time sve drugo, da tako kažem.”

Nezadovoljstvo nekih sudionika u raspravi na toj je sjednici išlo do te mjere da su tvrdili da u trgovini “ima mnogo više lopovluka nego što ga mi tjeramo kroz krivično gonjenje i sva druga gonjenja”. Izlaz se prepoznavao u razvijanju moderne proizvodnje i trgovine, unapređivanju tehnologije, širenju kapaciteta skladišta, hladnjača, veletržnica i prodavaonica. Spomenuti su i “potrošački supermagazini”, česta tema tih godina za koju su uzor bila inozemna iskustva koja bi, predlagalo se, trebalo pokušati primijeniti u nekoliko većih gradova.⁷⁵ U takvim samoposlugama i drugim prodavaonicama trebalo je prodavati klasirano voće i povrće te zapakirano konfekcionirano meso, što su do 1980. već bili uveli zagrebačka Nama i PIK Belje.⁷⁶

Izvan makroekonomskih odluka i širih poteza nalazilo se široko područje svakodnevnoga potrošačkog nezadovoljstva. Iako se očekivalo da radnici ne bi trebali učiniti ništa protiv potrošača te da stoga ni potonji ne bi trebali aktivno istupati protiv OUR-a, na terenu je godinama bilježen dug popis većih ili manjih zakidanja. U Vijeću potrošača smatrali su da je razlog tomu nedovoljna primjena potrošačkih kodeksa i susretnoga planiranja.⁷⁷ Potrošači su mogli biti zakinuti na cijeni, količini i kvaliteti robe ili usluge, u ponudi je mogao biti nedovoljno širok asortiman, primjerice prehrambenih proizvoda te sredstava za čišćenje i pranje, stručnost osoblja nije uvijek bila na zadovoljavajućoj razini, radno vrijeme i vozni redovi javnoga prijevoza ponekad nisu odgovarali potrebama kupaca i putnika, roba s greškom i s isteklim rokom trajanja prodavala se kao ispravna, zalihe su se prodavale po novim višim cijenama, računi se ponekad nisu izdavali, nedostajali su servisi i rezervni dijelovi, općinski centri bili su bolje opskrbljeni od manjih mjesta, posebno brdskih i otočnih, ljubaznost osoblja i kvaliteta usluge bili su upitni, povremeno

⁷⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 490, SK MZ i porodica, Vijeća potrošača, 5.8.1975., Pregled nekih konkretnih zadataka na ostvarivanju radne orijentacije konferencije MZ i porodice Jugoslavije; D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

⁷⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5639, Sjednica VP, Rezime konstatacija, stavova i zaključaka sa sjednice, Zaštita potrošača s aspekta službe tržišne inspekcije, 17.6.1980.

⁷⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Informacija o stanju i problemima na organiziranju potrošača u SRH, 9.2.1977.

je nestajalo mesa, sve češće i južnoga voća.⁷⁸ Nestašice su ponekad bile “umjetne” jer su nastajale prekomjernom nabavom određenih proizvoda, no to će akutni problem postati s početkom osamdesetih.⁷⁹ Kada je riječ o uvozu, bilo je članova Vijeća potrošača koji su smatrali da je on pretjeran i loše organiziran: “Mi uvozimo i ono što ne bi trebali uvoziti i uvozimo kad bi trebali i kad ne bi trebali.”⁸⁰ Međutim, čak ni sva domaća roba nije mogla doći do svih potrošača zbog narušenosti jedinstvenoga tržišta i zatvaranja u lokalne okvire određene dogovorima proizvođača i trgovaca.⁸¹ Trgovci su odlučivali koju robu žele nabaviti pa su mnogi kvalitetni proizvodi sporo i teško dolazili do kupaca samo zato jer trgovcu nisu bili po volji. Ponekad su trgovci nabavljali, primjerice, mineralnu vodu ne vodeći računa o proizvođaču, a članovi Vijeća potrošača bili su svjesni da “nemate kod nas nikada stalnost snabdijevanja”:

“On kaže ‘radenska’ i za njega su ‘Radenska’ sve vrste kisele vode. Uopće ne vodi brigu o tome da ljudi imaju različite ukuse, da netko voli ‘Radensku’, netko voli ‘Studenac’, netko voli ‘Rogašku’, netko nešto drugo, ali se uopće o tome ne vodi računa.”⁸²

Republički tržišni inspektorat isticao je da se meso niže kvalitete prodavalo po cijeni više kategorije, junetina kao teletina i govedina kao junetina, kruh je ponekad bio lakši iako je trebao težiti puni kilogram, napici spravljeni na osnovi voćne baze i bez voća morali su se nazivati bezalkoholnim pićima umjesto voćnim sokovima.⁸³ Ispitivanjem kakvoće namirnica bavio se zagrebački Prehrambeni institut, ali u Vijeću potrošača nisu ga smatrali neutralnim i to su obrazlagali mišljenjem “da se stavio u poziciju branjenja osnovnih organizacija

⁷⁸ Isto, Prilog 3, Izvodi iz izvještaja nekih OK SSRN o radu na zaštiti potrošača; D-4748, OK SSRNH Vukovar, XIV savjetovanje MZ Općine Vukovar, Usklađivanje interesa proizvođača i potrošača u sistemu socijalističkog samoupravljanja, 28.10.1978.; D-5639, VP, Rezime konstatacija, stavova i zaključaka, 18.6.1980.

⁷⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5639 VP, Rezime konstatacija, stavova i zaključaka, 18.6.1980.

⁸⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5077, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 18.6.1979.

⁸¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4635, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 29.5.1978.

⁸² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

⁸³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5639, Sjednica VP, Zaštita potrošača s aspekta službe tržišne inspekcije, 17.6.1980.

udruženog rada”, koje su ga ujedno i financirale.⁸⁴ Međutim, tržišni inspektorat nije se zaustavljao na području prehrane. Isticao je, nadalje, da deklaracije uvoznih proizvoda moraju biti na jednom od jugoslavenskih jezika, a upute na svim jezicima i pismima, proizvod je morao imati jamstveni list te je morao biti moguć popravak u jamstvenome roku.⁸⁵ U ugostiteljskoj djelatnosti, podjednako u društvenom i privatnom sektoru, kršili su se normativi jela i pića, nisu se izdavali računi i konobari se nisu pridržavali cjenika. Svoje loše dojmove u turizmu i ugostiteljstvu potrošač često nije mogao zapisati: “Zakon je kazao, a u praksi je nema. Knjigu žalbe možete tražiti po cvijeću. A zna se što je knjiga žalbe, i kakva je bila intencija zakonodavca u odnosu na to.”⁸⁶ Inspektorat je s godinama bilježio sve izraženije propuste te su ondje zaključili da je posrijedi “razgranata lepeza mogućnosti zakidanja potrošača”:

“Najčešći vid oštećivanja potrošača vrši se kroz neispravno mjerenje i naplatu veće cijene od dozvoljene i to kroz razne vidove: isticanje veće cijene na proizvodu od zadužene, zakidanje na cijenu prilikom sabiranja iznosa za kupljenu robu ili dodavanjem nekog iznosa, zaračunavanjem veće cijene od istaknute, nevraćanjem ostatka novca zbog navodnog neimanja sitnog novca, zakidanje na mjeri upotrebom nesrazmjerne ambalaže za pakovanje, zbog neispravnosti mjerila, neispravnim načinom mjerenja, nepravilnim zaokruživanjem cijena roba, prodaja robe niže kvalitete po cijenama istovrsne robe više kvalitete i sl.”⁸⁷

Iako odnos tijela državne uprave i javnih službi prema strankama nije bio izravni predmet interesa Vijeća potrošača, u raspravama su se spominjala i takva iskustva. Najčešće su bila povezana s gubitkom vremena u čekaonicama, pri stajanju u redovima i prikupljanju raznih isprava koje su tražili općinski službenici. Žaleći se na birokratski aparat, neki članovi vijeća smatrali su da bi bilo “sasvim normalno da ja dođem kao građanin u jednu kancelariju tamo u općini i da kažem: ja trebam to i to”, a službenik bi od svojih kolega trebao

⁸⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

⁸⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5639, Sjednica VP, Zaštita potrošača s aspekta službe tržišne inspekcije, 17.6.1980.

⁸⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5077, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 18.6.1979.

⁸⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5639, Sjednica VP, Zaštita potrošača s aspekta službe tržišne inspekcije, 17.6.1980.

pribaviti sve potrebne papire bez slanja stranke od ureda do ureda.⁸⁸ Nezadovoljstvo je izazivalo i predugo čekanje u čekaonicama liječničkih ordinacija.⁸⁹ Čak je i Predsjedništvo SSRNH zaključilo da je građanin “u ostvarivanju svojih prava u mnogim slučajevima ostavljen da čeka pred šalterima, u čekaonicama ambulanata, da popunjava formulare, da prolazi dugačke procedure za dobivanje raznih dozvola ili ostvarivanje drugih svojih prava”.⁹⁰

U čuvanju ravnoteže sustava samoupravnoga sporazumijevanja i društvenoga dogovaranja važna je bila stvarna i simbolična težina “socijalističkog poslovnog morala”, vrijednosti kojoj je trebalo omogućiti “najveću afirmaciju”, poštivanje njezinih normi i “dobrih poslovnih običaja”.⁹¹ Usprkos tome, samo zbog nepropisnih cijena u proizvodnji i trgovini 1978. u Hrvatskoj je bilo ostvareno gotovo 137 milijuna dinara imovinske koristi, dogodine gotovo 30 milijuna više.⁹² Moralni pristup poslovanju morao je omogućiti “snabdjevenost odgovarajućim količinama kvalitetnih, ekonomičnih i funkcionalnih proizvoda i usluga”.⁹³ Kada to nije uspijevalo, potrošački bojkot određenog OUR-a, proizvoda ili pružatelja usluge bio je krajnja mjera o kojoj je trebalo odlučiti na zboru potrošača unutar mjesne zajednice. Drugi put rješavanja problema mogla su biti arbitražna mirovna vijeća te sudski spor koji je mogao pokrenuti savjet potrošača i koji je mogao dovesti do javne osude.⁹⁴ Međutim, prevladavalo je mišljenje da savjeti potrošača ne mogu biti “grupe za

⁸⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5077, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 18.6.1979.

⁸⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

⁹⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Samoupravno organiziranje potrošača i zadaci SSRN, 7.3.1977.

⁹¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3010, Sjednica VP, Skraćeni stenografski zapisnik, 18.2.1975.; Programska osnova za izradu konkretnog akcionog programa inicijativnog odbora Savjeta potrošača Hrvatske, 5.1974.; D-3275, OK SSRN Osijek, Zaključci jugoslavenskog savjetovanja, 22.11.1975.

⁹² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5639, Sjednica VP, Zaštita potrošača s aspekta službe tržišne inspekcije, 17.6.1980.

⁹³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3275, OK SSRNH Osijek, Zaključci jugoslavenskog savjetovanja, 22.11.1975.

⁹⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 490, KOO za mjesne zajednice, Četverogodišnji plan akcija MZ 1969-73.

pritisak” koje bi trgovce prisiljavale na ustupak kao u kapitalističkim društvima.⁹⁵

Usprkos tome, bilo je uspješnih akcija. Pored dugoročnog ulaganja u informiranost potrošača te njihove edukacije seminarima i predavanjima, savjeti potrošača ponekad su izravnim intervencijama uspijevali smijeniti poslovođu prodavaonice.⁹⁶ U Osijeku je Vijeće potrošača zaprijetilo jednome servisu da će proširiti obavijest o lošoj usluzi, a “oni su se tako uplašili da sada rade bez pogreške”.⁹⁷ Potvrde su to dojmova o dobrome političkom i društvenom ozračju za zaštitu potrošača – općenito, ali i u određenim mjestima – nakon donošenja Ustava i ZUR-a, što se u više navrata isticalo na sjednicama i shvaćeno je kao prilika koju nikako ne bi valjalo propustiti.⁹⁸ Bilo je vijesti o izvrsnim reakcijama građana koji su smatrali “da je to normalno da budu pozvani, da im se dade mogućnost da u tome učestvuju”.⁹⁹ Međutim, bilo je i suprotnih dojmova koji su upozoravali na “stvaranje loše klime, psihoze i određenog negodovanja i nezadovoljstva kod građana”.¹⁰⁰ Negativne je primjere bilo teško iznositi i pojedinci su pritom osjećali nelagodu i morali se “preznojavati” što propuste uopće spominju.¹⁰¹ Iza nedovoljnoga broja savjeta potrošača, nerazvijene radničke kontrole i nespremnosti za suradnju s tržišnom inspekcijom krio se vrlo nezgodan i iznimno opasan osjećaj rezignacije, točnije nepovjerenja u način djelovanja, stav da se ne može mnogo postići te dojam o uzaludnosti nastojanja na zaštiti potrošača.¹⁰² Godine 1979. posustajali su i u dotad iznimno uspješnom i uzornom osječkom Vijeću potrošača:

⁹⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Samoupravno organiziranje potrošača i zadaci SSRN, 7.3.1977.

⁹⁶ Isto.

⁹⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

⁹⁸ Isto; HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Samoupravno organiziranje potrošača i zadaci SSRN, 7.3.1977.

⁹⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

¹⁰⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5639, VP, Rezime konstatacija, stavova i zaključaka sa sjednice, 18.6.1980.

¹⁰¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4635, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 29.5.1978.

¹⁰² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjed Predsjedništva SSRNH, Magnetofonski zapisnik, 10.3.1977.; 1548, Konferencija SSRN ZO Split, Informacija o stanju organiziranosti potrošača, 6.11.1979.

“Sva prava građana koji su organizirani kroz vijeća potrošača su deklarativne naravi. Osobno ocjenjujemo da su se građani zamorili davanjem primjedbi, prijedloga i mišljenja koje gotovo nitko ne respektira. [...] Inače će i dalje sve ostati na priči, a građani od priča nemaju koristi pa zato neće ni da se angažiraju u vijećima potrošača. [...] U novije vrijeme sve se više javlja onih koji se osjećaju nadležnim da nameću obaveze građanima, a da ih ne pitaju.”¹⁰³

Nije isto je li do nespremnosti pojedinaca na istupanje u slučaju zakonitosti dolazilo 1974., na početku ustavne zaštite potrošača, ili se to događalo i poslije kada je sustav koliko-toliko bio ustrojen. U godinama koje su uslijedile savjeti potrošača otežano su se osniivali zbog slabog interesa odozdo, među građanima, te nedovoljne motivacije i poticaja odozgo, pri čemu su u republičkome Vijeću potrošača obično prstom upirali na općinske vlasti, ali i na Savez sindikata, Privrednu komoru i općinske konferencije SSRNH u kojima su bili mišljenja da zaštita potrošača nije važna tema i da se njome tek povremeno mogu baviti druga tijela. Sličnoga su mišljenja bili u mnogim mjesnim zajednicama. Ondje je ionako nedostajalo stručnoga kadra, kao što ni općinska vijeća potrošača nisu mogla uvijek računati na profesionalnoga tajnika.¹⁰⁴ Otežana je bila komunikacija s općinskim konferencijama koje su i nakon požurnica oklijevale sa slanjem podataka Republičkoj konferenciji SSRNH. Tamo gdje su osnovani, savjeti su se ponekad suočavali sa “sitnim i često sporadnim, premda važnim problemima”.¹⁰⁵ Ponegdje su započeli s radom, ostali bez podrške i utjecaja te ubrzo zastali “jer nisu našli sadržaj i svrhu svog rada”.¹⁰⁶ Sastali bi se nekoliko puta i sav bi entuzijazam bio potrošen. Slično se događalo s druge strane neželjene bojišnice, u OUR-ima za promet roba i usluga u neposrednoj potrošnji gdje je među radnicima zabilježen “pasivan odnos i ponegdje otpor” prema

¹⁰³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1548, Konferencija SSRN ZO Osijek, Informacija o stanju organiziranosti potrošača, 5.10.1979.

¹⁰⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4635, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 29.5.1978.

¹⁰⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Informacija o stanju i problemima na organiziranju potrošača u SRH, 9.2.1977., Prilog 3, Izvodi iz izvještaja nekih OK SSRN o radu na zaštiti potrošača.

¹⁰⁶ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, 1548, Konferencija SSRN ZO Zagreb, Informacija o stanju organiziranosti potrošača, 28.11.1979.

radničkoj kontroli i suradnji s potrošačima.¹⁰⁷ U trgovačkim poduzećima rijetki su bili aktivni odbori potrošača. Doda li se tomu nespremnost građana na suradnju s tržišnom inspekcijom, zatvara se krug tijela koja bi u angažiranijim uvjetima mogla nešto značajnije učiniti. Naime, oštećeni potrošači prečesto su se ustručavali podnijeti prijavu izbjegavajući tako moguće otkrivanje svojega identiteta i dugotrajno zamjeranje prodavaču koji je bio ključna karika pri nabavi kvalitetnije robe ili one koja je podlegla nestašici.¹⁰⁸ Česti su stoga bili pozivi na informiranje i obrazovanje potrošača čime bi ih se potaklo na aktivnost, ali i izbjegla profanacija njihovih problema. U Vijeću potrošača bili su svjesni da potrošač “zapravo ne zna kako da se ponaša”, no priznavali su i vlastitu izgubljenost – “ako ćemo biti iskreni ne znamo ni mi kako ćemo se postaviti i ponašati” – što nije djelovalo nimalo ohrabrujuće.¹⁰⁹ Otegotna je to bila okolnost za rad tržišnih inspektora koji se ni na koga nisu mogli čvrsto osloniti. Upozoravali su da uspješnost njihova rada ovisi o dobrom radu savjeta potrošača i suradnji pojedinaca, no u suprotnome slučaju nije bilo ni prisile ni posljedica.

“Mi smo imali slučajeva, kad smo išli u kontrolu u jednu mesnicu i zaustavili jednog građanina koji je izlazio iz mesnice, da smo ga zamolili ako bi bio tako dobar da se vrati natrag u mesnicu, da izvažemo meso i provjerimo da li je mesar pravilno naplatio, a građanin je takvu suradnju odbio. Međutim, tu je i naša greška što nismo koristili sve one zakonske mogućnosti na osnovu Zakona o društvenoj samozaštiti, koji obavezuje građane da su dužni pružati pomoć organima inspekcije, a ako ne pruže da onda postoje određene sankcije.”¹¹⁰

Tržišna inspekcija je tim više ovisila o savjesnosti i aktivnosti potrošača jer sama nije bila dobro ekipirana. Uostalom, uspostavljanje društvene kontrole takav administrativni oblik nadzora inspekcijama trebao je ionako gubiti na važnosti. No, stanje na terenu tražilo je drugačija rješenja. Godine 1976. tržišna inspekcija obuhvaćala je

¹⁰⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4635, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 29.5.1978.

¹⁰⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5639, Sjednica VP, Zaštita potrošača s aspekta službe tržišne inspekcije, 17.6.1980.

¹⁰⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3010, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 18.2.1975.

¹¹⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

238 općinskih inspektora – prosječno dva po općini – koji su pod nadzorom imali 120.800 objekata, bez sajмова i tržnica, a obavili su 57.692 pregleda.¹¹¹ Četiri godine poslije prema postojećoj je sistematizaciji nedostajalo 46 općinskih inspektora, no procjenjivalo se da ni to ne bi bilo dovoljno.¹¹² Iako su ponegdje potrošači kao inspektori-amateri sa službenim inspektorima obilazili prodavaonice i tržnice, takvi prijedlozi nisu bili prihvaćeni na višim razinama i građanima nije bilo dopušteno samostalno nastupati u toj ulozi.¹¹³ Tim više što bi tada moglo doći do zaoštavanja suprotnosti između radnika u trgovini i potrošača-inspektora kao “potrošačke milicije” i “komesara”, a to je valjalo izbjeći.¹¹⁴ Uloga potrošača i inspektora ostala je odvojena i potonji su se, kao jedini stručno osposobljeni za taj posao, morali snaći. Krajem sedamdesetih u splitskoj je općini radilo osam inspektora koji su mogli “samo ponegdje intervenirati i to je sve što oni mogu napraviti”.¹¹⁵ U zagrebačkoj općini Centar za oko 3.500 objekata bila su zadužena samo tri inspektora: jedan je bio zadužen za tržnice, drugi je obilazio sve ostalo, a treći dežurao na telefonu.¹¹⁶ Prostora za nepravilnosti, zakidanja i prevare bilo je napretek.

Zaključak: ideal sklada radnika i potrošača

Zanimljiv je procjep u kojem su se našli potrošači i zaštita potrošača u jugoslavenskome socijalizmu. Iako je bilo dvojbi oko toga zbog čega i od koga bi potrošače trebalo štititi, u izvješćima o stanju na terenu bilo je potpuno jasno da se njihova prava zakidaju i da im je potrebno pružiti pomoć. Dobili su tako ustavno i zakonsko pravo na punu zaštitu, tim više što je dohodak u udruženome radu bio rezultat ukupnoga društvenog rada pa su tako i potrošači i korisnici

¹¹¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Samoupravno organiziranje potrošača i zadaci SSRN, 7.3.1977.

¹¹² HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5639, Sjednica VP, Zaštita potrošača s aspekta službe tržišne inspekcije, 17.6.1980.

¹¹³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3010, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 18.2.1975.; D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

¹¹⁴ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Samoupravno organiziranje potrošača i zadaci SSRN, Magnetofonski zapisnik, 7.3.1977.

¹¹⁵ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4026, Sjednica VP, Stenografski zapisnik, 25.2.1977.

¹¹⁶ Isto.

usluga imali pravo usmjeravati rad OOUR-a u svojoj mjesnoj zajednici i prilagođavati ga svojim potrebama, onima koje su usvojene na zboru potrošača ili čak referendumu i koje je savjet potrošača kao izvršno tijelo trebao prenijeti OOUR-u i postići dogovor. Posrijedi su mogla biti složena pitanja gustoće maloprodajne mreže i politike cijena, ali i vrlo jednostavna i svima razumljiva potreba za duljim radnim vremenom, ispravnom vagom i vaganjem ili ljubaznijim prodavačem. Mnoga prava potrošača često su kršili radnici u udruženome radu koji su u svoje slobodno vrijeme također bili potrošači.

“Kad ja negdje dođem, želim da budem što bolje uslužen, da mi se odmah riješi, a kad ja to radim onda dođite sutra, ili ga šaljem tamo.”¹¹⁷

“Nažalost, mi moramo štititi potrošače, što inače ne bi bilo u uvjetima socijalizma normalno. Nažalost, kod nas je još uvijek prisutno dvojno lice: jedno potrošačko, jedno proizvođačko i trgovačko. I, mi smo morali pojačati propagandom i drugim sredstvima da se ta dvojnost duša ukloni, da svaki proizvođač ili onaj koji vrši usluge i promet robom izgleda i kao potrošač, no on gleda kad je trgovac da što skuplje proda, a kad sam kupuje da što jeftinije prođe. U tome je naša nesreća i mislim da se nismo dovoljno založili da taj kvalitet ostvarimo.”¹¹⁸

Međutim, dvije uloge u kojima se građanin našao nisu smjele doći u sukob pa su u izravnome kontaktu bile u postupku društvenoga dogovaranja i preveniranja štete, a kada bi do povrede prava jednom došlo – ponekad čak i usprkos postojanju radničke kontrole, odbora potrošača u OOUR-u i sindikalnih smjernica – tada je najučinkovitije bilo osloniti se na administrativnu intervenciju tržišnog inspektora, dakle pozvati u pomoć državu koja je zapravo trebala odumirati i povlačiti svoja sredstva prisile pred samoupravnim društvenim odnosima. S jedne strane, prava su kršili oni koje je socijalistički poslovni moral u tome trebao priječiti. S druge strane, oštećeni su se u svoje slobodno vrijeme teško prihvaćali samoupravljanja – zapravo građanskog aktivizma – kako bi sami pokrenuli instrumente koji su im stajali na raspolaganju. Potvrda tomu su sporost u osnivanju savjeta

¹¹⁷ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5077, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 18.6.1979.

¹¹⁸ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3192, Sjednica VP, Zapisnik, 10.12.1975.

potrošača u mjesnim zajednicama i vijeća potrošača pri općinskim konferencijama SSRN te brzo topljenje početnoga entuzijazma. Neposredno upravljanje potrošača u mjesnim zajednicama nailazilo je na veće teškoće nego među proizvođačima u OOUR-ima.

I tako se na republičkome Vijeću potrošača otvoreno i bez zadržke govorilo da se u savjetima vodi “jalova diskusija”, da su zborovi tijekom rasprave kao “jeruzalemski zidovi plača”, da je to “jedna čista emocija” koja “u sebi nema ničeg sa stanovišta ekonomskog”.¹¹⁹ Raskorak između teorije i prakse po sudu mnogih bio je prevelik: “Deklaracija, zakonskih propisa, stavova puni smo, a izvršenje ne ide.”¹²⁰ Štoviše, čak pet godina nakon Ustava bilo je tvrdnji da je organiziranje potrošača u političkome smislu “nedonošće”.¹²¹ Nije tako trebalo biti, no mnogi građani nisu se prepoznali u ulozi samoupravljača, a odmak od države doveo je do ne manje složene i ne više učinkovite strukture društvenoga upravljanja. Međutim, koliko god vrijedno bilo prepoznavanje potrebe za zaštitom potrošača i njezino uzdizanje do Ustava, ono je ujedno bilo i poraz ideje idealnoga socijalističkog društva. Naime, radni ljudi i građani nisu bili pripravnici jedni drugima ne nanositi štetu. Prošireno tumačenje bilo je da se dio uzroka za takvo stanje nalazi “u nekim proturječnostima socijalističkog društva, koje još dugo neće biti dovoljno bogato da bi svima davalo prema njihovim potrebama”.¹²² Upravo zbog tih razloga, trebalo je postići da se inicijative u OOUR-ima i mjesnim zajednicama “susretnu, a ne da se sudare” te u konačnici “iskorijeniti dvojako ponašanje radnih ljudi”.¹²³ Socijalizam je štiteći potrošače nastojao zaliječiti samoga sebe, no u pozadini je opstajala “dvojnost duša” socijalističkoga građanina.

¹¹⁹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-3192, Sjednica VP, Zapisnik, 10.12.1975.; D-4635, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 29.5.1978.

¹²⁰ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4635, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 29.5.1978.

¹²¹ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-5077, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 18.6.1979.

¹²² Kramer, *Zaštita interesa potrošača u mjesnoj zajednici*, 7.

¹²³ HR-HDA, 1228 RK SSRNH, D-4034, Sjednica Predsjedništva SSRNH, Samoupravno organiziranje potrošača i zadaci SSRN, 7.3.1977.; D-4635, Sjednica VP, Magnetofonski zapisnik, 29.5.1978.

Izvori

- Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), 1228 Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske (RK SSRNH)
- “Društveni plan razvoja Socijalističke Republike Hrvatske za razdoblje od 1971. do 1975. godine”, *Narodne novine*, 16, 1972.
- “Društveni plan Socijalističke Republike Hrvatske za razdoblje od 1976. do 1980. godine”, *Narodne novine*, 35, 1976.
- Sedmi kongres SKH. Stenografske bilješke*, ur. Mira Šuvar, CK SKH, Zagreb, 1974.
- Osmi kongres SKH. Stenografske bilješke*, ur. Branka Počuča, CK SKH, Zagreb, 1978.
- Statistički godišnjak Republike Hrvatske: 1991.*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1991.
- Vjesnik u srijedu*, 1976–1977.

Literatura

1. Archer, Rory, Igor Duda, Paul Stubbs, ur., *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, Routledge (Southeast European Studies), London i New York, 2016.
2. Daunton, Martin, Matthew Hilton, *The Politics of Consumption. Material Culture and Citizenship in Europe and America*, Berg, Oxford i New York, 2001.
3. Duda, Igor, *Upotrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
4. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
5. Hrženjak, Juraj, *Mjesna zajednica. Osnove sistema neposredne socijalističke demokracije na mjestu stanovanja*, Globus, Zagreb, 1974.
6. Kramer, Robert, *Zaštita interesa potrošača u mjesnoj zajednici*, NP Porodica i domaćinstvo, Zagreb i Beograd, 1967.
7. Mazurek, Malgorzata, Matthew Hilton, “Consumerism, Solidarity and Communism: Consumer Protection and the Consumer Movement in Poland”, *Journal of Contemporary History*, 42, 2, 2007., 315-343.
8. Patterson, Patrick H., *Bought and Sold. Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca, London, 2011., 199-201.
9. Šuvar, Stipe, *Sociološki presjek jugoslavenskog društva*, Školska knjiga, Zagreb, 1970.
10. Šuvar, Stipe, *Samoupravljanje i alternative*, Centar za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, Zagreb, 1980.
11. Tomac, Zdravko, *Mjesna zajednica u teoriji i praksi*, Izdavačko i propagandno poduzeće Zagreb, Zagreb, 1977.

Sažetak

Iako su savjeti potrošača u Jugoslaviji osnivani tijekom pedesetih, neposredno po uvođenju samoupravljanja, njihova uloga postupno je slabjela i oni su do početka šezdesetih uglavnom prestali s radom. Oživljavanje slijedi krajem toga desetljeća u mjesnim zajednicama, no posebno je izraženo nakon donošenja Ustava 1974. kojim je potrošačima izričito zajamčeno pravo na zaštitu. Uloga radnoga čovjeka i građanina kao proizvođača i potrošača dodatno je regulirana Zakonom o udruženom radu 1976. te nizom drugih propisa. Ove su se aktivnosti poklopile s godinama najveće kupovne moći i uspona životnoga standarda na kraju desetljeća. Na republičkoj razini sustav zaštite koordiniralo je Vijeće potrošača unutar Republičke konferencije SSRNH, koje se pak oslanjalo na istovrsna vijeća u općinama te na savjete potrošača u mjesnim zajednicama. Težište rada bilo je upravo na toj najnižoj razini koja je društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima s trgovačkim i ugostiteljskim osnovnim organizacijama udruženoga rada na svojem području trebala usklađivati interese potrošača i proizvođača. Obično je bila riječ o gustoći maloprodajne mreže i politici cijena, potrebi za duljim radnim vremenom, kvaliteti ponude, korektnijem i ljubaznijem osoblju. Arhiva republičkoga Vijeća potrošača ovdje je ključan povijesni izvor: dokumenti Vijeća, korespondencija s nižim razinama te zapisnici sa sjednica svjedoče o uspjesima i neuspjesima u uspostavi sustava zaštite te na aktiviranju građana i njihovom osvješćivanju o potrošačkim pravima.

MAKING OF THE SOCIALIST MAN

Croatian Society and the Ideology of Yugoslav Socialism

edited by Igor Duda

Abstracts

IGOR DUDA

Cornerstones. The pillars of Yugoslav society and pioneers as little socialist people

The Yugoslav socialist system relied on children and young people as future builders of society, as well as on the five indisputable values which might be referred to as its cornerstones: Tito, the National Liberation War, brotherhood and unity, self-management and non-alignment. The Pioneers' Union of Yugoslavia, a blanket organization of primary school children established under the auspices of the National Liberation War and the Communist Party, heavily relied on them. The Union remained active throughout the period of socialism, nurturing the formation of the perfect pioneer and child and, in effect, the future adult socialist man. Educational, cultural-artistic and entertainment agenda carried a clear political message that was adjusted to all the changes in the society throughout the decades. Driven by the motive to create "a new life full of joy and happiness", it focused on strengthening the sense of national and supranational affiliation, respect for the cult of Tito's persona, ideas of internationalism, peace, liberty, equality, solidarity, anti-fascism and other values. However, since the activities of the Pioneers' Union of Yugoslavia were structured in accordance with the principles of decentralisation and self-management, its performance often depended on the enthusiasm of the teachers, and on local financial and spatial capabilities. The selected sources reveal how the core values of the political and social structure were connected with the activities of the pioneer organization: archives of the League of Communists, the youth organization, the Croatian Union of "Our Children" Societies and the Union of Child Care and Education Organizations, which included the republican and federal Council of the Pioneers' Union, and,

finally, the manuals for work with pioneers, children's art and literary works, as well as a variety of film, music and literary sources.

LADA DURAKOVIĆ

“Educate for music, educate by virtue of music”. Music education in primary schools in early socialism

In the post-war educational system, music education belonged to the domain of aesthetic education which, together with the other educational areas, was supposed to form a universally developed man. Music classes were expected to produce a social and educational impact. Special prominence was given to conceptual content, especially songs that promoted the sense of fraternity, patriotism and fierce dedication. This school subject was supposed to help young people acquire knowledge in the field of music theory, and teach them to spend their free time engaged in cultural and artistic consumption and production. The conceptual framework of music education was developed in line with several basic guidelines. It was supposed to be accessible to everyone, regardless of social status. Pupils were supposed to be taught that music is a powerful tool in facilitating social transformation. Since organization of class work had to encourage work in groups in which pupils get used to mutual assistance and cooperation, some of the common activities included joint music making, especially choir singing. Collective performance of socially engaged music contributed to strengthening political awareness, love for the homeland, work and friendship, and evoked memories of the National Liberation War. Curricula, which were indeed exceptionally ambitious, underwent frequent revisions and amendments, and constantly placing higher demands on teachers, thus eventually exceeding their capacities. To bridge the gap, music subjects were introduced into vocational schools for teachers and, later on, into teachers' colleges. The Department of Pedagogy at the Music Academy in Zagreb was also established. Numerous public debates and discussions were held for the purpose of improving teacher motivation and advancing teaching methods. In the early post-war period, the scholarly endeavours of the most prominent music pedagogues were focused primarily on the issue of music literacy.

ANDREA MATOŠEVIĆ

**Mediators in the making of socialist men during youth work actions:
utopia, dialectics and time**

Three subchapters of the paper analyse categories which served as mediators in the making of new socialist men, particularly during post-war and federal level youth labour actions: utopia, dialectics and time. The idea of the “accessible utopia”, that is, the realization of the conceived infrastructural-anthropological plans was practically always facilitated by topoi, especially prominent among which was the topos of the wild, strong and dangerous nature, which can nevertheless be tamed through dedicated work effort. For the participants of labour actions, such relationship with nature, that is, the overcoming the “unforeseen natural hazards”, the purpose of which was to create the new infrastructural face of the earth, yielded pronouncedly dialectic results because it had to change their own “nature” and transform them into new socialist men. Therefore, it is precisely this accessibility of the utopia together with the dialectic achievements of the actions that makes the organizers and participants perceive the work actions as events whose historical significance and grandeur need not necessarily be affirmed with time. This is a strong implication of a specific, future-oriented, experience of time and of one’s own avant-garde nature. Such a superior perception of a society in the making also meant that people did not seek confirmation of their own heroism from external, international arbiters. Therefore, the foreign outsiders who had witnessed the process, such as the international brigades, or Edward Thompson, a historian of belated reputation, are not really relevant in view of confirming, but rather in view of detecting the grandeur of the events they witnessed and, in fact, heartily took part in.

IGOR STANIĆ

**“An active and responsible producer and manager”. The building of
the socialist self-managing worker exemplified by the Uljanik shipyard in the 1960s**

After World War II, in the course of restoration and rebuilding of its territory, Yugoslavia, at the same time, set out to build a new society, which in effect implied making of the new socialist man. This process included the formation of the new socialist worker who was, due to the introduction of self-management, supposed to evolve into a self-managing worker, who consolidated the roles of the producer and manager. In doing so, the

Alliance of Trade Unions, being a social and political organization of the working class, played an important role in ideological and educational activities. However, the factor that had contributed the most to the making and shaping of the self-managing worker was self-management that was actually implemented in the work organization. By following this process during a course of a decade, and presenting it at the case-study level, the paper aims to provide insight into a portion of that process and explain how the new socialist self-managing worker was formed, using an example of the Uljanik shipyard during the 1960s. Furthermore, the purpose of this paper is to show how self-management was to be employed to build a new socialist worker, and which traits he was supposed to have. Searching for an answer to these questions, the author used the sources of the Council of the Alliance of Trade Unions of Croatia and of the Socialist Alliance of Working People of Croatia, in addition to the archives of the Uljanik shipyard (minutes of the Workers' Council and the Factory Trade Unions Board from the 1960s and the *Uljanik* and *Informator* bulletins).

BORIS KOROMAN

Draft for the history of printed media intended for workers: the case of the Istrian workers' periodicals

This paper is a sort of a case study of the workers' periodicals which were published in Istria. The case study serves as the basis for a comprehensive synthesis of the issues pertaining to printed media which, in the period from their establishment in 1947 until 1990, were primarily intended for workers. This concerns several factory papers, company magazines, bulletins, etc. from various sectors of the economy, ranging from heavy industry to tourism. The work focuses on the attempt to outline the stages of development of printed media intended for company workers, as well as to conduct a historiography and periodization of a media which was, until recently, neglected, yet widespread and influential, at least within the framework of work organizations and families, that is, in daily living. The paper shows how the changes in state politics in Yugoslavia affected the formation of a media intended for workers, and the extent to which it was transformed by the idea and the politics of self-management. The analysis of the discourse, journalistic genres and media communication with the target audience, the workers, and later on, with their families, shows that working in companies resulted in a specific, stratified micro-world which reflected not only politics and attitude to work, but also daily lives. On the other hand, analysis also reveals to which degree the printed media

intended for company workers failed to address, or remained silent about, some of the neuralgic spots of the Yugoslav society and the growing tensions within it which would eventually largely contribute to its violent disintegration.

TEODORA FONOVIĆ CVIJANOVIĆ AND VANESSA VITKOVIĆ MARČETA

The language of the socialist man: the case of Istrian periodicals

The paper presents the language and orthography of the Istrian printed media in the second half of the twentieth century, that is, in the period of socialism. The research corpus consists of some five hundred issues of the following Istrian magazines and journals of workers' or civic organizations: *Raški rudar*, *Uljanik*, *Naš glas*, *Porečki glasnik*, *Kulturni vjesnik*, *Istra*, *Istarski borac*, *Istarski mozaik* and *Buzetski zbornik*. Linguistic and orthographical analyses of these journals, primarily workers' and youth journals, were conducted in an effort to identify their tendencies and degree of compliance with standards and rules prescribed by the normative manuals of the time. Dualities, numerous versions and inconsistencies, presented by level (orthography, morphology, word formation, syntax, vocabulary and style), within the magazines themselves serve as evidence of the impact of breaking events pertaining to Croatian language in the second half of the twentieth century (from the period of AVNOJ, the Meeting in Novi Sad, and the *Novi Sad orthography agreement*, the Declaration on the name and position of the official Croatian language, and the Croatian Spring movement until the nineties), whereas the diachronic changes speak of the development process the language and orthography went through at the time. On the other hand, texts covering philological topics, primarily published in magazines and papers on culture and society, indicate a high level of awareness and consideration for the language of the simple man living in the period of socialism. Finally, analyses of this type play a significant role in the overall presentation of the recent history of Croatian language in Istria.

MAGDALENA NAJBAR-AGIČIĆ

Agitprop among journalists. Establishment of the communist rule and media monitoring

Control over mass media was one of the basic elements of the communist rule in all the countries, including Croatia and Yugoslavia as a whole. The

Communist League of Yugoslavia was well aware of the importance of media for the stability of its rule. Therefore, it tried to eliminate independent media from the start and establish a completely new media system. Until 1952, this was the focus of attention of agitation and propaganda (Agitprop) institutions, which were a constituent part of the Communist Party. Superintendence was implemented by the highest party bodies. To maintain full control, various mechanisms were applied, ranging from coercion, paper allocation measures to indoctrination of the staff employed in the media. A system of directives and control was established. Ensuring appropriate distribution of printed media and increasing the readership also became important. The basic mechanism of media control was appointing party-affiliated and Agitprop-related staff to the editorial boards. These people were supposed to ensure that newspaper content serves the needs of the Party. However, there was a lack of reliable party cadre who were qualified for the job. The situation was additionally aggravated by the conflict with Cominform, and the clash with its real or imaginary supporters which resulted in removal of a considerable number of communists from the media. The situation was very serious and, due to insufficient number of staff members, the efficient operation of certain editorial boards was at risk. Although the authorities easily managed to eliminate the publishers which operated outside the control of the authorities, the Party actually struggled with providing a sufficient number of capable members of editorial staff.

HRVOJE KLASIĆ

Physical culture in the service of the people. The role of physical education in building the Yugoslav socialist society from 1945 to 1952

After World War II, the process of a comprehensive social transformation was launched in Yugoslavia, with the purpose of creating a socialist society and a socialist man. In this process, managed and controlled by the Communist Party, the contribution of each social factor was far from insignificant. Physical culture (*fiskultura*) became one of the increasingly influential factors. In contrast to the capitalist elitist approach to the development of sport, Yugoslavia, guided by the example of the Soviet Union, focused on versatility, massive participation, general availability and amateurism. Sport and physical culture activities ceased to be an end in themselves and were given a more important social role. Only the healthy, physically fit *fiskulturniks* could become the builders and defenders of the new Yugoslavia. Just as with all the other segments of society, the state

took control over physical culture. This was primarily manifested in the establishment of umbrella organizations for physical culture as well as state institutions in charge of improving physical culture. The state paid special attention to work in the field of physical culture with young people and workers, the two social categories of particular importance for the future of the state. As the Cold War atmosphere permeated the world, and as Yugoslavia took a very specific international position, physical culture and sport activities became an important aspect of the country's positioning in the context of foreign policy.

ANITA BUHIN

Yugoslav popular culture between entertainment and ideology

The development of popular culture in socialist Yugoslavia was facilitated by the country's liberalization and modernization, with the fifties and the sixties proving critical for establishing ideological and cultural paradigms in line with which the Yugoslav popular culture developed. Its purpose was to provide quality entertainment and meet social needs of socialist people in accordance with the promoted ideology. Self-management and opening up to the West played a crucial role in that regard. The so-called democratization of culture made it possible for mass forms and light genres to become part of the official cultural policies. Although the return to the basic Marxist principles of creating culture bottom-up, by the people, was an ideological imperative, the field of popular culture was never entirely left to direct democratic or commercial regulation. Several processes were of formative significance in creating the popular culture that is specifically Yugoslav modernization and urbanization, accepting entertainment as an indispensable part of daily living, and moderation as a key component of good taste. Therefore, popular music, television and fashion serve as perfect examples that demonstrate how Yugoslav socialism treated the significance and potential of popular and cultural practices. In this space between ideology and entertainment as a part of the everyday, the socialist man, with his wishes and needs, figured as a decisive element in the final definition of Yugoslav popular culture.

IGOR DUDA

Consumers as carriers of socialism. Consumer protection in a system of social self-management and associated labour

Although consumer councils in Yugoslavia were established during the fifties, immediately after self-management was introduced, their influence gradually faded and, by early sixties, they largely terminated their operations. Their revival ensued in late sixties in local community offices, but it gained momentum after the adoption of the 1974 constitution which guaranteed consumers the right to protection. The role of the working man and citizen as a producer and a consumer was additionally regulated by the 1976 Associated Labour Act, and a number of other regulations. These activities coincided with the end of the decade when the purchasing power and the standard of living increased. At the republican level, the protection system was coordinated by the Consumer Council within the Republican Conference of the Socialist Alliance of Working People of Croatia, which in turn relied on counterpart councils in municipalities and consumer councils in local community offices. Most of the work was in fact done at that lowest level. Social agreements and self-management agreements with retail and hospitality associated labour organizations in their respective areas of operation were made in an effort to align the interests of consumers and producers. These mostly concerned the density of the retail network and price policies, the need for longer working hours, the quality of merchandise and services, and better staff decorum. The archives of the republican Consumer Council is the key historical source in this regard: Council's documents, downward communication and minutes from meetings are evidence of the accomplishments and failures in establishing the protection system, activating citizens and raising their awareness of consumer rights.

Podaci o autorima

Anita Buhin

European University Institute, Firenca

*Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Centar za kulturološka i povijesna istraživanja
socijalizma*

anita.buhin@eui.eu

Anita Buhin (1987.) doktorandica je povijesti na Europskom sveučilišnom institutu (European University Institute) u Firenci te suradnica-volonterka u Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma. U ljetnom semestru 2016/17. boravi kao visiting fellow u Centru za jugoistočnoeuropske studije Sveučilišta u Grazu. U središtu njezina interesa su kulturna i društvena povijest 20. stoljeća s naglaskom na popularnu kulturu i nogomet u socijalizmu. Objavila je nekoliko članaka iz svojega područja te suuredila zbornik radova *Radionica za suvremenu povijest. Istraživanja diplomanata pulskog Sveučilišta 2011–2013.* (2013.).

Igor Duda

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet, Odsjek za povijest

Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma

igor.duda@unipu.hr

Igor Duda (1977.) izvanredni je profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli i znanstvenik u sveučilišnom Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je povijest i kroatistiku (2000.) te magistrirao (2004.) i doktorirao povijest (2009.). Područje njegova posebnog interesa su društvena povijest i povijest svakodnevice druge polovice 20. stoljeća. Objavio je tri autorske knjige: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih* (2005.), *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* (2010., nagrada Kiklop za znanstvenu knjigu godine) i *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* (2015.). Suurednik je zbornika *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism* (2016.). Voditelj je uspostavnoga istraživačkog projekta *Stvaranje socijalističkoga čovjeka* (HRZZ).

Lada Duraković

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Muzička akademija

Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma

ldurakov@unipu.hr

Lada Duraković (1968.) docentica je i viša znanstvena suradnica na Muzičkoj akademiji Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te znanstvenica u sveučilišnom Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma. Doktorirala je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (2007). Područje njezina znanstvenog interesa jest suodnos ideologije i glazbe u 20. stoljeću. Autorica je brojnih znanstvenih članaka te dviju knjiga: *Pulski glazbeni život u razdoblju fašističke diktature 1926.–1943.* (2003.) i *Ideologija i glazbeni život: Pula 1945.–1966.* (2011.). Koautorica je (uz Sabinu Vidulin) sveučilišnog udžbenika *Metodički aspekti obrade muzikoloških sadržaja – Mediji u nastavi glazbe* (2012.). Urednica je (uz Andreu Matoševića) znanstvene monografije *Socijalizam na klupi. Jugoslavenstvo očima nove postjugoslavenske humanistike* (2013.).

Teodora Fonović Cvijanović

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku

tfonov@unipu.hr

Teodora Fonović Cvijanović (1977.) poslijedoktorandica je na Odsjeku za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli gdje asistira na sljedećim kolegijima: Hrvatski standardni jezik u 20. stoljeću, Hrvatski jezik u Istri u 19. i 20. stoljeću, Sintaksa hrvatskoga književnog jezika, Lingvistika teksta, Tvorba riječi i Uporabni tekstovi. Glavno je područje njezina znanstvenoga rada novija povijest hrvatskoga standardnoga jezika s posebnim naglaskom na Istru te sintaksa hrvatskoga standardnoga jezika. Iz tih je područja objavila desetak znanstvenih radova.

Hrvoje Klasić

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet, Odsjek za povijest

hklasic@ffzg.hr

Hrvoje Klasić (1972.) docent je na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Predaje predmete vezane uz svjetsku i nacionalnu povijest 20. stoljeća. Autor je dviju znanstvenih monografija: *Hrvatsko proljeće u Sisku* (2006., Godišnja nagrada grada Siska) te *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.). Suautor je dokumentarnih serija *Hrvatsko proljeće* i *Nezavisna*

Država Hrvatska. Dobitnik je Godišnje nagrade Društva sveučilišnih nastavnika i drugih znanstvenika u Zagrebu za 2006. godinu.

Boris Koroman

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku

Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma

bkoroman@unipu.hr

Boris Koroman (1976.) poslijedoktorand je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli i znanstvenik u sveučilišnom Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma. Predaje na kolegijima iz novije hrvatske književnosti, a uži predmet interesa mu je suodnos kulture, književnosti i ideologije. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2014. na temi o suvremenom hrvatskom romanu i tranziciji. Do sada je objavio desetak znanstvenih radova, a 2017. izlazi mu knjiga *Suvremena hrvatska proza i tranzicija*.

Andrea Matošević

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Odjel za interdisciplinarne, talijanske i kulturološke studije

Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma

amatosevic@unipu.hr

Andrea Matošević (1979.) docent je na Odjelu za interdisciplinarne, talijanske i kulturološke studije Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te znanstvenik u sveučilišnom Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma. Predaje kolegije iz polja etnologije i antropologije. Objavio je tridesetak znanstvenih radova u domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima radova te tri knjige: *Pod zemljom. Antropologija rudarenja na Labinštini u XX. stoljeću* (2011.), *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalaštva* (2015.) te u suautorstvu s Teom Škokić *Polutani dugog trajanja. Balkanistički diskursi* (2014.). S Ladom Duraković uredio je zbornik radova *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike* (2013.).

Magdalena Najbar-Agičić

Sveučilište Sjever

Odjel za novinarstvo

magdalena.najbar-agicic@unin.hr

Magdalena Najbar-Agičić (1970.) docentica je na Odjelu za novinarstvo Sveučilišta Sjever u Koprivnici. Predaje kolegije iz suvremene povijesti i

povijesti novinarstva. Autorica je niza članaka te autorica i priređivačica četiriju knjiga: *U skladu s marksizmom ili činjenicama. Hrvatska historiografija 1945-1960.* (2013.), *Kultura, znanost, ideologija. Prilozi istraživanju politike komunističkih vlasti u Hrvatskoj od 1945. do 1960. na polju kulture i znanost* (2013.), *Radi se o časti hrvatske nauke. Rasprave o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka za Historiju naroda Jugoslavije (1949-1950)* (2013.) te *Krakov Zagrebu. Album posvećen stradalnicima potresa 1880. godine / Kraków Zagrzebiowi. Album poświęcony ofiarom trzęsienia ziemi z 1880 roku* (prir. s M. Czerwińskim, 2011.). Autorica je sveučilišnog udžbenika iz povijesti novinarstva *Povijest novinarstva. Kratki pregled* (2015.).

Igor Stanić

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma

igorstanic.is@gmail.com

Igor Stanić (1987.) doktorand je na Poslijediplomskom doktorskom studiju moderne i suvremene hrvatske povijesti u europskom i svjetskom kontekstu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu te vanjski suradnik (naslovni asistent) Filozofskog fakulteta Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli. Od ožujka 2013. do ožujka 2014. radio je kao stručni suradnik u Centru za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, a od travnja 2014. djeluje kao suradnik-volonter. Područje njegova posebnog interesa je društvena povijest druge polovice 20. stoljeća s naglaskom na radništvo u socijalizmu. Priprema doktorsku disertaciju na temu radničke klase brodogradilišta Uljanik tijekom 1960-ih i 1970-ih godina. Asistira na kolegijima Uvod u hrvatsku suvremenu povijest i Socijalistički čovjek: jugoslavenski slučaj. Autor je nekoliko znanstvenih radova i suurednik zbornika *Radionica za suvremenu povijest. Istraživanja diplomanata pulskog Sveučilišta 2011–2013.* (2013.).

Vanessa Vitković Marčeta

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku

vvitkov@unipu.hr

Vanessa Vitković Marčeta (1983.) poslijedoktorandica je na Odsjeku za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Puli. Područja su njezina znanstvenoga interesa normiranje i novija povijest hrvatskoga standardnog jezika te jezici u kontaktu. Sudjelovala je na petnaestak znanstvenih konferencija u zemlji i inozemstvu i autorica je nekoliko znanstvenih radova iz područja njezina interesa, s posebnim naglaskom na Istru.